
THE LIBRARY OF CONGRESS
1800

VALUABLE WORKS FOR SALE

BY

HILLIARD & BROWN.

ORATORES ATTICI et, quos sic vocant, Sophistæ; operâ et studio G. S. Dobson, A. M., R. S. L. S. 16 vols. 8vo. London. 1828.

EURIPIDIS TRAGŒDIÆ quæ supersunt; ex recensione Samuelis Musgravii. Glasgow, Foulis, 1797. 10 vols. 8vo.

C. C. TACITI Opera. Brotier's Ed. London, Valpy, 1823, 4 vols. 8vo.

P. OVIDII NASONIS OPERA, e Textu Burmanni; cum notis Bentleii hactenus ineditis, necnon Harlesii, Burmanni, Lemairii, et Aliorum selectissimis. London, Pickering. 1825. 5 vols. 8vo.

PLATONIS, quæ supersunt, Opera. Recognovit Godofredus Stallbaum. Leipsic, 1821. 8 vols. 12mo.

SOPHOCLIS TRAGŒDIÆ Septem, cum Versione Latinâ, Notis, et Deperditorum Dramatum Fragmentis. Ex Editione Rich. Franc. Phil. Brunck. Accedunt Variæ Lectiones, etc. Oxford, 1812. 2 vols. 8vo.

Same Edition without the Latin Version. London, 1822. 8vo.

ALCIPHRONIS RHETORIS EPISTOLÆ, cum Commentario integro Stephani Bergleri. Edidit Joannes Augustinus Wagner. 2 vols. 8vo. Leipsic, 1788.

ACHILLES TATIUS, Greek and Latin.

ÆSCHINIS SOCRATICI DIALOGI Tres Graece. Ed. J. F. Fischer. 8vo. Leipsic, 1788.

PINDARI CARMINA, cum Lectionis Varietate et Adnotationibus. A Chr. Gottl. Heyne. 3 vols. 8vo. London, 1824.

Q. HORATII FLACCI Opera. With notes, various readings, &c. &c. by Baxter, Gesner, and Zeunius. 8vo. Glasgow, 1796.

M. ANNÆVS LUCANUS de Bello Civili, cum Grotii, Farnabii notis integris, et rariorum selectissimis. Accurante Corn. Schrevelio. 8vo. London, 1818.

The following Works, of Lemaire's fine Edition, printed at Paris in 1828 — all in 8vo. and neatly bound.

PATERCULUS, JUSTIN, VALERIUS MAXIMUS, 3 vols.

SILIUS ITALICUS, 2 vols, CLAUDIAN, 2 vols. OVID, 5 vols.

CORPUS POETARUM LATINORUM. Edidit G. S. Walker. London, 1828. This volume contains the complete works of all the Latin Poets, printed on a distinct type and good paper, in royal 8vo.

PLINII HIST. NATURALIS. folio. Basil. 1525.

ANACREON, Fischer's edition from Baxter, 8vo.

CICERONIS OPERA OMNIA. 3 vols. fol. Cologne, 1616.

" " " 12 vols. 18mo. Regent's edition.

TOTIUS LATINITATIS LEXICON Jacobi Facciolati et Ægidii Forcellini. Edidit Jacobus Bailey, 2 vols. 4to. London, 1828.

The same work, the Italian edition, 4 vols. folio. Padua, 1805.

R. Stephani THESAURUS LINGUÆ LATINÆ. 4 vols. folio. Basil, 1740.

GESNERI THESAURUS LATINITATIS. 4 vols. folio. Leipsic, 1749.

EXCERPTA LIVIANA.

Livius, Titus.

TITI LIVII PATAVINI

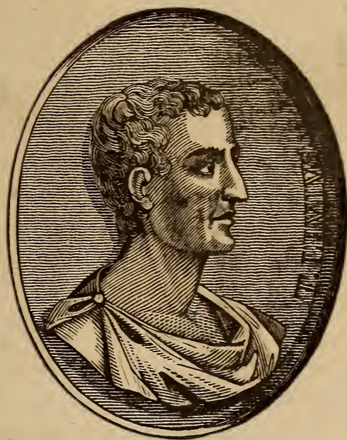
HISTORIARUM

LIBER PRIMUS

ET SELECTA QUÆDAM CAPITA.

CURAVIT NOTULISQUE INSTRUXIT
CAROLUS FOLSOM, A. M.
Academiæ Harvardianæ olim Bibliothecarius.

EDITIO STEREOTYPA.



CANTABRIGIÆ:

SUMPTIBUS HILLIARD ET BROWN.

M DCCC XXXI.

4

CAMBRIDGE: E. W. METCALF AND CO.,
Printers to the University.

PREFACE.

This selection from the History of Livy is published with particular reference to those Colleges and higher schools, in which the first Five Books have hitherto formed a part of the course of Latin studies. The editor, by his experience as an instructer in Harvard University, was led to observe that the volume in common use, though it contains some of the finest passages of this writer, is yet in great part uninteresting to young students. To such, many of the details, which are necessary to the completeness of the Roman annals, prove wearisome from their similarity, if not from their want of importance. And to say nothing of the injustice done to the author by taking arbitrarily the first five books of a History of infinite variety, and consisting, as he wrote it, of at least one hundred and forty books (from thirty-five of which we still have a choice), justice is thus hardly rendered to those who may never have an opportunity to read more of the work than is comprehended in their early studies, or whose reading of the whole may depend on the impression given by this part.

Until he had principally made this selection, the editor was unable to learn that any book, having the same object, had been published; nor is he yet aware that any such is in use in Great Britain or in the South of Europe; but the kindness of friends has furnished him with two, published in Germany in the course of the last century.*

* *Livius pro primâ Classe Gymnasiorum Scholarumque Latinarum ita excerptus, ut intra Anni Spatium prælegi possit, et simul Historia in Connexione cum Fide, Ingenio, Stiloque Livii gustentur.* A M. Martino Frider. Soergel, Gymnasii Martinei Brunsvicensis

Of these, the earlier one does not extend beyond the first twelve books, is without notes, and otherwise is far from being prepared with so good judgment as the other, which is accompanied by notes, generally in Latin, but sometimes in German. All the extracts in the later one are to be found also in the present volume, besides others which the purpose of the selection seemed equally to require. The propriety of giving the First Book entire will be obvious to all who consider how often the subject of it is alluded to, both in ancient and modern literature; while, with regard to the remainder of the volume, the world has been too long agreed as to what are masterpieces, to leave any doubt about the absolute excellence of the particular passages chosen, or much hesitation in preferring them to many others inferior only to these. The editor has endeavoured to save the volume from the appearance of unconnected fragments by giving entire the *Epitomæ** of all the books from the first to the last of those embraced in it, the portions which correspond to the text being distinguished by a larger type. But, even without this bond of connexion, it is believed that the book will be found to possess a good degree of unity; few events

---

Rectore et Soc. Reg. Teut. Gott. Memb. Lemgoviae, 1771. 12mo. pp. 296. [This was reprinted in 1784, and a second volume was added, embracing the last twenty-three books. See *Index Editionum* in the Bipont edition.]

T. Livii Patavini Historiarum Liber I. et Selecta quædam Capita. Scholis Moguntinensibus adornavit JOHANN. CASPARUS MÜLLER, Litterarum Humaniorum in Academiâ Moguntinâ Professor. Moguntiæ, 1780. 12mo. pp. 570.

* These *Epitomæ* by some, with little reason however, have been attributed to Livy himself; but, whoever was their author, they bear a classical stamp, and are models of the kind of composition to which they belong. Laboring under the odium of having been, as the substitute for the full History, the probable occasion of the negligence with which that was kept, and thus of the loss of the greater part of it, this abstract is sometimes spoken of contemptuously; but Gravina (*De Instauratione Studiorum*) does not hesitate to recommend the study of the *Epitome Liviana* to young persons, "ut quæ longè simplicior et candidior sit Flori et Velleji libris, resque exprimat propriis et convenientibus verbis, absque fuco et argutiis."

being mentioned as if within the reader's knowledge, of which an account has not been given in some preceding extract.

The text of Drakenborch has been adopted as, on the whole, of the highest authority; but, Livy being the author first read in our Colleges, care has been taken to conform the orthography of those words which may be variously written, to the Dictionaries and Grammars in common use. With a similar regard to the condition of newly formed classes, necessarily consisting of individuals of different degrees of proficiency, certain ambiguous words are distinguished by accents; but students should become accustomed to dispense with these facilities in some part of their course, for modern editions of the classics rarely afford them.*

The Notes, which are chiefly derived from the editions of Müller, Doering, and Ruperti, fill as much space, as could well be allowed to them in this edition, since it was thought best not to exceed the size of the volume, for which this is proposed as a substitute. In quantity, however, that volume is considerably exceeded by the present. The notes are devoted principally to the First Book, because more real difficulties occur here, and because the student must be supposed to need fewer explanations as he advances, from having become accustomed to the peculiarities of the author's style. Moreover, the ambiguities which give occasion for many of the notes in the editions

---

* In employing accentual marks, Ruddiman's rules are followed. "Indeclinable words of the same form with words declinable, and prepositions used without a case, as adverbs, have a grave accent on the last syllable;" and, agreeably to Ruddiman also, this accent is not changed to an acute when an enclitic follows, since the purpose for which the mark is here used has no connexion with the sound. When, however, the declinable word is such as is found very rarely, and the indeclinable word of the same spelling is of very frequent occurrence, the accent is omitted, e. g. *satis*, *magis*, *sæpe*. "Contracted syllables are marked with a circumflex; also the final syllable of the ablative of the first declension," and this (contrary to Ruddiman) even when the governing preposition is expressed.

above named, are taken away from this by the use of accents. Adam's "Roman Antiquities" is referred to in a few instances, but chiefly for the purpose of suggesting the sort of subjects respecting which it should constantly be consulted; for it is presumed that this book, as well as a "Classical Dictionary" for historical illustration, is in the possession of every student. Such remarks as occur of an historical nature, take for granted the essential truth of Livy's History; for it would be foreign to the purpose of this book to enter into any discussion of what is now so much the subject of research, and, with some, of scepticism.

The short Encomium on Livy, with which the volume closes, will not be deemed extravagant by him who shall have diligently read and thoroughly understood and felt all that precedes. Nor will it to a part, at least, of those for whose use the book is intended, be less acceptable for being clothed in the dialect of Modern Italy. Let such seize the opportunity, afforded them by a munificent public establishment, of entering the delightful field of Italian literature, adjacent, as it is, to the Roman and Greek, if it be not rather a part of the same vast domain. Nor let those, who are not equally favored, be deterred from seeking, by themselves, an acquaintance with the fathers of modern learning,

"whose rhetorike so swete
Enluminid Itaile,"

and awoke also the minds of our British ancestors in their distant Island. For to any youth who is reasonably well grounded in the Latin, the study of the Italian, so far from task-work, will be a recreation, an ingenuous pastime. Milton, in marking out a scheme of liberal education, supposes that his pupils, when mid-way in their course, "either now, or before this, may have easily learned at any odd hour the Italian tongue," and prescribes the reading of various authors in it along with ancient classics. And besides innu-

merable traces of his opinion of its beauty and value, discernible in the texture of his writings, he has recorded, in a letter to an Italian friend, the judgment of the polite scholars of his age, confirmed by a distinct and eloquent expression of his own: "Ut est apud eos ingenio quis forte floridior, aut moribus amœnis et elegantibus, linguam Hetruscam in deliciis habet præcipuis, quin et *in solidâ parte eruditionis* esse sibi ponendam ducit." Nor does this arise from their being unable to ascend to the fountains of Greek and Roman wisdom; for he adds, "Ego certè istis utrisque linguis, non extremis tantummodo labris madidus, sed, siquis alius, quantùm per annos licuit, poculis majoribus prolutus, possum tamen nonnunquam ad illum Dantem, et Petrarcham, aliosque vestros complusculos, libenter et cupidè commessatum ire: nec me tum ipsæ Athenæ Atticæ cum illo suo pellucido Ilisso, nec illa vetus Roma suâ Tiberis ripâ retinere valuerunt, quin *sæpe* Arnum vestrum et Fæsulanos illos colles invisere amem."

Cambridge, December, 1829.

TITI LIVII PATAVINI

HISTORIARUM

AB URBE CONDITÂ

LIBER PRIMUS

ET SELECTA QUÆDAM CAPITA.

EPITOME LIBRI PRIMI.

I. II. Adventus Æneæ in Italiam, et ejus res gestæ referuntur. III. Ascanii regnum Albæ, et deinceps Silviorum. IV. Numitoris filia a Marte compressa: nati Romulus et Remus. V. Amulius obtruncatus. VI. Urbs a Romulo condita. VIII. Senatus lectus. XI. Cum Sabinis bellatum. X. Opima spolia Jovi Feretrio lata. XIII. In curias populus divisus. XIV. XV. Fidenates et Vejentes victi. XVI. Romulus consecratus. XVIII. &c. Numa Pompilius ritus sacrorum tradidit; Jano templum constituit; ejusque portam, pacatis omnibus circà populis, primus clausit. Cum Deâ Egeriâ sibi congressus nocturnos esse simulans, feroces populi animos ad religionem perpulit. XXII. &c. Tullus Hostilius Albanos bello petiit. XXV. Post hæc trigeminorum pugna. XXVI. Horatius absolutus. XXVIII. Metti Fuffetii supplicium. XXIX. Alba diruta; XXX. Albani in civitatem recepti. Sabinis bellum indictum. XXXI. Ad postremum fulmine Tullus absumptus. XXXII. Ancus Marcius cæremonias, a Numâ institutas, renovavit. XXXIII. Latinis victis, et ad civitatem adscitis, montem Aventinum assignavit. Politorium, urbem Latinorum, bello repetitam, quam prisci Latini occupaverant, diruit: pontem sublicium in Tiberim fecit. Janiculum collem urbi addidit. Fines imperii protulit. Ostiam condidit. Regnavit annos viginti quatuor. XXXIV. Eo regnante, Lucumo, Damarati Corinthii filius, a Tarquiniis, Etruriæ civitate, Romam venit; et, in amicitiam Anci receptus, Tarquinii nomen ferre cœpit; et, post mortem Anci, regnum excepit. XXXV. Centum additis, Patrum numerum auxit. Latinos subegit; circum designavit; ludos edidit. XXXVI. Sabinorum bello petitus equitum centurias ampliavit. Tentandæ scientiæ causâ Atti Navii auguris, consuluisse fertur, an id, de quo cogitaret, effici posset: quod quum ille fieri posse respondisset, jussisse eum novaculâ cotem præcidere; idque protinus ab Atto factum. XXXVII. Sabinos præterea acie vicit; XXXVIII. Urbem muro circumdedit; cloacas

fecit. XL. Occisus est ab Anci filiis, quum regnâsset annos triginta octo. XLI. Successit ei Ser. Tullius, natus ex captivâ nobili Corniculanâ; cui puero, adhuc in cunis posito, caput arsisse traditum est. XLII. XLIII. Vejentes atque Etruscos prœlio fudit. Censum primus egit. Lustrum condidit, quo civium capita censa octoginta millia esse dicuntur. Classes centuriasque descripsit. XLIV. Pomœrium protulit. Colles urbi, Quirinalem, Viminalem, Esquilinumque adjecit. XLV. Templum Dianæ cum Latinis in Aventino fecit. XLVII. XLVIII. Interfectus est a L. Tarquinio, Prisci filio, consilio filiæ suæ Tulliæ, quum regnâsset annos quadraginta quatuor. XLIX. Post hunc L. Tarquinius Superbus, neque Patrum neque populi jussu, regnum invasit; quo die scelerata Tullia per patris jacentis corpus carpentum egit. Armatos circa se ad custodiam corporis sui habuit. L. LI. Turnum Herdonium fraude interemit. LIII. Bellum cum Volscis gessit; LV. Et ex eorum prædâ templum Jovi in Capitolio fecit. Terminus et Juventas non addixêre; quorum aræ moveri non potuerunt. LIV. Filii Sexti Tarquinii dolo Gabios, in potestatem suam redigit. LVI. Hujus filiis Delphos profectis, et consulentibus, quis eorum regnaturus esset Romæ, dictum est, eum regnaturum, qui primus matrem osculatus esset. Quod responsum quum ipsi aliter interpretarentur, Junius Brutus, qui cum iis profectus erat, prolapsum se simulavit, et terram osculatus est: idque factum ejus eventus rei comprobavit. Nam quum, impotenter se gerendo, Tarquinius Superbus omnes in odium sui adduxisset; ad ultimum, propter expugnatam nocturnâ vi a Sexto filio ejus Lucretiæ pudicitiam (quæ, vocato patre ad se Tricipitino et viro Collatino, obtestata, ne inulta mors ejus esset, cultro se interemit), LIX. Bruti operâ maximè expulsus est, quum regnâsset annos viginti quinque. LX. Tunc consules primùm creati sunt L. Junius Brutus et L. Tarquinius Collatinus. [U. C. 1 — 245. A. C. 751 — 507.]

T. LIVII

PRÆFATIO.

Facturusne operæ pretium sim, si a primordio Urbis res populi Romani perscripserim, nec satis scio, nec, si sciam, dicere ausim; quippe qui, quum veterem, tum vulgatam esse rem, videam, dum novi semper scriptores, aut in rebus certius aliquid allaturos se, aut scribendi arte rudem vetustatem superaturos, credunt. Utcumque erit, juvabit tamen, rerum gestarum memoriæ principis terrarum populi pro virili parte et me ipsum consuluisse; et, si in tantâ scriptorum turbâ mea fama in obscuro sit, nobilitate ac magnitudine eorum, meo qui nomini officient, me consoler. Res est præterea et immensi operis, ut quæ supra septingentesimum annum repetatur; et quæ, ab exiguis profecta initiis, eò creverit, ut jam magnitudine laboret suâ: et legentium plerisque, haud dubito, quin primæ origines proximaque originibus minus præbitura voluptatis sint, festinantibus ad hæc nova, quibus jam pridem prævalentis populi vires se ipsæ conficiunt. Ego, contrà, hoc quoque laboris præmium petam, ut me a conspectu malorum, quæ nostra tot per annos vidit ætas, tantisper certè dum prisca illa totâ mente repeto, avertam, omnis expers curæ, quæ scribentis animum, etsi non flectere a vero, sollicitum tamen efficere possit. Quæ ante conditam condendamve Urbem, poëticis magis decora fabulis, quàm incorruptis rerum gestarum monumentis, traduntur, ea nec affirmare nec refellere in animo est. Datur hæc venia antiquitati, ut,

miscendo humana divinis, primordia urbium augustiora faciat. Et, si cui populo licere oportet consecrare origines suas, et ad Deos referre auctores, ea belli gloria est populo Romano, ut quum suum conditorisque sui parentem Martem potissimùm ferat, tam et hoc gentes humanæ patiantur æquo animo, quàm imperium patiuntur. Sed hæc et his similia, utcumque animadversa aut existimata erunt, haud in magno equidem ponam discrimine. Ad illa mihi pro se quisque acriter intendat animum, quæ vita, qui mores fuerint; per quos viros, quibusque artibus, domi militiæque, et partum et auctum imperium sit; labente deinde paulatim disciplinâ, velut desidentes primò mores sequatur animo; deinde ut magis magisque lapsi sint; tum ire cœperint præcipites; donec ad hæc tempora, quibus nec vitia nostra nec remedia pati possumus, perventum est. Hoc illud est præcipuè in cognitione rerum salubre ac frugiferum, omnis te exempli documenta in illustri posita monumento intueri: inde tibi tuæque reipublicæ, quod imitere, capias: inde, fœdum inceptu, fœdum exitu, quod vites. Cæterùm aut me amor negotii suscepti fallit, aut nulla unquam respublica nec major, nec sanctior, nec bonis exemplis ditior fuit; nec in quam civitatem tam seræ avaritia luxuriaque immigraverint; nec ubi tantus ac tam diu paupertati ac parsimoniæ honos fuerit: adeò, quantò rerum minus, tantò minus cupiditatis erat. Nuper divitiæ avaritiam, et abundantes voluptates desiderium per luxum atque libidinem pereundi perdendique omnia invexêre. Sed querelæ, ne tum quidem gratæ futuræ, quum forsitan et necessariæ erunt, ab initio certè tantæ ordiendæ rei absint. Cum bonis potiùs ominibus votisque ac precationibus Deorum Dearumque (si, ut poëtis, nobis quoque mos esset) libentiùs inciperemus, ut orsis tanti operis successus prosperos darent.

T. LIVII PATAVINI

LIBER PRIMUS.

I. Jam primum omnium satis constat, Trojâ captâ, in cæteros sævitum esse Trojanos; duobus, Æneâ Antenoreque, et vetusti jure hospitii, et quia pacis reddendæque Helenæ semper auctores fuerant, omne jus belli Achivos abstinuisse. Casibus deinde variis Antenorem cum multitudine Henetûm, qui, seditione ex Paphlagoniâ pulsi, et sedes et ducem, rege Pylæmene ad Trojam amisso, quærebant, venisse in intimum maris Adriatici sinum; Euganeisque, qui inter mare Alpesque incolebant, pulsis, Henetos Trojanosque eas tenuisse terras: et in quem primùm egressi sunt locum, Troja vocatur, pagoque inde Trojano nomen est; gens universa Veneti appellati. Ænean, ab simili clade domo profugum, sed ad majora initia rerum ducentibus fatis, primò in Macedoniam venisse; inde in Siciliam quærentem sedes delatum; ab Siciliâ classe Laurentem agrum tenuisse. Trojæ et huic loco nomen est. Ibi egressi Trojani, ut quibus ab immenso propè errore nihil, præter arma et naves, superesset, quum prædam ex agris agerent, Latinus rex Aboriginesque, qui tum ea tenebant loca, ad arcendam vim advenarum armati ex urbe atque agris concurrunt. Duplex inde fama est: alii prœlio victum Latinum pacem cum Æneâ, deinde affinitatem junxisse tradunt: alii, quum instructæ acies constitissent, priusquam signa canerent, processisse Latinum inter primores, ducemque advenarum evocâsse ad colloquium; percontatum deinde, qui mortales essent, unde, aut quo casu profecti domo, quidve quærentes in agrum Laurentem exîssent? postquam audierit, multitudinem Trojanos esse; ducem Ænean, filium Anchisæ et Veneris; crematâ patriâ et domo profugos sedem condendæque urbi locum quærere, et nobilitatem admiratum gentis

virique, et animum vel bello vel paci paratum, dexterâ datâ fidem futuræ amicitiæ sanxisse: inde fœdus ictum inter duces, inter exercitus salutationem factam: Ænean apud Latinum fuisse in hospitio: ibi Latinum apud Penates Deos domesticum publico adjunxisse fœdus, filiâ Æneæ in matrimonium datâ. Ea res utique Trojanis spem affirmat tandem stabili certâque sede finiendi erroris. Oppidum condunt. Æneas ab nomine uxoris Lavinium appellat. Brevi stirps quoque virilis ex novo matrimonio fuit; cui Ascanium parentes dixêre nomen.

II. Bello deinde Aborigines Trojanique simul petiti. Turnus, rex Rutulorum, cui pacta Lavinia ante adventum Æneæ fuerat, prælatum sibi advenam ægrè patiens, simul Æneæ Latinoque bellum intulerat. Neutra acies læta ex eo certamine abiit: victi Rutuli: victores Aborigines Trojanique ducem Latinum amisêre. Inde Turnus Rutulique, diffisi rebus, ad florentes Etruscorum opes Mezentiumque, eorum regem, confugiunt; qui, Cære opulento tum oppido imperitans, jam inde ab initio minimè lætus novæ origine urbis, et tum nimiò plùs, quàm satis tutum esset accolis, rem Trojanam crescere ratus, haud gravatim socia arma Rutulis junxit. Æneas, adversus tanti belli terrorem, ut animos Aboriginum sibi conciliaret, ne sub eodem jure solùm, sed etiam nomine, omnes essent, Latinos utramque gentem appellavit. Nec deinde Aborigines Trojanis studio ac fide erga regem Ænean cessêre: fretusque his animis coalescentium in dies magis duorum populorum Æneas, quamquam tanta opibus Etruria erat, ut jam non terras solùm, sed mare etiam per totam Italiæ longitudinem, ab Alpibus ad fretum Siculum, famâ nominis sui implêsset, tamen, quum mœnibus bellum propulsare posset, in aciem copias eduxit. Secundum inde prœlium Latinis; Æneæ etiam ultimum operum mortalium fuit: situs est, quemcumque eum dici jus fasque est, super Numicium flumen. Jovem Indigetem appellant.

III. Nondum maturus imperio Ascanius, Æneæ filius, erat: tamen id imperium ei ad puberem ætatem incolume mansit: tantisper tutelâ muliebri (tanta indoles in Laviniâ erat) res Latina et regnum avitum paternumque puero stetit. Haud nihil ambigam (quis enim rem tam veterem pro certo affirmet?), hiccine fuerit Ascanius, an major quàm hic,

Creüsâ matre Ilio incolumi natus, comesque inde paternæ fugæ, quem Iulum eumdem Julia gens auctorem nominis sui nuncupat. Is Ascanius, ubicumque et quâcumque matre genitus (certè natum Æneâ constat), abundante Lavinii multitudine, florentem jam (ut tum res erant) atque opulentam urbem matri, seu novercæ, reliquit: novam ipse aliam sub Albano monte condidit; quæ, ab situ porrectæ in dorso urbis, Longa Alba appellata. Inter Lavinium et Albam Longam coloniam deductam triginta ferme interfuêre anni: tantùm tamen opes creverant, maximè fusis Etruscis, ut ne morte quidem Æneæ, nec deinde inter muliebrem tutelam rudimentumque primum puerilis regni, movere arma aut Mezentius Etruscique, aut ulli alii accolæ ausi sint. Pax ita convenerat, ut Etruscis Latinisque fluvius Albula (quem nunc Tiberim vocant) finis esset. Silvius deinde regnat, Ascanii filius, casu quodam in silvis natus. Is Ænean Silvium creat: is deinde Latinum Silvium. Ab eo coloniæ aliquot deductæ, Prisci Latini appellati. Mansit Silviis postea omnibus cognomen, qui Albæ regnârunt. Latino Alba ortus, Albâ Atys, Atye Capys, Capye Capetus, Capeto Tiberinus; qui, in trajectu Albulæ amnis submersus, celebre ad posteros nomen flumini dedit. Agrippa inde, Tiberini filius; post Agrippam Romulus Silvius, a patre accepto imperio, regnat. Aventino, fulmine ipse ictus, regnum per manus tradidit: is, sepultus in eo colle, qui nunc est pars Romanæ urbis, cognomen colli fecit. Proca deinde regnat: is Numitorem atque Amulium procreat. Numitori, qui stirpis maximus erat, regnum vetustum Silviæ gentis legat. Plùs tamen vis potuit, quàm voluntas patris, aut verecundia ætatis. Pulso fratre, Amulius regnat: addit sceleri scelus: stirpem fratris virilem interimit: fratris filiæ, Rheæ Silviæ, per speciem honoris, quum Vestalem eam legisset, perpetuâ virginitate spem partûs adimit.

IV. Sed debebatur, ut opinor, fatis tantæ origo urbis, maximique secundum Deorum opes imperii principium. Vi compressa Vestalis, quum geminum partum edidisset, seu ita rata, seu quia Deus auctor culpæ honestior erat, Martem incertæ stirpis patrem nuncupat. Sed nec Dii, nec homines, aut ipsam aut stirpem a crudelitate regiâ vindicant: sacerdos vincta in custodiam datur; pueros in profluentem aquam mitti jubet. Forte quâdam divinitus super ripas Tiberis effusus lenibus stagnis, nec adiri usquam ad justi cursum

poterat amnis; et, posse quamvis languidâ mergi aquâ infantes, spem ferentibus dabat: ita, velut defuncti regis imperio, in proximâ alluvie, ubi nunc ficus Ruminalis est (Romularem vocatam ferunt), pueros exponunt. Vastæ tum in iis locis solitudines erant. Tenet fama, quum fluitantem alveum, quo expositi erant pueri, tenuis in sicco aqua destituisset, lupam sitientem, ex montibus qui circà sunt, ad puerilem vagitum cursum flexisse: eam submissas infantibus adeò mitem præbuisse mammas, ut linguâ lambentem pueros magister regii pecoris invenerit. Faustulo fuisse nomen ferunt: ab eo ad stabula Larentiæ uxori educandos latos. Sunt, qui Larentiam, vulgato corpore, lupam inter pastores vocatam putent: inde locum fabulæ ac miraculo datum. Ita geniti, itaque educati, quum primùm adolevit ætas, nec in stabulis nec ad pecora segnes, venando peragrare circà saltus. Hinc, robore corporibus animisque sumpto, jam non feras tantùm subsistere, sed in latrones, prædâ onustos, impetus facere, pastoribusque rapta dividere; et cum his, crescente in dies grege juvenum, seria ac jocos celebrare.

V. Jam tum in Palatino monte Lupercal hoc fuisse ludicrum ferunt, et a Pallanteo, urbe Arcadicâ, Pallantium, dein Palatium, montem appellatum. Ibi Evandrum, qui ex eo genere Arcadum multis antè tempestatibus tenuerat loca, solenne allatum ex Arcadiâ instituisse, ut nudi juvenes, Lyceum Pana venerantes, per lusum atque lasciviam currerent; quem Romani deinde vocârunt Inuum. Huic deditis ludicro, quum solenne notum esset, insidiatos ob iram prædæ amissæ latrones, quum Romulus vi se defendisset, Remum cepisse; captum regi Amulio tradidisse, ultro accusantes. Crimini maximè dabant, in Numitoris agros ab his impetum fieri; inde eos, collectâ juvenum manu, hostilem in modum prædas agere: sic Numitori ad supplicium Remus deditur. Jam inde ab initio Faustulo spes fuerat, regiam stirpem apud se educari; nam et expositos jussu regis infantes sciebat, et tempus, quo ipse eos sustulisset, ad id ipsum congruere; sed rem immaturam, nisi aut per occasionem aut per necessitatem, aperiri noluerat. Necessitas prior venit: ita, metu subactus, Romulo rem aperit. Forte et Numitori, quum in custodiâ Remum haberet, audîssetque geminos esse fratres, comparando et ætatem eorum, et ipsam minimè servilem indolem, tetigerat animum memoria nepotum: sciscitandoque eòdem pervenit, ut haud procul esset, quin Remum ag-

nosceret. Ita undique regi dolus nectitur. Romulus, non cum globo juvenum (nec enim erat ad vim apertam par), sed aliis alio itinere jussis certo tempore ad regiam venire pastoribus, ad regem impetum facit: et a domo Numitoris aliâ comparatâ manu adjuvat Remus: ita regem obtruncant.

VI. Numitor, inter primum tumultum hostes invasisse urbem atque adortos regiam dictitans, quum pubem Albanam in arcem præsidio armisque obtinendam avocâsset; postquam juvenes, perpetratâ cæde, pergere ad se gratulantes vidit, extemplo advocato concilio, scelera in se fratris, originem nepotum, ut geniti, ut educati, ut cogniti essent, cædem deinceps tyranni, seque ejus auctorem ostendit. Juvenes, per mediam concionem agmine ingressi, quum avum regem salutâssent, secuta ex omni multitudine consentiens vox ratum nomen imperiumque regi effecit. Ita Numitori Albanâ permissâ re, Romulum Remumque cupido cepit, in iis locis, ubi expositi, ubique educati erant, urbis condendæ: et supererat multitudo Albanorum Latinorumque. Ad id pastores quoque accesserant, qui omnes facilè spem facerent, parvam Albam, parvum Lavinium, præ eâ urbe, quæ conderetur, fore. Intervenit deinde his cogitationibus avitum malum, regni cupido; atque inde fœdum certamen coortum a satis miti principio. Quoniam gemini essent, nec ætatis verecundia discrimen facere posset, ut Dii, quorum tutelæ ea loca essent, auguriis legerent, qui nomen novæ urbi daret, qui conditam imperio regeret, Palatium Romulus, Remus Aventinum, ad inaugurandum, templa capiunt.

VII. Priori Remo augurium venisse fertur, sex vultures: jamque, nuntiato augurio, quum duplex numerus Romulo se ostendisset, utrumque regem sua multitudo consalutaverat: tempore illi præcepto, at hi numero avium, regnum trahebant. Inde, cum altercatione congressi, certamine irarum ad cædem vertuntur: ibi in turbâ ictus Remus cecidit. Vulgatior fama est, ludibrio fratris Remum novos transiluisse muros: inde ab irato Romulo (quum verbis quoque increpitans adjecisset, "Sic deinde, quicumque alius transiliet mœnia mea") interfectum. Ita solus potitus imperio Romulus; condita urbs conditoris nomine appellata. Palatium primùm, in quo ipse erat educatus, muniit: sacra Diis aliis Albano ritu, Græco Herculi, ut ab Evandro instituta erant, facit. Herculem in ea loca, Geryone interempto,

[U. C. 1. A. C. 751.]

boves mirâ specie abegisse memorant, ac prope Tiberim fluvium, quâ, præ se armentum agens, nando trajecerat, loco herbido, ut quiete et pabulo læto reficeret boves, et ipsum fessum viâ procubuisse: ibi quum eum, cibo vinoque gravatum, sopor oppressisset, pastor accola ejus loci, nomine Cacus, ferox viribus, captus pulchritudine boum, quum avertere eam prædam vellet; quia, si agendo armentum in speluncam compulisset, ipsa vestigia quærentem dominum eò deductura erant; aversos boves, eximium quemque pulchritudine, caudis in speluncam traxit. Hercules, ad primam auroram somno excitus, quum gregem perlustrâsset oculis, et partem abesse numero sensisset, pergit ad proximam speluncam, si forte eò vestigia ferrent: quæ ubi omnia foras versa vidit, nec in partem aliam ferre, confusus atque incertus animi, ex loco infesto agere porro armentum occœpit. Inde quum actæ boves quædam ad desiderium (ut fit) relictarum mugîssent, reddita inclusarum ex speluncâ boum vox Herculem convertit: quem quum vadentem ad speluncam Cacus vi prohibere conatus esset; ictus clavâ, fidem pastorum nequidquam invocans, morte occubuit. Evander tum ea, profugus ex Peloponneso, auctoritate magis quàm imperio, regebat loca: venerabilis vir miraculo literarum, rei novæ inter rudes artium homines; venerabilior divinitate creditâ Carmentæ matris, quam fatiloquam, ante Sibyllæ in Italiam adventum, miratæ hæ gentes fuerant. Is tum Evander, concursu pastorum, trepidantium circa advenam manifestæ reum cædis, excitus, postquam facinus facinorisque causam audivit, habitum formamque viri aliquantùm ampliorem augustioremque humanâ intuens, rogitat, qui vir esset? Ubi nomen patremque ac patriam accepit; "Jove nate, Hercules, "salve," inquit; "te mihi mater, veridica interpres Deûm, "aucturum cœlestium numerum cecinit: tibique aram hîc "dicatum iri, quam opulentissima olim in terris gens Maxi- "mam vocet, tuoque ritu colat." Dextrâ Hercules datâ, "accipere se omen, impleturumque fata, arâ conditâ atque "dicatâ," ait. Ibi tum primùm bove eximiâ captâ de grege sacrum Herculi, adhibitis ad ministerium dapemque Potitiis ac Pinariis, quæ tum familiæ maximè inclytæ ea loca incolebant, factum. Forte ita evenit, ut Potitii ad tempus præsto essent, iisque exta apponerentur; Pinarii, extis adesis, ad cæteram venirent dapem. Inde institutum mansit, donec Pinarium genus fuit, ne extis solennium vescerentur. Potitii, ab Evandro edocti, antistites sacri ejus per multas ætates

fuerunt; donec, tradito servis publicis solenni familiæ ministerio, genus omne Potitiorum interiit. Hæc tum sacra Romulus una ex omnibus peregrina suscepit; jam tum immortalitatis virtute partæ, ad quam eum sua fata ducebant, fautor.

VIII. Rebus divinis ritè perpetratis, vocatâque ad concilium multitudine, quæ coalescere in populi unius corpus nullâ re, præterquam legibus, poterat, jura dedit; quæ ita sancta generi hominum agresti fore ratus, si se ipse venerabilem insignibus imperii fecisset, quum cætero habitu se augustiorem, tum maximè lictoribus duodecim sumptis, fecit. Alii ab numero avium, quæ augurio regnum portenderant, eum secutum numerum putant: me haud pœnitet eorum sententiæ esse, quibus et apparitores et hoc genus ab Etruscis finitimis, unde sella curulis, unde toga prætexta sumpta est, numerum quoque ipsum ductum placet; et ita habuisse Etruscos, quòd, ex duodecim populis communiter creato rege, singulos singuli populi lictores dederint. Crescebat interim urbs, munitionibus alia atque alia appetendo loca, quum in spem magis futuræ multitudinis, quàm ad id quod tum hominum erat, munirent. Deinde, ne vana urbis magnitudo esset, adjiciendæ multitudinis causâ, vetere consilio condentium urbes, qui, obscuram atque humilem conciendo ad se multitudinem, natam e terrâ sibi prolem ementiebantur; locum, qui nunc septus descendentibus Inter Duos Lucos est, Asylum aperit: eò ex finitimis populis turba omnis sine discrimine, liber an servus esset, avida novarum rerum perfugit: idque primum ad cœptam magnitudinem roboris fuit. Quum jam virium haud pœniteret, consilium deinde viribus parat: centum creat senatores; sive quia is numerus satis erat; sive quia soli centum erant, qui creari Patres possent. Patres certè ab honore, patriciique progenies eorum appellati.

IX. Jam res Romana adeò erat valida, ut cuilibet finitimarum civitatium bello par esset; sed, penuriâ mulierum, hominis ætatem duratura magnitudo erat; quippe quibus nec domi spes prolis, nec cum finitimis connubia essent. Tum ex consilio Patrum Romulus legatos circa vicinas gentes misit, qui societatem connubiumque novo populo peterent: "Urbes quoque, ut cætera, ex infimo nasci: deinde, "quas sua virtus ac Dii juvent, magnas opes sibi magnumque "nomen facere. Satis scire, origini Romanæ et Deos ad-"fuisse, et non defuturam virtutem: proinde ne gravarentur

"homines cum hominibus sanguinem et genus miscere." Nusquam benignè legatio audita est: adeò simul spernebant, simul tantam in medio crescentem molem sibi ac posteris suis metuebant. A plerisque rogitantibus dimissi, "Ecquod "fœminis quoque asylum aperuissent? id enim demum com-"par connubium fore." Ægrè id Romana pubes passa; et haud dubiè ad vim spectare res cœpit: cui tempus locumque aptum ut daret Romulus, ægritudinem animi dissimulans, ludos ex industriâ parat, Neptuno Equestri solennes: Consualia vocat. Indici deinde finitimis spectaculum jubet: quantoque apparatu tum sciebant, aut poterant, concelebrant; ut rem claram exspectatamque facerent. Multi mortales convenêre, studio etiam videndæ novæ urbis; maximè proximi quique, Cæninenses, Crustumini, Antemnates. Jam Sabinorum omnis multitudo, cum liberis ac conjugibus, venit: invitati hospitaliter per domos, quum situm mœniaque et frequentem tectis urbem vidissent, mirantur, tam brevi rem Romanam crevisse. Ubi spectaculi tempus venit, deditæque eò mentes cum oculis erant, tum ex composito orta vis: signoque dato, juventus Romana ad rapiendas virgines discurrit. Magna pars forte, ut in quem quæque inciderat, raptæ; quasdam formâ excellente, primoribus Patrum destinatas, ex plebe homines, quibus datum negotium erat, domos deferebant. Unam, longè ante alias specie ac pulchritudine insignem, a globo Talassii cujusdam raptam ferunt: multisque sciscitantibus, cuinam eam ferrent, identidem, ne quis violaret, Talassio ferri clamitatum: inde nuptialem hanc vocem factam. Turbato per metum ludicro, mœsti parentes virginum profugiunt, incusantes violati hospitii fœdus, Deumque invocantes, cujus ad solenne ludosque, per fas ac fidem decepti, venissent. Nec raptis aut spes de se melior, aut indignatio est minor: sed ipse Romulus circuibat, docebatque: "Patrum id superbiâ fac-"tum, qui connubium finitimis negâssent: illas tamen in "matrimonio, in societate fortunarum omnium civitatisque, "et, quo nihil carius humano generi sit, liberûm fore. Mol-"lirent modò iras; et, quibus fors corpora dedisset, darent "animos. Sæpe ex injuriâ postmodum gratiam ortam: eò-"que melioribus usuras viris, quòd adnisurus pro se quisque "sit, ut, quum suam vicem functus officio sit, parentûm etiam "patriæque expleat desiderium." Accedebant blanditiæ virorum, factum purgantium cupiditate atque amore; quæ maximè ad muliebre ingenium efficaces preces sunt.

[U. C. 4. A. C. 748.]

X. Jam admodum mitigati animi raptis erant: at raptarum parentes tum maximè sordidâ veste lacrymisque et querelis civitates concitabant: nec domi tantùm indignationes continebant, sed congregabantur undique ad Titum Tatium, regem Sabinorum: et legationes eò, quòd maximum Tatii nomen in his regionibus erat, conveniebant. Cæninenses Crustuminique et Antemnates erant, ad quos ejus injuriæ pars pertinebat. Lentè agere iis Tatius Sabinique visi sunt. Ipsi inter se tres populi communiter bellum parant. Ne Crustumini quidem atque Antemnates, pro ardore irâque Cæninensium, satis se impigrè movent: ita per se ipsum nomen Cæninum in agrum Romanum impetum facit. Sed effusè vastantibus fit obvius cum exercitu Romulus, levique certamine docet, vanam sine viribus iram esse: exercitum fundit fugatque: fusum persequitur: regem in prœlio obtruncat, et spoliat: duce hostium occiso, urbem primo impetu capit. Inde exercitu victore reducto, ipse, quum factis vir magnificus, tum factorum ostentator haud minor, spolia ducis hostium cæsi suspensa fabricato ad id aptè ferculo gerens, in Capitolium adscendit: ibique ea quum ad quercum pastoribus sacram deposuisset, simul cum dono designavit templo Jovis fines, cognomenque addidit Deo: "Jupiter Feretri," inquit, "hæc tibi victor Romulus "rex regia arma fero; templumque iis regionibus, quas modò "animo metatus sum, dedico, sedem opimis spoliis, quæ, "regibus ducibusque hostium cæsis, me auctorem sequentes, "posteri ferent." Hæc templi est origo, quod primum omnium Romæ sacratum est. Ita deinde Diis visum, nec irritam conditoris templi vocem esse, quâ laturos ea spolia posteros nuncupavit; nec, multitudine compotum, ejus doni vulgari laudem. Bina postea, inter tot annos, tot bella, opima parta sunt spolia: adeò rara ejus fortuna decoris fuit.

XI. Dum ea ibi Romani gerunt, Antemnatium exercitus per occasionem ac solitudinem hostiliter in fines Romanos incursionem facit: raptim et ad hos Romana legio ducta palatos in agris oppressit. Fusi igitur primo impetu et clamore hostes: oppidum captum: duplicique victoriâ ovantem Romulum Hersilia conjux, precibus raptarum fatigata, orat, ut parentibus earum det veniam, et in civitatem accipiat; ita rem coalescere concordiâ posse. Facilè impetratum. Inde contra Crustuminos profectus, bellum inferentes. Ibi minus etiam, quòd alienis cladibus ceciderant ani-

mi, certaminis fuit. Utroque coloniæ missæ: plures inventi, qui, propter ubertatem terræ, in Crustuminum nomina darent: et Romam inde frequenter migratum est, a parentibus maximè ac propinquis raptarum. Novissimum ab Sabinis bellum ortum; multoque id maximum fuit: nihil enim per iram aut cupiditatem actum est: nec ostenderunt bellum priùs, quàm intulerunt. Consilio etiam additus dolus. Sp. Tarpejus Romanæ præerat arci. Hujus filiam virginem auro corrumpit Tatius, ut armatos in arcem accipiat: aquam forte ea tum sacris extra mœnia petitum ierat. Accepti obrutam armis necavêre; seu ut vi capta potiùs arx videretur, seu prodendi exempli causâ, ne quid usquam fidum proditori esset. Additur fabulæ, quòd vulgò Sabini aureas armillas magni ponderis brachio lævo, gemmatosque magnâ specie annulos habuerint, pepigisse eam, quod in sinistris manibus haberent; eò scuta illi pro aureis donis congesta. Sunt, qui eam, ex pacto tradendi quod in sinistris manibus esset, directò arma petîsse dicant; et, fraude visam agere, suâ ipsam peremptam mercede.

[U. C. 5. A. C. 747.]

XII. Tenuêre tamen arcem Sabini: atque inde postero die, quum Romanus exercitus instructus, quod inter Palatinum Capitolinumque collem campi est, complêsset, non priùs descenderunt in æquum, quàm, irâ et cupiditate recuperandæ arcis stimulante animos, in adversum Romani subiêre. Principes utrimque pugnam ciebant; ab Sabinis Mettus Curtius, ab Romanis Hostus Hostilius. Hic rem Romanam iniquo loco ad prima signa animo atque audaciâ sustinebat. Ut Hostus cecidit, confestim Romana inclinatur acies; fusaque est ad veterem portam Palatii. Romulus, et ipse turbâ fugientium actus, arma ad cœlum tollens, "Jupiter, tuis," inquit, "jussus avibus hîc in Palatio "prima urbi fundamenta jeci. Arcem jam, scelere emp"tam, Sabini habent: inde huc armati, superatâ mediâ "valle, tendunt. At tu, Pater Deûm hominumque, hinc "saltem arce hostes: deme terrorem Romanis; fugam"que fœdam siste. Hîc ego tibi templum Statori Jovi, "quod monumentum sit posteris, tuâ præsenti ope servatam "urbem esse, voveo." Hæc precatus, veluti si sensisset auditas preces, "Hinc," inquit, "Romani, Jupiter Optimus "Maximus resistere atque iterare pugnam jubet." Restitêre Romani, tamquam cœlesti voce jussi: ipse ad primores Romulus provolat. Mettus Curtius ab Sabinis princeps ab

arce decucurrerat, et effusos egerat Romanos, toto quantum foro spatium est: nec procul jam a portâ Palatii erat, clamitans, "Vicimus perfidos hospites, imbelles hostes. Jam "sciunt, longè aliud esse virgines rapere, aliud pugnare "cum viris." In eum, hæc gloriantem, cum globo ferocissimorum juvenum Romulus impetum facit. Ex equo tum forte Mettus pugnabat: eò pelli facilius fuit: pulsum Romani persequuntur: et alia Romana acies, audaciâ regis accensa, fundit Sabinos. Mettus in paludem sese, strepitu sequentium trepidante equo, conjecit: adverteratque ea res etiam Sabinos tanti periculo viri. Et ille quidem, annuentibus ac vocantibus suis, favore multorum addito animo, evadit. Romani Sabinique in mediâ convalle duorum montium redintegrant prœlium: sed res Romana erat superior.

XIII. Tum Sabinæ mulieres, quarum ex injuriâ bellum ortum erat, crinibus passis scissâque veste, victo malis muliebri pavore, ausæ se inter tela volantia inferre, ex transverso impetu facto, dirimere infestas acies, dirimere iras; hinc patres, hinc viros orantes, "Ne se sanguine nefando "soceri generique respergerent: ne parricidio macularent "partus suos, nepotum illi, liberûm hi progeniem. Si affini"tatis inter vos, si connubii piget, in nos vertite iras: nos "causa belli, nos vulnerum ac cædium viris ac parentibus "sumus: meliùs peribimus, quàm sine alteris vestrûm viduæ "aut orbæ vivemus." Movet res tum multitudinem, tum duces. Silentium et repentina fit quies: inde ad fœdus faciendum duces prodeunt: nec pacem modò, sed et civitatem unam ex duabus faciunt: regnum consociant; imperium omne conferunt Romam. Ita geminatâ urbe, ut Sabinis tamen aliquid daretur, Quirites a Curibus appellati. Monumentum ejus pugnæ, ubi primùm ex profundâ emersus palude equus Curtium in vado statuit, Curtium lacum appellârunt. Ex bello tam tristi læta repentè pax cariores Sabinas viris ac parentibus, et ante omnes Romulo ipsi, fecit. Itaque, quum populum in curias triginta divideret, nomina earum curiis imposuit. Id non traditur, (quum haud dubiè aliquantò numerus major hoc mulierum fuerit) ætate, an dignitatibus suis virorumve, an sorte lectæ sint, quæ nomina curiis darent. Eodem tempore et centuriæ tres equitum conscriptæ sunt: Ramnenses ab Romulo, ab Tito Tatio Titienses appellati: Lucerum nominis et originis causa incerta est. Inde non modò commune, sed concors etiam, regnum duobus regibus fuit.

[U. c. 7. A. c. 745.]

[U. c. 12. A. c. 740.]

XIV. Post aliquot annos, propinqui regis Tatii legatos Laurentium pulsant: quumque Laurentes jure gentium agerent, apud Tatium gratia suorum et preces plùs poterant. Igitur illorum pœnam in se vertit: nam Lavinii, quum ad solenne sacrificium eò venisset, concursu facto, interficitur. Eam rem minùs ægrè quàm dignum erat, tulisse Romulum ferunt; seu ob infidam societatem regni, seu quia haud injuriâ cæsum credebat. Itaque bello quidem abstinuit: ut tamen expiarentur legatorum injuriæ regisque cædes, fœdus inter Romam Laviniumque urbes renovatum est. Et cum his quidem insperata pax erat: aliud multò propiùs, atque in ipsis propè portis, bellum ortum. Fidenates, nimis vicinas prope se convalescere opes rati, priusquam tantum roboris esset, quantum futurum apparebat, occupant bellum facere. Juventute armatâ immissâ, vastatur agri quod inter Urbem ac Fidenas est. Inde ad lævam versi, quia dextrâ Tiberis arcebat, cum magnâ trepidatione agrestium populantur: tumultusque repens, ex agris in Urbem illatus, pro nuntio fuit. Excitus Romulus (neque enim dilationem pati tam vicinum bellum poterat) exercitum educit: castra a Fidenis mille passuum locat: ibi modico præsidio relicto, egressus omnibus copiis, partem militum locis circa densa obsita virgulta obscuris subsidere in insidiis jussit; cum parte majore atque omni equitatu profectus, (id quod quærebat) tumultuoso et minaci genere pugnæ, adequitando ipsis propè portis, hostem excivit: fugæ quoque, quæ simulanda erat, eadem equestris pugna causam minùs mirabilem dedit: et quum, velut inter pugnæ fugæque consilium trepidante equitatu, pedes quoque referret gradum, plenis repentè portis effusi hostes, impulsâ Romanâ acie, studio instandi sequendique trahuntur ad locum insidiarum. Inde subitò exorti Romani transversam invadunt hostium aciem. Addunt pavorem mota e castris signa eorum, qui in præsidio relicti fuerant: ita multiplici terrore perculsi Fidenates, priùs pæne quàm Romulus, quique cum eo equis ierant, circumagerent frenis equos, terga vertunt; multòque effusiùs (quippe vera fuga), qui simulantes paulò antè secuti erant, oppidum repetebant: non tamen eripuêre se hosti: hærens in terga Romanus, priùs quàm fores portarum objicerentur, velut agmine uno irrumpit.

XV. Belli Fidenatis contagione irritati Vejentium animi et consanguinitate (nam Fidenates quoque Etrusci fuerunt),

et quòd ipsa propinquitas loci, si Romana arma omnibus infesta finitimis essent, stimulabat, in fines Romanos excucurrerunt, populabundi magis, quàm justi more belli. Itaque non castris positis, non exspectato hostium exercitu, raptam ex agris prædam portantes, Vejos rediêre: Romanus contrà, postquam hostem in agris non invenit, dimicationi ultimæ instructus intentusque, Tiberim transit: quem postquam castra ponere, et ad urbem accessurum Vejentes audivêre; obviàm egressi, ut potiùs acie decernerent, quàm inclusi de tectis mœnibusque dimicarent. Ibi, viribus nullâ arte adjutis, tantùm veterani robore exercitûs rex Romanus vicit: persecutusque fusos ad mœnia hostes, urbe, validâ muris ac situ ipso munitâ, abstinuit: agros rediens vastat, ulciscendi magis, quàm prædæ, studio. Eâque clade, haud minùs quàm adversâ pugnâ, subacti Vejentes pacem petitum oratores Romam mittunt. Agri parte multatis in centum annos induciæ datæ. Hæc ferme, Romulo regnante, domi militiæque gesta: quorum nihil absonum fidei divinæ originis divinitatisque post mortem creditæ fuit; non animus in regno avito recuperando, non condendæ urbis consilium, non bello ac pace firmandæ: ab illo enim profectu viribus datis tantùm valuit, ut in quadraginta deinde annos tutam pacem haberet. Multitudini tamen gratior fuit, quàm Patribus; longè ante alios acceptissimus militum animis: trecentosque armatos ad custodiam corporis, quos Celeres appellavit, non in bello solùm, sed etiam in pace, habuit.

[U. c. 37. A. c. 715.]

XVI. His immortalibus editis operibus, quum ad exercitum recensendum concionem in campo ad Capræ paludem haberet, subitò coorta tempestas cum magno fragore tonitribusque tam denso regem operuit nimbo, ut conspectum ejus concioni abstulerit: nec deinde in terris Romulus fuit. Romana pubes, sedato tandem pavore, postquam ex turbido die serena et tranquilla lux rediit, ubi vacuam sedem regiam vidit, etsi satis credebat Patribus, qui proximi steterant, sublimem raptum procellâ; tamen, velut orbitatis metu icta, mœstum aliquamdiu silentium obtinuit. Deinde, a paucis initio facto, Deum Deo natum, regem, parentemque urbis Romanæ salvere universi Romulum jubent: pacem precibus exposcunt, utì volens propitius suam semper sospitet progeniem. Fuisse credo tum quoque aliquos, qui discerptum regem Patrum manibus taciti arguerent: manavit enim hæc quoque, sed perobscura, fama. Illam alteram admira-

tio viri et pavor præsens nobilitavit. Consilio etiam unius hominis addita rei dicitur fides: namque Proculus Julius, sollicitâ civitate desiderio regis, et infensâ Patribus, gravis, ut traditur, quamvis magnæ rei auctor, in concionem prodit. "Romulus," inquit, "Quirites, parens urbis hujus, "primâ hodiernâ luce cœlo repentè delapsus, se mihi obvium dedit: quum, perfusus horrore venerabundusque, ad"stitissem, petens precibus, ut contrà intueri fas esset; "'Abi, nuntia,' inquit, 'Romanis, Cœlestes ita velle, ut "'mea Roma caput orbis terrarum sit: proinde rem milita"'rem colant: sciantque, et ita posteris tradant, nullas opes "'humanas armis Romanis resistere posse.' Hæc," inquit, "locutus, sublimis abiit." Mirum, quantum illi viro, nuntianti hæc, fidei fuerit; quàmque desiderium Romuli apud plebem exercitumque, factâ fide immortalitatis, lenitum sit.

XVII. Patrum interim animos certamen regni ac cupido versabat: nec dum a singulis, quia nemo magnopere eminebat in novo populo, pervenerant factiones: inter ordines certabatur. Oriundi ab Sabinis, ne, quia post Tatii mortem ab suâ parte non erat regnatum, in societate æquâ possessionem imperii amitterent, sui corporis creari regem volebant. Romani veteres peregrinum regem adspernabantur. In variis voluntatibus, regnari tamen omnes volebant, libertatis dulcedine nondum expertâ. Timor deinde Patres incessit, ne civitatem sine imperio, exercitum sine duce, multarum circà civitatium irritatis animis, vis aliqua externa adoriretur: et esse igitur aliquod caput placebat; et nemo alteri concedere in animum inducebat. Ita rem inter se centum Patres, decem decuriis factis, singulisque in singulas decurias creatis, qui summæ rerum præessent, consociant: decem imperitabant; unus cum insignibus imperii et lictoribus erat: quinque dierum spatio finiebatur imperium, ac per omnes in orbem ibat: annuumque intervallum regni fuit. Id ab re (quod nunc quoque tenet nomen) interregnum appellatum. Fremere deinde plebs, multiplicatam servitutem, centum pro uno dominos factos: nec ultrà nisi regem, et ab ipsis creatum, videbantur passuri. Quum sensissent ea moveri Patres, offerendum ultro rati, quod amissuri erant, ita gratiam ineunt, summâ potestate populo permissâ, ut non plus darent juris, quàm detinerent: decreverunt enim, ut, quum populus regem jussisset, id sic ratum esset, si Patres auctores fierent: hodieque,

[U. c. 38. A. c. 714.]

in legibus magistratibusque rogandis, usurpatur idem jus, vi ademptâ: priusquam populus suffragium ineat, in incertum comitiorum eventum Patres auctores fiunt. Tum interrex, concione advocatâ, "Quod bonum, faustum, felixque sit," inquit, "Quirites, regem create; ita Patribus visum est. "Patres deinde, si dignum, qui secundus ab Romulo nume-"retur, creâritis, auctores fient." Adeò id gratum plebi fuit, ut, ne victi beneficio viderentur, id modò sciscerent juberentque, ut senatus decerneret, qui Romæ regnaret.

XVIII. Inclyta justitia religioque eâ tempestate Numæ Pompilii erat. Curibus Sabinis habitabat, consultissimus vir, ut in illâ quisquam ætate esse poterat, omnis divini atque humani juris. Auctorem doctrinæ ejus, quia non exstat alius, falsò Samium Pythagoran edunt; quem, Servio Tullio regnante Romæ, centum ampliùs post annos, in ultimâ Italiæ orâ, circa Metapontum Heracleamque et Crotona, juvenum æmulantium studia cœtus habuisse constat. Ex quibus locis, etsi ejusdem ætatis fuisset, quæ fama in Sabinos, aut quo linguæ commercio, quemquam ad cupiditatem discendi excivisset? quove præsidio unus per tot gentes, dissonas sermone moribusque, pervenisset? Suopte igitur ingenio temperatum animum virtutibus fuisse opinor magis; instructumque non tam peregrinis artibus, quàm disciplinâ tetricâ ac tristi veterum Sabinorum; quo genere nullum quondam incorruptius fuit. Audito nomine Numæ, Patres Romani, quamquam inclinari opes ad Sabinos, rege inde sumpto, videbantur, tamen, neque se quisquam, nec factionis suæ alium, nec denique Patrum aut civium quemquam præferre illi viro ausi, ad unum omnes Numæ Pompilio regnum deferendum decernunt. Accitus, sicut Romulus auguratò urbe condendâ regnum adeptus est, de se quoque Deos consuli jussit: inde ab augure (cui deinde, honoris ergô, publicum id perpetuumque sacerdotium fuit) deductus in arcem, in lapide ad meridiem versus consedit. Augur ad lævam ejus, capite velato, sedem cepit, dextrâ manu baculum sine nodo aduncum tenens, quem lituum appellaverunt. Inde ubi, prospectu in urbem agrumque capto, Deos precatus, regiones ab oriente ad occasum determinavit; dextras ad meridiem partes, lævas ad septemtrionem esse dixit. Signum contrà, quò longissimè conspectum oculi ferebant, animo finivit. Tum, lituo in lævam manum translato, dextrâ in caput Numæ impositâ, precatus

[U. C. 39. A. C. 713.]

est ita: "Jupiter pater, si est fas, hunc Numam Pompilium, "cujus ego caput teneo, regem Romæ esse, utì tu signa "nobis certa adclarâssis inter eos fines, quos feci." Tum peregit verbis auspicia, quæ mitti vellet; quibus missis, declaratus rex Numa de templo descendit.

XIX. Qui, regno ita potitus, urbem novam, conditam vi et armis, jure eam legibusque ac moribus de integro condere parat: quibus quum inter bella assuescere videret non posse, quippe efferatos militiâ, animos; mitigandum ferocem populum armorum desuetudine ratus, Janum ad infimum Argiletum, indicem pacis bellique, fecit: apertus ut in armis esse civitatem, clausus pacatos circà omnes populos, significaret. Bis deinde post Numæ regnum clausus fuit: semel T. Manlio consule, post Punicum primum perfectum bellum; iterum (quod nostræ ætati Dii dederunt ut videremus) post bellum Actiacum, ab imperatore Cæsare Augusto, pace terrâ marique partâ. Clauso eo, quum omnium circà finitimorum societate ac fœderibus junxisset animos, positis externorum periculorum curis, ne luxuriarentur otio animi, quos metus hostium disciplinaque militaris continuerat; omnium primum, rem ad multitudinem imperitam, et illis sæculis rudem, efficacissimam, Deorum metum injiciendum ratus est: qui quum descendere ad animos sine aliquo commento miraculi non posset, simulat sibi cum Deâ Egeriâ congressus nocturnos esse; ejus se monitu, quæ acceptissima Diis essent, sacra instituere; sacerdotes suos cuique Deorum præficere. Atque omnium primum, ad cursum lunæ, in duodecim menses describit annum: quem (quia tricenos dies singulis mensibus luna non explet, desuntque dies solido anno, qui solstitiali circumagitur orbe) intercalaribus mensibus interponendis, ita dispensavit, ut quarto et vigesimo anno ad metam eamdem solis, unde orsi essent, plenis annorum omnium spatiis dies congruerent. Idem nefastos dies fastosque fecit, quia aliquando nihil cum populo agi utile futurum erat.

XX. Tum sacerdotibus creandis animum adjecit, quamquam ipse plurima sacra obibat, ea maximè, quæ nunc ad Dialem flaminem pertinent. Sed, quia in civitate bellicosâ plures Romuli, quàm Numæ, similes reges putabat fore, iturosque ipsos ad bella, ne sacra regiæ vicis desererentur, flaminem Jovi assiduum sacerdotem creavit, insignique eum veste et curuli regiâ sellâ adornavit: huic duos

flamines adjecit; Marti unum, alterum Quirino. Virginesque Vestæ legit, Albâ oriundum sacerdotium, et genti conditoris haud alienum. His, ut assiduæ templi antistites essent, stipendium de publico statuit: virginitate aliisque cæremoniis venerabiles ac sanctas fecit. Salios item duodecim Marti Gradivo legit; tunicæque pictæ insigne dedit, et super tunicam æneum pectori tegimen; cœlestiaque arma, quæ Ancilia appellantur, ferre, ac per urbem ire canentes carmina cum tripudiis solennique saltatu jussit. Pontificem deinde Numam Marcium, Marci filium, ex Patribus legit; eique sacra omnia exscripta exsignataque attribuit; quibus hostiis, quibus diebus, ad quæ templa, sacra fierent, atque unde in eos sumptus pecunia erogaretur. Cætera quoque omnia publica privataque sacra pontificis scitis subjecit; ut esset, quò consultum plebes veniret; ne quid divini juris, negligendo patrios ritus, peregrinosque adsciscendo, turbaretur. Nec cœlestes modò cæremonias, sed justa quoque funebria, placandosque Manes, ut idem pontifex edoceret; quæque prodigia, fulminibus aliove quo visu missa, susciperentur atque curarentur: ad ea elicienda ex mentibus divinis, Jovi Elicio aram in Aventino dicavit; Deumque consuluit auguriis, quæ suscipienda essent.

XXI. Ad hæc consultanda procurandaque multitudine omni a vi et armis conversâ, et animi aliquid agendo occupati erant, et Deorum assidua insidens cura, quum interesse rebus humanis cœleste Numen videretur, eâ pietate omnium pectora imbuerat, ut fides ac jusjurandum, proximo legum ac pœnarum metu, civitatem regerent: et quum ipsi se homines in regis, velut unici exempli, mores formarent; tum finitimi etiam populi, qui antè, castra, non urbem, positam in medio ad sollicitandam omnium pacem, crediderant, in eam verecundiam adducti sunt, ut civitatem, totam in cultum versam Deorum, violari ducerent nefas. Lucus erat, quem medium ex opaco specu fons perenni rigabat aquâ: quò quia se persæpe Numa sine arbitris, velut ad congressum Deæ, inferebat, Camœnis eum lucum sacravit; quòd earum ibi concilia cum conjuge suâ Egeriâ essent. Et [soli] Fidei solenne instituit: ad id sacrarium flamines bigis, curru arcuato, vehi jussit, manuque ad digitos usque involutâ rem divinam facere; significantes fidem tutandam, sedemque ejus etiam in dextris sacratam esse. Multa alia sacrificia locaque sacris faciendis, quæ Argeos pontifices vocant, dedi-

cavit. Omnium tamen maximum ejus operum fuit tutela, per omne regni tempus, haud minor pacis, quàm regni. Ita duo deinceps reges, alius aliâ viâ, ille bello, hic pace, civitatem auxerunt. Romulus septem et triginta regnavit annos; Numa tres et quadraginta. Tum valida, tum temperata et belli et pacis artibus, erat civitas.

[U. C. 83. A. C. 670.]

XXII. Numæ morte ad interregnum res rediit. Inde Tullum Hostilium, nepotem Hostilii, cujus in infimâ arce clara pugna adversus Sabinos fuerat, regem populus jussit: Patres auctores facti. Hic non solùm proximo regi dissimilis, sed ferocior etiam Romulo fuit: tum ætas viresque, tum avita quoque gloria animum stimulabat. Senescere igitur civitatem otio ratus, undique materiam excitandi belli quærebat. Forte evenit, ut agrestes Romani ex Albano agro, Albani ex Romano, prædas in vicem agerent. Imperitabat tum C. Cluilius Albæ. Utrimque legati ferè sub idem tempus ad res repetendas missi. Tullus præceperat suis, ne quid priùs, quàm mandata, agerent: satis sciebat, negaturum Albanum; ita piè bellum indici posse. Ab Albanis socordiùs res acta: excepti hospitio ab Tullo blandè ac benignè, comiter regis convivium celebrant. Tantisper Romani et res repetiverant priores, et neganti Albano bellum in trigesimum diem indixerant. Hæc renuntiant Tullo: tum legatis Tullus dicendi potestatem, quid petentes venerint, facit. Illi, omnium ignari, primùm purgando terunt tempus: "Se invitos quidquam, quod minùs placeat "Tullo, dicturos; sed imperio subigi: res repetitum se "venisse. Ni reddantur, bellum indicere jussos." Ad hæc Tullus, "Nuntiate," inquit, "regi vestro, regem Romanum "Deos facere testes, uter priùs populus res repetentes lega- "tos adspernatus dimiserit, ut in eum omnes expetant hujus- "ce clades belli."

[U. C. 85. A. C. 667.]

XXIII. Hæc nuntiant domum Albani. Et bellum utrimque summâ ope parabatur, civili simillimum bello, propè inter parentes natosque; Trojanam utramque prolem, quum Lavinium ab Trojâ, ab Lavinio Alba, ab Albanorum stirpe regum oriundi Romani essent. Eventus tamen belli minùs miserabilem dimicationem fecit; quòd nec acie certatum est; et, tectis modò dirutis alterius urbis, duo populi in unum confusi sunt. Albani priores ingenti exercitu in agrum Romanum impetum fecêre: castra ab Urbe haud

plus quinque millia passuum locant, fossâ circumdant: fossa Cluilia ab nomine ducis per aliquot sæcula appellata est, donec cum re nomen quoque vetustate abolevit. In his castris Cluilius Albanus rex moritur; dictatorem Albani Mettum Fuffetium creant. Interim Tullus ferox, præcipuè morte regis, magnumque Deorum numen, ab ipso capite orsum, in omne nomen Albanum expetiturum pœnas ob bellum impium dictitans, nocte, præteritis hostium castris, infesto exercitu in agrum Albanum pergit. Ea res ab stativis excivit Mettum: ducit, quàm proximè ad hostem potest; inde legatum præmissum nuntiare Tullo jubet, priusquam dimicent, opus esse colloquio: si secum congressus sit, satis scire, ea se allaturum, quæ nihilo minùs ad rem Romanam, quàm ad Albanam, pertineant. Haud adspernatus Tullus, tametsi vana afferebantur, in aciem educit. Exeunt contrà et Albani. Postquam instructi utrimque stabant, cum paucis procerum in medium duces procedunt. Ibi infit Albanus: "Injurias, et non redditas res ex fœdere, "quæ repetitæ sint, et ego regem nostrum Cluilium, causam "hujusce esse belli, audîsse videor: nec te dubito, Tulle, "eadem præ te ferre: sed, si vera potiùs, quàm dictu spe- "ciosa, dicenda sunt, cupido imperii duos cognatos vicinos- "que populos ad arma stimulat. Neque, rectè an perpe- "ram, interpretor: fuerit ista ejus deliberatio, qui bellum "suscepit: me Albani gerendo bello ducem creavêre. "Illud te, Tulle, monitum velim: Etrusca res, quanta circa "nos teque maximè sit, quo propiores vos, hoc magis scis. "Multùm illi terrâ, plurimùm mari pollent. Memor esto, "jam, quum signum pugnæ dabis, has duas acies spectaculo "fore; ut fessos confectosque, simul victorem ac victum, "aggrediantur. Itaque, si nos Dii amant, quoniam, non "contenti libertate certâ, in dubiam imperii servitiique "aleam imus, ineamus aliquam viam, quâ utri utris impe- "rent, sine magnâ clade, sine multo sanguine utriusque "populi, decerni possit." Haud displicet res Tullo, quamquam, tum indole animi, tum spe victoriæ, ferocior erat. Quærentibus utrimque ratio initur, cui et fortuna ipsa præbuit materiam.

XXIV. Forte in duobus tum exercitibus erant trigemini fratres, nec ætate nec viribus dispares. Horatios Curiatiosque fuisse, satis constat; nec ferme res antiqua alia est nobilior: tamen in re tam clarâ nominum error manet;

utrius populi Horatii, utrius Curiatii fuerint. Auctores utroque trahunt: plures tamen invenio, qui Romanos Horatios vocent: hos ut sequar, inclinat animus. Cum trigeminis agunt reges, ut pro suâ quisque patriâ dimicent ferro: ibi imperium fore, unde victoria fuerit. Nihil recusatur: tempus et locus convenit. Priusquam dimicarent, fœdus ictum inter Romanos et Albanos est his legibus, ut, cujusque populi cives eo certamine vicissent, is alteri populo cum bonâ pace imperitaret. Fœdera alia aliis legibus, cæterùm eodem modo omnia, fiunt. Tum ita factum accepimus, nec ullius vetustior fœderis memoria est. Fecialis regem Tullum ita rogavit: "Jubesne me, rex, cum patre patrato populi Albani fœdus ferire?" Jubente rege, "Sagmina," inquit, "te, rex, posco." Rex ait, "Puram tollito." Fecialis ex arce graminis herbam puram attulit: postea regem ita rogavit: "Rex, facisne me tu regium nuntium populi Romani Quiritium? vasa, comitesque meos?" Rex respondit: "Quod sine fraude meâ populique Romani Quiritium fiat, facio." Fecialis erat M. Valerius: patrem patratum Sp. Fusium fecit, verbenâ caput capillosque tangens. Pater patratus ad jusjurandum patrandum, id est, sanciendum fit fœdus; multisque id verbis, quæ longo effata carmine non operæ est referre, peragit. Legibus deinde recitatis, "Audi," inquit, "Jupiter; audi, pater patrate populi Albani; audi tu, populus Albanus; ut illa palàm prima postrema ex illis tabulis cerâve recitata sunt, sine dolo malo, utìque ea hîc hodie rectissimè intellecta sunt, illis legibus populus Romanus prior non deficiet. Si prior defexit publico consilio, dolo malo; tu illo die, Jupiter, populum Romanum sic ferito, ut ego hunc porcum hîc hodie feriam: tantòque magis ferito, quantò magis potes pollesque." Id ubi dixit, porcum saxo silice percussit. Sua item carmina Albani suumque jusjurandum per suum dictatorem suosque sacerdotes peregerunt.

XXV. Fœdere icto, trigemini, sicut convenerat, arma capiunt. Quum sui utrosque adhortarentur, "Deos patrios, patriam, ac parentes, quidquid civium domi, quidquid in exercitu sit, illorum tunc arma, illorum intueri manus;" feroces et suopte ingenio, et pleni adhortantium vocibus, in medium inter duas acies procedunt. Consederant utrimque pro castris duo exercitus, periculi magis præsentis, quàm curæ, expertes: quippe imperium agebatur, in tam pau-

corum virtute atque fortunâ positum: itaque ergo erecti suspensique in minimè gratum spectaculum animo intenduntur. Datur signum: infestisque armis, velut acies, terni juvenes, magnorum exercituum animos gerentes, concurrunt: nec his nec illis periculum suum; publicum imperium servitiumque obversatur animo, futuraque ea deinde patriæ fortuna, quam ipsi fecissent. Ut primo statim concursu increpuêre arma, micantesque fulsêre gladii, horror ingens spectantes perstringit; et, neutrò inclinatâ spe, torpebat vox spiritusque. Consertis deinde manibus, quum jam non motus tantùm corporum, agitatioque anceps telorum armorumque, sed vulnera quoque et sanguis spectaculo essent; duo Romani, super alium alius, vulneratis tribus Albanis, exspirantes corruerunt: ad quorum casum quum conclamâsset gaudio Albanus exercitus, Romanas legiones jam spes tota, nondum tamen cura, deseruerat, exanimes vice unius, quem tres Curiatii circumsteterant. Forte is integer fuit, ut universis solus nequâquam par, sic adversus singulos ferox: ergo, ut segregaret pugnam eorum, capessit fugam, ita ratus secuturos, ut quemque vulnere affectum corpus sineret. Jam aliquantum spatii ex eo loco, ubi pugnatum est, aufugerat, quum respiciens videt magnis intervallis sequentes; unum haud procul ab sese abesse: in eum magno impetu rediit: et, dum Albanus exercitus inclamat Curiatiis, utì opem ferant fratri, jam Horatius, cæso hoste victor, secundam pugnam petebat. Tum clamore, qualis ex insperato faventium solet, Romani adjuvant militem suum; et ille defungi prœlio festinat. Priùs itaque, quàm alter, qui nec procul aberat, consequi posset, et alterum Curiatium conficit. Jamque, æquato Marte, singuli supererant; sed nec spe nec viribus pares: alterum intactum ferro corpus, et geminata victoria, ferocem in certamen tertium dabant; alter, fessum vulnere, fessum cursu trahens corpus, victusque fratrum ante se strage, victori objicitur hosti: nec illud prœlium fuit. Romanus exsultans, "Duos," inquit, "fratrum Manibus dedi: tertium causæ belli hujusce, ut Romanus Albano imperet, dabo." Malè sustinenti arma gladium supernè jugulo defigit: jacentem spoliat. Romani ovantes ac gratulantes Horatium accipiunt; eò majore cum gaudio, quò prope metum res fuerat. Ad sepulturam inde suorum nequâquam paribus animis vertuntur; quippe imperio alteri aucti, alteri ditionis alienæ facti. Sepulcra exstant, quo quisque loco cecidit: duo Romana uno loco pro-

piùs Albam, tria Albana Romam versus, sed distantia locis, et ut pugnatum est.

XXVI. Priusquam inde digrederentur, roganti Metto, ex fœdere icto quid imperaret, imperat Tullus, utì juventutem in armis habeat: usurum se eorum operâ, si bellum cum Vejentibus foret: ita exercitus inde domos abducti. Princeps Horatius ibat, trigemina spolia præ se gerens: cui soror virgo, quæ desponsa uni ex Curiatiis fuerat, obvia ante portam Capenam fuit; cognitoque super humeros fratris paludamento sponsi, quod ipsa confecerat, solvit crines, et flebiliter nomine sponsum mortuum appellat. Movet feroci juveni animum comploratio sororis in victoriâ suâ tantoque gaudio publico. Stricto itaque gladio, simul verbis increpans, transfigit puellam. "Abi hinc cum immaturo amore "ad sponsum," inquit, "oblita fratrum mortuorum vivique, "oblita patriæ. Sic eat, quæcumque Romana lugebit hos-"tem." Atrox visum id facinus Patribus plebique: sed recens meritum facto obstabat: tamen raptus in jus ad regem. Rex, ne ipse tam tristis ingratique ad vulgus judicii, aut, secundum judicium, supplicii auctor esset, concilio populi advocato, "Duumviros," inquit, "qui Horatio perduellionem "judicent, secundum legem facio." Lex horrendi carminis erat: "Duumviri perduellionem judicent. Si a duumviris "provocârit, provocatione certato: si vincent, caput obnu-"bito: infelici arbori reste suspendito: verberato vel intra "pomœrium, vel extra pomœrium." Hac lege duumviri creati (qui se absolvere non rebantur eâ lege, ne innoxium quidem, posse) quum condemnâssent; tum alter ex his, "P. Ho-"rati, tibi perduellionem judico," inquit. "I, lictor, colliga "manus." Accesserat lictor, injiciebatque laqueum. Tum Horatius, auctore Tullo, clemente legis interprete, "Provo-"co," inquit: ita de provocatione certatum ad populum est. Moti homines sunt in eo judicio, maximè P. Horatio patre proclamante, se filiam jure cæsam judicare: ni ita esset, patrio jure in filium animadversurum fuisse. Orabat deinde, ne se, quem paulò antè cum egregiâ stirpe conspexissent, orbum liberis facerent. Inter hæc senex, juvenem amplexus, spolia Curiatiorum fixa eo loco, qui nunc Pila Horatia appellatur, ostentans, "Hunccine," aiebat, "quem modò decoratum "ovantemque victoriâ incedentem vidistis, Quirites, eum sub "furcâ vinctum inter verbera et cruciatus videre potestis? "quod vix Albanorum oculi tam deforme spectaculum ferre

"possent. I, lictor, colliga manus, quæ paulò antè armatæ "imperium populo Romano pepererunt. I, caput obnube "liberatoris urbis hujus: arbori infelici suspende: verbera, "vel intra pomœrium, modò inter illa pila et spolia hos"tium; vel extra pomœrium, modò intra sepulcra Curiati"orum. Quò enim ducere hunc juvenem potestis, ubi non "sua decora eum a tantâ fœditate supplicii vindicent?" Non tulit populus nec patris lacrymas, nec ipsius parem in omni periculo animum: absolveruntque, admiratione magis virtutis, quàm jure causæ. Itaque, ut cædes manifesta aliquo tamen piaculo lueretur, imperatum patri, ut filium expiaret pecuniâ publicâ. Is, quibusdam piacularibus sacrificiis factis, quæ deinde genti Horatiæ tradita sunt, transmisso per viam tigillo, capite adoperto, velut sub jugum misit juvenem. Id hodie quoque publicè semper refectum manet. *Sororium tigillum* vocant. Horatiæ sepulcrum, quo loco corruerat icta, constructum est saxo quadrato.

XXVII. Nec diu pax Albana mansit. Invidia vulgi, quòd tribus militibus fortuna publica commissa fuerit, vanum ingenium dictatoris corrupit; et, quoniam recta consilia haud bene evenerant, pravis reconciliare popularium animos cœpit. Igitur, ut priùs in bello pacem, sic in pace bellum quærens, quia suæ civitati animorum plus quàm virium cernebat esse, ad bellum palàm atque ex edicto gerendum alios concitat populos; suis per speciem societatis proditionem reservat. Fidenates, colonia Romana, Vejentibus sociis consilii assumptis, pacto transitionis Albanorum ad bellum atque arma incitantur. Quum Fidenæ apertè descîssent, Tullus, Metto exercituque ejus ab Albâ accito, contra hostes ducit: ubi Anienem transiit, ad confluentes collocat castra. Inter eum locum et Fidenas, Vejentium exercitus Tiberim transierat. Hi et in acie prope flumen tenuêre dextrum cornu: in sinistro Fidenates propiùs montes consistunt. Tullus adversus Vejentem hostem dirigit suos: Albanos contra legionem Fidenatium collocat. Albano non plus animi erat, quàm fidei: nec manere ergo, nec transire apertè ausus, sensim ad montes succedit. Inde, ubi satis subîsse sese ratus est, erigit totam aciem: fluctuansque animo, ut tereret tempus, ordines explicat. Consilium erat, quâ fortuna rem daret, eâ inclinare vires. Miraculo primò esse Romanis, qui proximi steterant, ut nudari latera sua sociorum digressu senserunt: inde eques citato equo nun-

tiat regi, abire Albanos. Tullus in re trepidâ duodecim vovit Salios, fanaque Pallori ac Pavori: equitem, clarâ increpans voce, ut hostes exaudirent, redire in prœlium jubet; "Nihil trepidatione opus esse: suo jussu circumduci Albanum exercitum, ut Fidenatium nuda terga invadant." Idem imperat, ut hastas equites erigere jubeat. Id factum magnæ parti peditum Romanorum conspectum abeuntis Albani exercitûs intersepsit: qui viderant, id, quod ab rege auditum erat, rati, eò acriùs pugnant. Terror ad hostes transit: et audiverant clarâ voce dictum; et magna pars Fidenatium, ut qui coloni additi Romanis essent, Latinè sciebant. Itaque, ne subito ex collibus decursu Albanorum intercluderentur ab oppido, terga vertunt. Instat Tullus, fusoque Fidenatium cornu, in Vejentem, alieno pavore perculsum, ferocior redit. Nec illi tulêre impetum; sed ab effusâ fugâ flumen objectum a tergo arcebat. Quò postquam fuga inclinavit, alii, arma fœdè jactantes, in aquam cæci ruebant; alii, dum cunctantur in ripis, inter fugæ pugnæque consilium oppressi. Non alia antè Romana pugna atrocior fuit.

XXVIII. Tum Albanus exercitus, spectator certaminis, deductus in campos. Mettus Tullo devictos hostes gratulatur: contrà Tullus Mettum benignè alloquitur. Quod bene vertat, castra Albanos Romanis castris jungere jubet: sacrificium lustrale in diem posterum parat. Ubi illuxit, paratis omnibus, ut assolet, vocari ad concionem utrumque exercitum jubet. Præcones, ab extremo orsi, primos excivêre Albanos: hi, novitate etiam rei moti, ut regem Romanum concionantem audirent, proximi constitêre. Ex composito armata circumdatur Romana legio: centurionibus datum negotium erat, ut sine morâ imperia exsequerentur. Tum ita Tullus infit: "Romani, si unquam antè aliàs ullo "in bello fuit, quòd primùm Diis immortalibus gratias age"retis, deinde vestræ ipsorum virtuti, hesternum id prœ"lium fuit. Dimicatum est enim, non magis cum hostibus "quàm (quæ dimicatio major atque periculosior est) cum "proditione ac perfidiâ sociorum. Nam, ne vos falsa opinio "teneat, injussu meo Albani subiêre ad montes: nec im"perium illud meum, sed consilium et imperii simulatio "fuit; ut nec, vobis ignorantibus deseri vos, averteretur a "certamine animus; et hostibus, circumveniri se a tergo "ratis, terror ac fuga injiceretur. Nec ea culpa, quam

" arguo, omnium Albanorum est: ducem secuti sunt; ut et " vos, si quò ego inde agmen declinare voluissem, fecissetis. " Mettus ille est ductor itineris hujus, Mettus idem hujus " machinator belli, Mettus fœderis Romani Albanique ruptor. " Audeat deinde talia alius, nisi in hunc insigne jam docu- " mentum mortalibus dedero." Centuriones armati Mettum circumsistunt: rex cætera, ut orsus erat, peragit. " Quod bonum, faustum, felixque sit populo Romano ac " mihi, vobisque, Albani; populum omnem Albanum Ro- " mam traducere in animo est; civitatem dare plebi; pri- " mores in Patres legere; unam urbem, unam rempublicam " facere. Ut ex uno quondam in duos populos divisa Alba- " na res est, sic nunc in unum redeat." Ad hæc Albana pubes, inermis ab armatis septa, in variis voluntatibus, communi tamen metu cogente, silentium tenet. Tum Tullus, " Mette Fuffeti," inquit, " si ipse discere posses fidem ac " fœdera servare, vivo tibi ea disciplina a me adhibita esset. " Nunc, quoniam tuum insanabile ingenium est, at tu tuo " supplicio doce humanum genus ea sancta credere, quæ a " te violata sunt. Ut igitur paulò antè animum inter Fide- " natem Romanamque rem ancipitem gessisti, ita jam cor- " pus passim distrahendum dabis." Exinde, duabus admotis quadrigis, in currus earum distentum illigat Mettum: deinde in diversum iter equi concitati, lacerum in utroque curru corpus, quâ inhæserant vinculis membra, portantes. Avertêre omnes a tantâ fœditate spectaculi oculos. Primum ultimumque illud supplicium apud Romanos exempli parum memoris legum humanarum fuit: in aliis gloriari licet, nulli gentium mitiores placuisse pœnas.

[U. c. 87. A. c. 665.]

XXIX. Inter hæc jam præmissi Albam erant equites, qui multitudinem traducerent Romam. Legiones deinde ductæ ad diruendam urbem. Quæ ubi intravêre portas, non quidem fuit tumultus ille, nec pavor, qualis captarum esse urbium solet; quum, effractis portis, stratisve ariete muris, aut arce vi captâ, clamor hostilis et cursus per urbem armatorum omnia ferro flammâque miscet: sed silentium triste ac tacita mœstitia ita defixit omnium animos, ut, præ metu obliti, quid relinquerent, quid secum ferrent, deficiente consilio, rogitantesque alii alios, nunc in liminibus starent, nunc errabundi domos suas, ultimum illud visuri, pervagarentur. Ut verò jam equitum clamor exire jubentium instabat, jam fragor tectorum, quæ diruebantur, ultimis urbis partibus

audiebatur; pulvisque, ex distantibus locis ortus, velut nube inductâ omnia impleverat; raptim, quibus quisque poterat, elatis, quum larem ac penates tectaque, in quibus natus quisque educatusque esset, relinquentes exirent, jam continens agmen migrantium impleverat vias; et conspectus aliorum mutuâ miseratione integrabat lacrymas: vocesque etiam miserabiles exaudiebantur; mulierum præcipuè, quum obsessa ab armatis templa augusta præterirent, ac velut captos relinquerent Deos. Egressis urbem Albanis, Romanus passim publica privataque omnia tecta adæquat solo; unâque horâ quadringentorum annorum opus, quibus Alba steterat, exscidio ac ruinis dedit. Templis tamen Deûm (ita enim edictum ab rege fuerat) temperatum est.

XXX. Roma interim crescit Albæ ruinis: duplicatur civium numerus. Cœlius additur urbi mons; et, quo frequentiùs habitaretur, eam sedem Tullus regiæ capit, ibique habitavit. Principes Albanorum in Patres, ut ea quoque pars reipublicæ cresceret, legit Tullios, Servilios, Quintios, Geganios, Curiatios, Clœlios; templumque ordini ab se aucto curiam fecit, quæ Hostilia usque ad patrum nostrorum ætatem appellata est: et, ut omnium ordinum viribus aliquid ex novo populo adjiceretur, equitum decem turmas ex Albanis legit. [U. C. 100. A. C. 652.] Legiones et veteres eodem supplemento explevit, et novas scripsit. Hac fiduciâ virium Tullus Sabinis bellum indicit, genti eâ tempestate secundum Etruscos opulentissimæ viris armisque. Utrimque injuriæ factæ, ac res nequidquam erant repetitæ. Tullus ad Feroniæ fanum mercatu frequenti negotiatores Romanos comprehensos querebatur. Sabini suos priùs in lucum confugisse, ac Romæ retentos. Hæ causæ belli ferebantur. Sabini haud parum memores, et suarum virium partem Romæ ab Tatio locatam, et Romanam rem nupèr etiam adjectione populi Albani auctam, circumspicere et ipsi externa auxilia. Etruria erat vicina, proximi Etruscorum Vejentes. Inde, ob residuas bellorum iras maximè sollicitatis ad defectionem animis, voluntarios traxêre; et apud vagos quosdam ex inopi plebe etiam merces valuit. Publico auxilio nullo adjuti sunt: valuitque apud Vejentes (nam de cæteris minùs mirum est) pacta cum Romulo induciarum fides. Quum bellum utrimque summâ ope pararent, vertique in eo res videretur, utri priùs arma inferrent, occupat Tullus in agrum Sabinum transire. Pugna atrox ad silvam Malitiosam fuit; ubi et

peditum quidem robore, cæterùm equitatu aucto nuper, plurimùm Romana acies valuit. Ab equitibus repentè invectis turbati ordines sunt Sabinorum: nec pugna deinde illis constare, nec fuga explicari, sine magnâ cæde potuit.

XXXI. Devictis Sabinis, quum in magnâ gloriâ magnisque opibus regnum Tulli ac tota res Romana esset, nuntiatum regi Patribusque est, in monte Albano lapidibus pluisse. Quod quum credi vix posset, missis ad id visendum prodigium, in conspectu, haud aliter quàm quum grandinem venti glomeratam in terras agunt, crebri cecidêre cœlo lapides. Visi etiam audire vocem ingentem ex summi cacuminis luco, ut patrio ritu sacra Albani facerent, quæ (velut Diis quoque simul cum patriâ relictis) oblivioni dederant; et aut Romana sacra susceperant, aut, fortunæ, ut fit, obirati, cultum reliquerant Deûm. Romanis quoque ab eodem prodigio novemdiale sacrum publicè susceptum est; seu voce cœlesti ex Albano monte missâ (nam id quoque traditur), seu aruspicum monitu. Mansit certè solenne, ut, quandoque idem prodigium nuntiaretur, feriæ per novem dies agerentur. Haud ita multò pòst pestilentiâ laboratum est: unde quum pigritia militandi oriretur, nulla tamen ab armis quies dabatur ab bellicoso rege, salubriora etiam credente militiæ, quàm domi, juvenum corpora esse; donec ipse quoque longinquo morbo est implicitus. Tunc adeò fracti simul cum corpore sunt spiritus illi feroces, ut, qui nihil antè ratus esset minùs regium, quàm sacris dedere animum, repentè omnibus magnis parvisque superstitionibus obnoxius degeret, religionibusque etiam populum impleret. Vulgò jam homines, eum statum rerum, qui sub Numâ rege fuerat, requirentes, unam opem ægris corporibus relictam, si pax veniaque ab Diis impetrata esset, credebant. Ipsum regem, tradunt, volventem commentarios Numæ, quum ibi quædam occulta solennia sacrificia Jovi Elicio facta invenisset, operatum his sacris se abdidisse; sed non ritè initum aut curatum id sacrum esse; nec solùm nullam ei oblatam cœlestium speciem, sed, irâ Jovis, sollicitati pravâ religione, fulmine ictum cum domo conflagrâsse. Tullus magnâ gloriâ belli regnavit annos duos et triginta.

XXXII. Mortuo Tullo, res, ut institutum jam inde ab initio erat, ad Patres redierat: hique interregem nominaverant: quo comitia habente, Ancum Marcium regem popu-

U. c. 114. A. c. 638.

lus creavit: Patres fuêre auctores. Numæ Pompilii regis nepos, filiâ ortus, Ancus Marcius erat: qui, ut regnare cœpit, et avitæ gloriæ memor, et quia proximum regnum, cætera egregium, ab unâ parte haud satis prosperum fuerat; aut neglectis religionibus, aut pravè cultis; longè antiquissimum ratus, sacra publica, ut ab Numâ instituta erant, facere; omnia ea ex commentariis regis pontificem, in album relata, proponere in publico jubet: inde et civibus otii cupidis, et finitimis civitatibus, facta spes, in avi mores atque instituta regem abiturum. Igitur Latini, cum quibus, Tullo regnante, ictum fœdus erat, sustulerant animos: et, quum incursionem in agrum Romanum fecissent, repetentibus res Romanis superbè responsum reddunt; desidem Romanum regem inter sacella et aras acturum esse regnum rati. Medium erat in Anco ingenium, et Numæ et Romuli memor: et, præterquam quòd avi regno magis necessariam fuisse pacem credebat, quum in novo, tum feroci populo; etiam, quod illi contigisset otium, sine injuriâ id se haud facilè habiturum: tentari patientiam, et tentatam contemni: temporaque esse Tullo regi aptiora, quàm Numæ. Ut tamen, quoniam Numa in pace religiones instituisset, a se bellicæ cærimoniæ proderentur; nec gererentur solùm, sed etiam indicerentur bella aliquo ritu; jus ab antiquâ gente Æquicolis, quod nunc feciales habent, descripsit, quo res repetuntur. Legatus, ubi ad fines eorum venit, unde res repetuntur, capite velato filo (lanæ velamen est), "Audi, Jupiter," inquit; "audite, fines" (cujuscumque gentis sunt nominat); "audiat fas. Ego sum publicus nuntius populi Romani: "justè pièque legatus venio, verbisque meis fides sit." Peragit deinde postulata. Inde Jovem testem facit: "Si ego "injustè impièque illos homines illasque res dedier nuntio "populi Romani mihi exposco, tum patriæ compotem me "nunquam sîris esse." Hæc, quum fines suprascandit, hæc quicumque ei primus vir obvius fuerit, hæc, portam ingrediens, hæc, forum ingressus, paucis verbis carminis concipiendique jurisjurandi mutatis, peragit. Si non deduntur, quos exposcit, diebus tribus et triginta (tot enim solennes sunt) peractis, bellum ita indicit: "Audi, Jupiter, et tu, "Juno, Quirine, Diique omnes cœlestes, vosque terrestres, "vosque inferni, audite. Ego vos testor, popùlum illum" (quicumque est, nominat) "injustum esse, neque jus persol-"vere. Sed de istis rebus in patriâ majores natu consule-"mus, quo pacto jus nostrum adipiscamur." Cum his nun-

tius Romam ad consulendum redit. Confestim rex his ferme verbis Patres consulebat: "Quarum rerum, litium, "causarum condixit pater patratus populi Romani Quiritium "patri patrato priscorum Latinorum hominibusque priscis "Latinis, quas res dari, fieri, solvi oportuit, quas res nec "dederunt, nec fecerunt, nec solverunt, dic," inquit ei, quem primum sententiam rogabat, "quid censes?" Tum ille: "Puro pioque duello quærendas censeo, itaque con-"sentio, consciscoque." Inde ordine alii rogabantur: quandoque pars major eorum, qui aderant, in eamdem sententiam ibat, bellum erat consensu. Fieri solitum, ut fecialis hastam ferratam aut sanguineam præustam ad fines eorum ferret, et, non minùs tribus puberibus præsentibus, diceret: "Quòd populi priscorum Latinorum hominesque "prisci Latini adversus populum Romanum Quiritium fece-"runt, deliquerunt; quòd populus Romanus Quiritium bel-"lum cum priscis Latinis jussit esse; senatusque populi "Romani Quiritium censuit, consensit, conscivit, ut bellum "cum priscis Latinis fieret; ob eam rem ego populusque "Romanus populis priscorum Latinorum hominibusque "priscis Latinis bellum indico facioque." Id ubi dixisset, hastam in fines eorum emittebat. Hoc tum modo ab Latinis repetitæ res, ac bellum indictum: moremque eum posteri acceperunt.

XXXIII. Ancus, demandatâ curâ sacrorum flaminibus sacerdotibusque aliis, exercitu novo conscripto, profectus, Politorium, urbem Latinorum, vi cepit; secutusque morem regum priorum, qui rem Romanam auxerant hostibus in civitatem accipiendis, multitudinem omnem Romam traduxit: et, quum circa Palatium, sedem veterum Romanorum, Sabini Capitolium atque arcem, Cœlium montem Albani implêssent; Aventinum novæ multitudini datum: additi eòdem haud ita multò pòst, Tellenis Ficanâque captis, novi cives. Politorium inde rursus bello repetitum, quod vacuum occupaverant prisci Latini: eaque causa diruendæ urbis ejus fuit Romanis, ne hostium semper receptaculum esset. Postremò, omni bello Latino Medulliam compulso, aliquamdiu ibi Marte incerto, variâ victoriâ, pugnatum est: nam et urbs tuta munitionibus, præsidioque firmata valido erat; et, castris in aperto positis, aliquoties exercitus Latinus cominus cum Romanis signa contulerat. Ad ultimum, omnibus copiis connisus, Ancus acie primùm vincit;

inde, ingenti prædâ potitus, Romam redit, tum quoque multis millibus Latinorum in civitatem acceptis; quibus, ut jungeretur Palatio Aventinum, ad Murciæ datæ sedes. Janiculum quoque adjectum; non inopiâ loci, sed ne quando ea arx hostium esset. Id non muro solùm, sed etiam, ob commoditatem itineris, ponte sublicio, tum primùm in Tiberi facto, conjungi urbi placuit. *Quiritium* quoque *fossa*, haud parvum munimentum a planioribus aditu locis, Anci regis opus est. Ingenti incremento rebus auctis, quum in tantâ multitudine hominum, discrimine rectè an perperam facti confuso, facinora clandestina fierent, carcer ad terrorem increscentis audaciæ mediâ urbe, imminens foro, ædificatur. Nec urbs tantùm hoc rege crevit, sed etiam ager finesque. Silva Mæsia Vejentibus adempta; usque ad mare imperium prolatum; et in ore Tiberis Ostia urbs condita: salinæ circà factæ, egregièque rebus bello gestis, ædis Jovis Feretrii amplificata.

[U. c. 121. A. c. 631.]

XXXIV. Anco regnante, Lucumo, vir impiger ac divitiis potens, Romam commigravit, cupidine maximè ac spe magni honoris, cujus adipiscendi Tarquiniis (nam ibi quoque peregrinâ stirpe oriundus erat) facultas non fuerat. Damarati Corinthii filius erat; qui, ob seditiones domo profugus, quum Tarquiniis forte consedisset, uxore ibi ductâ, duos filios genuit. Nomina his Lucumo atque Aruns fuerunt. Lucumo superfuit patri, bonorum omnium hæres: Aruns prior, quàm pater, moritur, uxore gravidâ relictâ. Nec diu manet superstes filio pater: qui quum, ignorans nurum ventrem ferre, immemor in testando nepotis decessisset, puero, post avi mortem in nullam sortem bonorum nato, ab inopiâ Egerio inditum nomen. Lucumoni contrà, omnium hæredi bonorum, quum divitiæ jam animos facerent, auxit ducta in matrimonium Tanaquil, summo loco nata, et quæ haud facilè iis, in quibus nata erat, humiliora sineret ea, quæ innupsisset. Spernentibus Etruscis Lucumonem, exsule advenâ ortum, ferre indignitatem non potuit; obiitaque ingenitæ erga patriam caritatis, dummodo virum honoratum videret, consilium migrandi ab Tarquiniis cepit. Roma est ad id potissimùm visa: in novo populo, ubi omnis repentina atque ex virtute nobilitas sit, futurum locum forti ac strenuo viro: regnâsse Tatium Sabinum: arcessitum in regnum Numam a Curibus: et Ancum Sabinâ matre ortum, nobilemque unâ imagine Numæ esse. Facilè persuadet, ut

cupido honorum, et cui Tarquinii materna tantùm patria esset. Sublatis itaque rebus, commigrant Romam. Ad Janiculum forte ventum erat: ibi ei, carpento sedenti cum uxore, aquila, suspensis demissa leniter alis, pileum aufert; superque carpentum cum magno clangore volitans, rursus, velut ministerio divinitus missa, capiti aptè reponit: inde sublimis abiit. Accepisse id augurium læta dicitur Tanaquil, perita, ut vulgò Etrusci, cœlestium prodigiorum mulier. Excelsa et alta sperare complexa virum jubet: "eam alitem eâ regione cœli et ejus Dei nuntiam venisse: circa summum culmen hominis auspicium fecisse: levâsse humano superpositum capiti decus, ut divinitus eidem redderet." Has spes cogitationesque secum portantes, urbem ingressi sunt; domicilioque ibi comparato, L. Tarquinium Priscum edidêre nomen. Romanis conspicuum eum novitas divitiæque faciebant: et ipse fortunam benigno alloquio, comitate invitandi, beneficiisque, quos poterat, sibi conciliando, adjuvabat; donec in regiam quoque de eo fama perlata est: notitiamque eam brevi, apud regem liberaliter dextrèque obeundo officia, in familiaris amicitiæ adduxerat jura, ut publicis pariter ac privatis consiliis bello domique interesset; et, per omnia expertus, postremò tutor etiam liberis regis testamento institueretur.

XXXV. Regnavit Ancus annos quatuor et viginti, cuilibet superiorum regum belli pacisque et artibus et gloriâ par. Jam filii prope puberem ætatem erant: eò magis Tarquinius instare, ut quàm primùm comitia regi creando fierent. Quibus indictis, sub tempus pueros venatum ablegavit: isque primus et petîsse ambitiosè regnum, et orationem dicitur habuisse ad conciliandos plebis animos compositam: quum, "se non rem novam petere; quippe qui non primus (quod quisquam indignari mirarive posset), sed tertius Romæ peregrinus regnum affectet: et Tatium non ex peregrino solùm, sed etiam ex hoste, regem factum: et Numam, ignarum urbis, non petentem, in regnum ultro accitum. Se, ex quo sui potens fuerit, Romam cum conjuge ac fortunis omnibus commigrâsse: majorem partem ætatis ejus, quâ civilibus officiis fungantur homines, Romæ se, quàm in vetere patriâ, vixisse: domi militiæque sub haud pœnitendo magistro, ipso Anco rege, Romana se jura, Romanos ritus didicisse. Obsequio et observantiâ in regem cum omnibus, benignitate erga alios cum rege ipso,

[U. C. 138. A. C. 614.]

"certâsse." Hæc eum haud falsa memorantem ingenti consensu populus Romanus regnare jussit. Ergo virum, cætera egregium, secuta, quam in petendo habuerat, etiam regnantem ambitio est: nec minùs regni sui firmandi, quàm augendæ reipublicæ, memor, centum in Patres legit; qui deinde *minorum gentium* sunt appellati; factio haud dubia regis, cujus beneficio in curiam venerant. Bellum primum cum Latinis gessit, et oppidum ibi Apiolas vi cepit: prædâque inde majore, quàm quanta belli fama fuerat, revectâ, ludos opulentiùs instructiùsque, quàm priores reges, fecit. Tum primùm circo, qui nunc Maximus dicitur, designatus locus est: loca divisa Patribus equitibusque, ubi spectacula sibi quisque facerent; *fori* appellati. Spectavêre, furcis duodenos ab terrâ spectacula alta sustinentibus pedes. Ludicrum fuit equi pugilesque, ex Etruriâ maximè acciti. Solennes deinde annui mansêre ludi, Romani Magnique variè appellati. Ab eodem rege et circa forum privatis ædificanda divisa sunt loca; porticus tabernæque factæ.

XXXVI. Muro quoque lapideo circumdare urbem parabat, quum Sabinum bellum cœptis intervenit. Adeòque ea subita res fuit, ut priùs Anienem transirent hostes, quàm obviàm ire ac prohibere exercitus Romanus posset. Itaque trepidatum Romæ est: et primò dubiâ victoriâ, magnâ utrimque cæde, pugnatum est. Reductis deinde in castra hostium copiis, datoque spatio Romanis ad comparandum de integro bellum, Tarquinius, equitem maximè suis deesse viribus ratus, ad Ramnes, Titienses, Luceres, quas centurias Romulus scripserat, addere alias constituit, suoque insignes relinquere nomine. Id quia inauguratò Romulus fecerat, negare Attus Navius, inclytus eâ tempestate augur, neque mutari, neque novum constitui, nisi aves addixissent, posse. Ex eo ira regi mota; eludensque artem, (ut ferunt) "Agedum," inquit, "divine tu, inaugura, fierine possit, quod "nunc ego mente concipio." Quum ille, in augurio rem expertus, profectò futuram dixisset; "Atqui hoc animo "agitavi," inquit, "te novaculâ cotem discissurum. Cape "hæc, et perage, quod aves tuæ fieri posse portendunt." Tum illum haud cunctanter discidisse cotem ferunt. Statua Atti capite velato, quo in loco res acta est, in comitio, in gradibus ipsis, ad lævam curiæ fuit: cotem quoque eodem loco sitam fuisse memorant, ut esset ad posteros miraculi ejus monumentum. Auguriis certè sacerdotioque augurum

tantus honos accessit, ut nihil belli domique postea, nisi auspicatò, gereretur; concilia populi, exercitus vocati, summa rerum, ubi aves non admisissent, dirimerentur. Neque tum Tarquinius de equitum centuriis quidquam mutavit: numero alterum tantum adjecit, ut mille et octingenti equites in tribus centuriis essent. *Posteriores* modò sub iisdem nominibus, qui additi erant, appellati sunt: quas nunc, quia geminatæ sunt, sex vocant centurias.

XXXVII. Hac parte copiarum auctâ, iterum cum Sabinis confligitur. Sed, præterquam quòd viribus creverat Romanus exercitus, ex occulto etiam additur dolus, missis, qui magnam vim lignorum, in Anienis ripâ jacentem, ardentem in flumen conjicerent: ventoque juvante accensa ligna, et pleraque, in ratibus impacta, sublicis quum hærerent, pontem incendunt. Ea quoque res in pugnâ terrorem attulit Sabinis. Effusis eadem fugam impediit; multique mortales, quum hostem effugissent, in flumine ipso periêre: quorum fluitantia arma, ad Urbem cognita in Tiberi, priùs pæne, quàm nuntiari posset, insignem victoriam fecêre. Eo prœlio præcipua equitum gloria fuit: utrimque ab cornibus positos, quum jam pelleretur media peditum suorum acies, ita incurrisse ab lateribus ferunt, ut non sisterent modò Sabinas legiones, ferociter instantes cedentibus, sed subitò in fugam averterent. Montes effuso cursu Sabini petebant, et pauci tenuêre; maxima pars, ut antè dictum est, ab equitibus in flumen acti sunt. Tarquinius, instandum perterritis ratus, prædâ captivisque Romam missis, spoliis hostium (votum id Vulcano erat) ingenti cumulo accensis, pergit porro in agrum Sabinum exercitum inducere: et, quamquam malè gesta res erat, nec gesturos meliùs sperare poterant; tamen, quia consulendi res non dabat spatium, iêre obviàm Sabini tumultuario milite; iterumque ibi fusi, perditis jam propè rebus, pacem petiêre.

XXXVIII. Collatia, et quidquid circa Collatiam agri erat, Sabinis ademptum. Egerius (fratris hic filius erat regis) Collatiæ in præsidio relictus: deditosque Collatinos ita accipio, eamque deditionis formulam esse. Rex interrogavit: "Estisne vos legati oratoresque, missi a populo "Collatino, ut vos populumque Collatinum dederetis?" "Sumus." "Estne populus Collatinus in suâ potestate?" "Est." "Deditisne vos, populumque Collatinum, urbem,

"agros, aquam, terminos, delubra, utensilia, divina, humanaque omnia, in meam populique Romani ditionem?" "Dedimus." "At ego recipio." Bello Sabino perfecto, Tarquinius triumphans Romam rediit: inde priscis Latinis bellum fecit: ubi nusquam ad universæ rei dimicationem ventum est, ad singula oppida circumferendo arma, omne nomen Latinum domuit. Corniculum, Ficulea vetus, Cameria, Crustumerium, Ameriola, Medullia, Nomentum, hæc de priscis Latinis, aut qui ad Latinos defecerant, capta oppida. Pax deinde est facta. Majore inde animo pacis opera inchoata, quàm quantâ mole gesserat bella; ut non quietior populus domi esset, quàm militiæ fuisset: nam et muro lapideo, cujus exordium operis Sabino bello turbatum erat, urbem, quâ nondum munierat, cingere parat; et infima urbis loca circa forum, aliasque interjectas collibus convalles, (quia ex planis locis haud facilè evehebant aquas) cloacis e fastigio in Tiberim ductis siccat; et aream ad ædem in Capitolio Jovis, quam voverat bello Sabino, jam præsagiente animo futuram olim amplitudinem loci, occupat fundamentis.

XXXIX. Eo tempore in regiâ prodigium visu eventuque mirabile fuit. Puero dormienti, cui Servio Tullio nomen fuit, caput arsisse ferunt multorum in conspectu: plurimo igitur clamore inde ad tantæ rei miraculum orto excitos reges: et quum quidam familiarium aquam ad restinguendum ferret, ab reginâ retentum: sedatoque eam tumultu moveri vetuisse puerum, donec suâ sponte experrectus esset: mox cum somno et flammam abiisse. Tum abducto in secretum viro Tanaquil, "Vide'n' tu puerum hunc," inquit, "quem "tam humili cultu educamus? Scire licet, hunc lumen quondam rebus nostris dubiis futurum, præsidiumque regiæ "afflictæ. Proinde materiem ingentis publicè privatimque "decoris omni indulgentiâ nostrâ nutriamus." Inde puerum liberûm loco cœptum haberi, erudirique artibus, quibus ingenia ad magnæ fortunæ cultum excitantur. Evenit facilè, quod Diis cordi esset. Juvenis evasit verè indolis regiæ: nec, quum quæreretur gener Tarquinio, quisquam Romanæ juventutis ullâ arte conferri potuit: filiamque ei suam rex despondit. Hic, quâcumque de causâ, tantus illi honos habitus, credere prohibet, servâ natum eum, parvumque ipsum servîsse. Eorum magis sententiæ sum, qui, Corniculo capto, Servii Tullii, qui princeps in illâ urbe fuerat, gra-

vidam viro occiso uxorem, quum inter reliquas captivas cognita esset, ob unicam nobilitatem ab reginâ Romanâ prohibitam ferunt servitio partum Romæ edidisse, Prisci Tarquinii domo. Inde tanto beneficio et inter mulieres familiaritatem auctam, et puerum, ut in domo a parvo eductum, in caritate atque honore fuisse: fortunam matris, quòd captâ patriâ in hostium manus venerit, ut servâ natus crederetur, fecisse.

XL. Duodequadragesimo ferme anno, ex quo regnare cœperat Tarquinius, non apud regem modò, sed apud Patres plebemque, longè maximo honore Servius Tullius erat. Tum Anci filii duo etsi antea semper pro indignissimo habuerant, se patrio regno tutoris fraude pulsos, regnare Romæ advenam, non modò civicæ, sed ne Italicæ quidem stirpis; tum impensiùs his indignitas crescere, si ne ab Tarquinio quidem ad se rediret regnum, sed præceps inde porro ad servitia caderet; ut in eâdem civitate, post centesimum ferè annum, quàm Romulus, Deo prognatus, Deus ipse, tenuerit regnum, donec in terris fuerit, id servus servâ natus possideat: tum commune Romani nominis, tum præcipuè id domûs suæ, dedecus fore, si, Anci regis virili stirpe salvâ, non modò advenis, sed servis etiam, regnum Romæ pateret. Ferro igitur eam arcere contumeliam statuunt. Sed et injuriæ dolor in Tarquinium ipsum magis, quàm in Servium, eos stimulabat: et quia gravior ultor cædis, si superesset, rex futurus erat, quàm privatus: tum, Servio occiso, quemcumque alium generum delegisset, eumdem regni hæredem facturus videbatur. Ob hæc ipsi regi insidiæ parantur. Ex pastoribus duo ferocissimi delecti ad facinus, quibus consueti erant uterque agrestibus ferramentis, in vestibulo regiæ, quàm potuêre tumultuosissimè, specie rixæ in se omnes apparitores regios convertunt; inde, quum ambo regem appellarent, clamorque eorum penitus in regiam pervenisset, vocati ad regem pergunt. Primò uterque vociferari, et certatim alter alteri obstrepere, coërciti ab lictore, et jussi in vicem dicere, tandem obloqui desistunt. Unus rem ex composito orditur. Quum intentus in eum se rex totus averteret, alter elatam securim in caput dejecit: relictoque in vulnere telo, ambo se foras ejiciunt.

XLI. Tarquinium moribundum quum, qui circà erant, excepissent, illos fugientes lictores comprehendunt. Cla-

mor inde, concursusque populi, mirantium quid rei esset. Tanaquil inter tumultum claudi regiam jubet, arbitros ejecit: simul, quæ curando vulneri opus sunt, tamquam spes subesset, sedulò comparat: simul, si destituat spes, alia præsidia molitur. Servio properè accito quum pæne exsanguem virum ostendisset; dextram tenens orat, ne inultam mortem soceri, ne socrum inimicis ludibrio esse sinat. "Tuum est," inquit, "Servi, si vir es, regnum; non eorum, "qui alienis manibus pessimum facinus fecêre. Erige te, "Deosque duces sequere, qui clarum hoc fore caput divino "quondam circumfuso igni portenderunt. Nunc te illa cœ-"lestis excitet flamma: nunc expergiscere verè. Et nos "peregrini regnavimus. Qui sis, non unde natus sis, re-"puta. Si tua re subitâ consilia torpent, at tu mea sequere." Quum clamor impetusque multitudinis vix sustineri posset, ex superiore parte ædium per fenestras, in Novam viam versas (habitabat enim rex ad Jovis Statoris), populum Tanaquil alloquitur: jubet "bono animo esse; sopitum fuisse "regem subito ictu: ferrum haud altè in corpus descen-"disse: jam ad se redîsse. Inspectum vulnus, absterso "cruore. Omnia salubria esse: confidere, prope diem ip-"sum eos visuros. Interim Servio Tullio jubere populum "dicto audientem esse. Eum jura redditurum, obiturumque "alia regis munia esse." Servius cum trabeâ et lictoribus prodit; ac, sede regiâ sedens, alia decernit, de aliis consulturum se regem esse simulat. Itaque, per aliquot dies (quum jam exspirâsset Tarquinius) celatâ morte, per speciem alienæ fungendæ vicis suas opes firmavit: tum demum palàm facto, et comploratione in regiâ ortâ, Servius, præsidio firmo munitus, primus injussu populi, voluntate Patrum regnavit. Anci liberi, jam tum comprehensis sceleris ministris, ut vivere regem, et tantas esse opes Servii nuntiatum est, Suessam Pometiam exsulatum ierant.

[U. C. 176. A. C. 576.]

XLII. Nec jam publicis magis consiliis Servius, quàm privatis, munire opes: et ne, qualis Anci liberûm animus adversus Tarquinium fuerat, talis adversus se Tarquinii liberûm esset, duas filias juvenibus regiis, Lucio atque Arunti Tarquiniis, jungit. Nec rupit tamen fati necessitatem humanis consiliis, quin invidia regni, etiam inter domesticos, infida omnia atque infesta faceret. Peropportunè ad præsentis quietem statûs bellum cum Vejentibus (jam enim induciæ exierant) aliisque Etruscis sumptum. In eo bello

et virtus et fortuna enituit Tullii: fusoque ingenti hostium exercitu, haud dubius rex, seu Patrum seu plebis animos periclitaretur, Romam rediit. Aggrediturque inde ad pacis longè maximum opus: ut, quemadmodum Numa divini auctor juris fuisset, ita Servium conditorem omnis in civitate discriminis ordinumque, quibus inter gradus dignitatis fortunæque aliquid interlucet, posteri famâ ferrent. Censum enim instituit, rem saluberrimam tanto futuro imperio; ex quo belli pacisque munia non viritim, ut antè, sed pro habitu pecuniarum fierent. Tum classes centuriasque et hunc ordinem ex censu descripsit, vel paci decorum, vel bello.

[U. c. 197. A. c. 555.]

XLIII. Ex iis, qui centum millium æris, aut majorem, censum haberent, octoginta confecit centurias, quadragenas seniorum ac juniorum. Prima classis omnes appellati. Seniores, ad urbis custodiam ut præsto essent; juvenes, ut foris bella gererent: arma his imperata, galea, clypeum, ocreæ, lorica; omnia ex ære: hæc ut tegimenta corporis essent: tela in hostem, hastaque et gladius. Additæ huic classi duæ fabrûm centuriæ, quæ sine armis stipendia facerent: datum munus, ut machinas in bello ferrent. Secunda classis intra centum usque ad quinque et septuaginta millium censum instituta; et ex his, senioribus junioribusque, viginti conscriptæ centuriæ: arma imperata, scutum pro clypeo, et, præter loricam, omnia eadem. Tertiæ classis in quinquaginta millium censum esse voluit: totidem centuriæ et hæ, eodemque discrimine ætatium, factæ: nec de armis quidquam mutatum; ocreæ tantùm ademptæ. In quartâ classe census quinque et viginti millium; totidem centuriæ factæ: arma mutata; nihil præter hastam et verutum datum. Quinta classis aucta, centuriæ triginta factæ: fundas lapidesque missiles hi secum gerebant: in his accensi, cornicines, tubicinesque, in tres centurias distributi. Undecim millibus hæc classis censebatur. Hoc minor census reliquam multitudinem habuit: inde una centuria facta est, immunis militiâ. Ita pedestri exercitu ornato distributoque, equitum ex primoribus civitatis duodecim scripsit centurias. Sex item alias centurias, tribus ab Romulo institutis, sub iisdem, quibus inauguratæ erant, nominibus fecit. Ad equos emendos dena millia æris ex publico data; et, quibus equos alerent, viduæ attributæ, quæ bina millia æris in annos singulos penderent. Hæc omnia in dites a pauperibus inclinata onera. Deinde est honos additus: non enim (ut ab Romulo tradi-

tum cæteri servaverant reges) viritim suffragium eâdem vi eodemque jure promiscuè omnibus datum est: sed gradus facti, ut neque exclusus quisquam suffragio videretur, et vis omnis penes primores civitatis esset. Equites enim vocabantur primi; octoginta inde primæ classis centuriæ: ibi si variaret, quod raró incidebat, ut secundæ classis vocarentur: nec ferè unquam infrà ita descenderent, ut ad infimos pervenirent. Nec mirari oportet, hunc ordinem, qui nunc est, post expletas quinque et triginta tribus, duplicato earum numero, centuriis juniorum seniorumque, ad institutam ab Servio Tullio summam non convenire: quadrifariam enim urbe divisâ regionibus collibusque, quæ habitantur partes, Tribus eas appellavit; ut ego arbitror, ab tributo; nam ejus quoque æqualiter ex censu conferendi ab eodem inita ratio est. Neque hæ tribus ad centuriarum distributionem numerumque quidquam pertinuêre.

XLIV. Censu perfecto, quem maturaverat metu legis de incensis latæ cum vinculorum minis mortisque, edixit, ut omnes cives Romani, equites peditesque, in suis quisque centuriis, in Campo Martio primâ luce adessent. Ibi instructum exercitum omnem suovetaurilibus lustravit: idque *conditum lustrum* appellatum, quia is censendo finis factus est. Millia octoginta eo lustro civium censa dicuntur. Adjicit scriptorum antiquissimus, Fabius Pictor, eorum, qui ferre arma possent, eum numerum fuisse. Ad eam multitudinem urbs quoque amplificanda visa est. Addit duos colles, Quirinalem Viminalemque: inde deinceps auget Esquilias: ibique ipse, ut loco dignitas fieret, habitat. Aggere et fossis et muro circumdat urbem: ita pomœrium profert. *Pomœrium*, verbi vim solam intuentes, *postmœrium* interpretantur esse. Est autem magis circa murum locus, quem in condendis urbibus quondam Etrusci, quâ murum ducturi erant, certis circà terminis inauguratò consecrabant; ut neque interiore parte ædificia mœnibus continuarentur, quæ nunc vulgò etiam conjungunt; et extrinsecus puri aliquid ab humano cultu pateret soli. Hoc spatium, quod neque habitari neque arari fas erat, non magis quòd *post murum* esset, quàm quòd murus post id, pomœrium Romani appellârunt: et in urbis incremento, semper, quantùm mœnia processura erant, tantùm termini hi consecrati proferebantur.

XLV. Auctâ civitate magnitudine urbis, formatis omnibus domi et ad belli et ad pacis usus, ne semper armis opes acquirerentur, consilio augere imperium conatus est, simul et aliquod addere urbi decus. Jam tum erat inclytum Dianæ Ephesiæ fanum: id communiter a civitatibus Asiæ factum fama ferebat. Quum consensum Deosque consociatos laudaret mirè Servius inter proceres Latinorum, cum quibus publicè privatimque hospitia amicitiasque de industriâ junxerat; sæpe iterando eadem, perpulit tandem, ut Romæ fanum Dianæ populi Latini cum populo Romano facerent. Ea erat confessio, caput rerum Romam esse; de quo toties armis certatum fuerat. Id quamquam omissum jam ex omnium curâ Latinorum, ob rem toties infeliciter tentatam armis, videbatur; uni se ex Sabinis fors dare visa est privato consilio imperii recuperandi. Bos in Sabinis nata cuidam patrifamiliæ dicitur, mirandâ magnitudine ac specie. Fixa per multas ætates cornua in vestibulo templi Dianæ monumentum ei fuêre miraculo. Habita, ut erat, res prodigii loco est: et cecinêre vates, cujus civitatis eam civis Dianæ immolâsset, ibi fore imperium; idque carmen pervenerat ad antistitem fani Dianæ. Sabinus, ut prima apta dies sacrificio visa est, bovem Romam actam deducit ad fanum Dianæ, et ante aram statuit. Ibi antistes Romanus, quum eum magnitudo victimæ celebrata famâ movisset, memor responsi, Sabinum ita alloquitur: "Quidnam tu, hospes, "paras?" inquit, "incestè sacrificium Dianæ facere? "Quin tu antè vivo perfunderis flumine? Infimâ valle præ-"fluit Tiberis." Religione tactus hospes, qui omnia, ut prodigio responderet eventus, cuperet ritè facta, ex templo descendit ad Tiberim. Interea Romanus immolat Dianæ bovem: id mirè gratum regi atque civitati fuit.

XLVI. Servius, quamquam jam usu haud dubium regnum possederat, tamen, quia interdum jactari voces a juvene Tarquinio audiebat, se injussu populi regnare, conciliatâ priùs voluntate plebis, agro capto ex hostibus viritim diviso, ausus est ferre ad populum, "vellent, juberentne, se regnare?" tantoque consensu, quanto haud quisquam alius antè, rex est declaratus. Neque ea res Tarquinio spem affectandi regni minuit: immo eò impensiùs, quia de agro plebis adversâ Patrum voluntate senserat agi, criminandi Servii apud Patres, crescendique in curiâ sibi occasionem datam ratus est, et ipse juvenis ardentis animi, et domi uxore Tulliâ in-

quietum animum stimulante. Tulit enim et Romana regia sceleris tragici exemplum, ut tædio regum maturior veniret libertas; ultimumque regnum esset, quod scelere partum foret. Hic L. Tarquinius (Prisci Tarquinii regis filius neposne fuerit, parum liquet; pluribus tamen auctoribus, filium ediderim) fratrem habuerat Aruntem Tarquinium, mitis ingenii juvenem. His duobus ut antè dictum est, duæ Tulliæ, regis filiæ, nupserant, et ipsæ longè dispares moribus. Forte ita inciderat, ne duo violenta ingenia matrimonio jungerentur, fortunâ, credo, populi Romani, quò diuturnius Servii regnum esset, constituique civitatis mores possent. Angebatur ferox Tullia, nihil materiæ in viro neque ad cupiditatem neque ad audaciam esse; tota in alterum versa Tarquinium, eum mirari, eum virum dicere, ac regio sanguine ortum: spernere sororem, quòd, virum nacta, muliebri cessaret audaciâ. Contrahit celeriter similitudo eos, ut ferè fit, malum malo aptissimum: sed initium turbandi omnia a fœminâ ortum est. Ea, secretis viri alieni assuefacta sermonibus, nullis verborum contumeliis parcere, de viro ad fratrem, de sorore ad virum; et se rectiùs viduam, et illum cœlibem futurum fuisse contendere, quàm cum impari jungi, ut elanguescendum alienâ ignaviâ esset. Si sibi eum, quo digna esset, Dii dedissent virum, domi se propediem visuram regnum fuisse, quod apud patrem videat. Celeriter adolescentem suæ temeritatis implet. Aruns Tarquinius et Tullia minor propè continuatis funeribus quum domos vacuas novo matrimonio fecissent, junguntur nuptiis, magis non prohibente Servio, quam approbante.

XLVII. Tum verò in dies infestior Tullii senectus, infestius cœpit regnum esse: jam enim ab scelere ad aliud spectare mulier scelus; nec nocte, nec interdiu virum conquiescere pati, ne gratuita præterita parricidia essent. "Non sibi defuisse, cui nupta diceretur, nec cum quo tacita serviret: defuisse, qui se regno dignum putaret: qui meminisset, se esse Prisci Tarquinii filium; qui habere, quàm sperare, regnum mallet. Si tu is es, cui nuptam esse me arbitror, et virum et regem appello: sin minùs, eò nunc pejùs mutata est res, quòd istîc cum ignaviâ est scelus. Quin accingeris? Non tibi ab Corintho, nec ab Tarquiniis, ut patri tuo, peregrina regna moliri necesse est. Dii te Penates patriique, et patris imago, et domus regia, et in domo regale solium, et nomen Tar-

[U. C. 38. A. C. 714.]

"quinium creat vocatque regem. Aut si ad hæc parum "est animi, quid frustraris civitatem? quid te ut regium "juvenem conspici sinis? Facesse hinc Tarquinios, aut "Corinthum. Devolvere retro ad stirpem, fratri similior, "quàm patri." His aliisque increpando juvenem instigat, nec conquiescere ipsa potest; si (quum Tanaquil, peregrina mulier, tantùm moliri potuisset animo, ut duo continua regna viro, ac deinceps genero, dedisset) ipsa, regio semine orta, nullum momentum in dando adimendoque regno faceret. His muliebribus instinctus furiis Tarquinius circumire et prensare, minorum maximè gentium, Patres; admonere paterni beneficii, ac pro eo gratiam repetere; allicere donis juvenes: tum de se ingentia pollicendo, tum regis criminibus, omnibus locis crescere: postremò, ut jam agendæ rei tempus visum est, stipatus agmine armatorum, in forum irrupit: inde, omnibus perculsis pavore, in regiâ sede pro curiâ sedens, patres in curiam per præconem ad regem Tarquinium citari jussit. Convenêre extemplo, alii jam antè ad hoc præparati, alii metu, ne non venisse fraudi esset, novitate ac miraculo attoniti, et jam de Servio actum rati. Ibi Tarquinius, maledicta ab stirpe ultimâ orsus; "Servum, servâque natum, post mortem indignam parentis "sui, non interregno, ut antea, inito, non comitiis habitis, "non per suffragium populi, non auctoribus Patribus, mulie"bri dono regnum occupâsse. Ita natum, ita creatum re"gem, autorem infimi generis hominum, ex quo ipse sit, "odio alienæ honestatis ereptum primoribus agrum sordi"dissimo cuique divisisse: omnia onera, quæ communia "quondam fuerint, inclinâsse in primores civitatis: institu"isse censum, ut insignis ad invidiam locupletiorum fortuna "esset, et parata, unde, ubi vellet, egentissimis largiretur."

XLVIII. Huic orationi Servius quum intervenisset, trepido nuntio excitatus, extemplo a vestibulo curiæ magnâ voce, "Quid hoc," inquit, "Tarquini, rei est? quâ tu au"daciâ, me vivo, vocare ausus es Patres, aut in sede con"sidere meâ?" Quum ille ferociter ad hæc, "Se patris "sui tenere sedem, multò, quàm servum, potiorem filium "regis regni hæredem: satis illum diu per licentiam elu"dentem insultâsse dominis;" clamor ab utriusque fautoribus oritur, et concursus populi fiebat in curiam: apparebatque regnaturum, qui vicisset. Tum Tarquinius, necessitate jam ipsâ cogente ultima audere, multò et ætate et viribus

validior, medium arripit Servium; elatumque e curiâ in inferiorem partem per gradus dejicit. Inde ad cogendum senatum in curiam redit. Fit fuga regis apparitorum atque comitum. Ipse propè exsanguis, quum semianimi regio comitatu domum se reciperet, pervenissetque ad summum Cyprium vicum, ab iis, qui missi ab Tarquinio fugientem consecuti erant, interficitur. Creditur, quia non abhorret a cætero scelere, admonitu Tulliæ id factum: carpento certè (id quod satis constat) in forum invecta, nec reverita cœtum virorum, evocavit virum e curiâ: regemque prima appellavit: a quo facessere jussa ex tanto tumultu quum se domum reciperet, pervenissetque ad summum Cyprium vicum, ubi Dianium nuper fuit; flectenti carpentum dextrâ in Virbium clivum, ut in collem Esquiliarium eveheretur, restitit pavidus, atque inhibuit frenos is, qui jumenta agebat; jacentemque dominæ Servium trucidatum ostendit. Fœdum inhumanumque inde traditur scelus, monumentoque locus est: Sceleratum vicum vocant, quo amens, agitantibus Furiis sororis ac viri, Tullia per patris corpus carpentum egisse fertur; partemque sanguinis ac cædis paternæ cruento vehiculo, contaminata ipsa respersaque, tulisse ad penates suos virique sui: quibus iratis, malo regni principio similes prope diem exitus sequerentur. Servius Tullius regnavit annos quatuor et quadraginta, ita ut bono etiam moderatoque succedenti regi difficilis æmulatio esset. Cæterùm id quoque ad gloriam accessit quòd cum illo simul justa ac legitima regna occiderunt. Id ipsum tam mite ac tam moderatum imperium tamen, quia unius esset, deponere eum in animo habuisse, quidam auctores sunt; ni scelus intestinum liberandæ patriæ consilia agitanti intervenisset.

[U. C. 220. A. C. 532.]

XLIX. Inde L. Tarquinius regnare occepit, cui Superbo cognomen facta indiderunt, quia socerum gener sepulturâ prohibuit, "Romulum quoque insepultum perîsse" dictitans. Primores Patrum, quos Servii rebus favisse credebat, interfecit: conscius deinde, malè quærendi regni ab se ipso adversus se exemplum capi posse, armatis corpus circumsepsit: neque enim ad jus regni quidquam præter vim habebat; ut qui neque populi jussu, neque auctoribus Patribus, regnaret. Eò accedebat, ut in caritate civium nihil spei reponenti metu regnum tutandum esset: quem ut pluribus incuteret, cognitiones capitalium rerum sine consiliis per se solus exercebat; perque eam causam occidere, in exsilium

agere, bonis multare poterat, non suspectos modò aut invisos, sed unde nihil aliud, quàm prædam, sperare posset. Ita Patrum præcipuè numero imminuto, statuit nullos in Patres legere; quò contemptior paucitate ipsâ ordo esset, minùsque per se nihil agi indignarentur. Hic enim regum primus traditum a prioribus morem de omnibus senatum consulendi solvit: domesticis consiliis rempublicam administravit: bellum, pacem, fœdera, societates per se ipse, cum quibus voluit, injussu populi ac senatûs, fecit, diremitque. Latinorum sibi maximè gentem conciliabat, ut peregrinis quoque opibus tutior inter cives esset. Neque hospitia modò cum primoribus eorum, sed affinitates quoque, jungebat. Octavio Mamilio Tusculano (is longè princeps Latini nominis erat, si famæ credimus, ab Ulysse Deâque Circe oriundus), ei Mamilio filiam nuptum dat; perque eas nuptias multos sibi cognatos amicosque ejus conciliat.

L. Jam magna Tarquinii auctoritas inter Latinorum proceres erat; quum, in diem certum ut ad lucum Ferentinæ conveniant, indicit: esse, quæ agere de rebus communibus velit. Conveniunt frequentes primâ luce: ipse Tarquinius diem quidem servavit; sed paulò antè, quàm sol occideret, venit. Multa ibi totâ die in concilio variis jactata sermonibus erant. Turnus Herdonius ab Ariciâ ferociter in absentem Tarquinium erat invectus; "Haud mirum esse, "Superbo inditum Romæ cognomen." (Jam enim ita clam quidem mussitantes, vulgò tamen, eum appellabant.) "An quidquam superbius esse, quàm ludificari sic omne "nomen Latinum? principibus longè ab domo excitis, ipsum, qui concilium indixerit, non adesse? tentari profectò "patientiam, ut, si jugum acceperint, obnoxios premat. "Cui enim non apparere, affectare eum imperium in Latinos? Quod si sui bene crediderint cives, aut si creditum "illud, et non raptum parricidio, sit, credere et Latinos "(quamquam ne sic quidem alienigenæ) debere. Sin suos "ejus pœniteat (quippe qui alii super alios trucidentur, exsulatum eant, bona amittant), quid spei melioris Latinis "portendi? Si se audiant, domum suam quemque inde "abituros: neque magis observaturos diem concilii, quàm "ipse, qui indixerit, observet." Hæc atque alia eòdem pertinentia seditiosus facinorosusque homo, hisque artibus opes domi nactus, quum maximè dissereret, intervenit Tarquinius. Is finis orationi fuit. Aversi omnes ad Tarquini-

um salutandum: qui, silentio facto, monitus a proximis, ut purgaret se, quòd id temporis venisset, "disceptatorem," ait, "se sumptum inter patrem et filium: curâ reconciliandi "eos in gratiam moratum esse: et, quia ea res exemisset "illum diem, postero die acturum, quæ constituisset." Ne id quidem ab Turno tulisse tacitum ferunt: dixisse enim, "Nullam breviorem esse cognitionem, quàm inter patrem "et filium, paucisque transigi verbis posse: ni pareat patri, "habiturum infortunium esse."

LI. Hæc Aricinus in regem Romanum increpans ex concilio abiit. Quam rem Tarquinius aliquantò, quàm videbatur, ægriùs ferens, confestim Turno necem machinatur: ut eumdem terrorem, quo civium animos domi oppresserat, Latinis injiceret: et quia pro imperio palàm interfici non poterat, oblato falso crimine insontem oppressit. Per adversæ factionis quosdam Aricinos servum Turni auro corrupit, ut in diversorium ejus vim magnam gladiorum inferri clam sineret: ea quum unâ nocte perfecta essent, Tarquinius, paulò ante lucem accitis ad se principibus Latinorum, quasi re novâ perturbatus, "moram suam hesternam, velut "Deorum quâdam providentiâ illatam," ait, "saluti sibi "atque illis fuisse: ab Turno, dici, sibi et primoribus "populorum parari necem, ut Latinorum solus imperium "teneat. Aggressurum fuisse hesterno die in concilio: "dilatam rem esse, quòd auctor concilii abfuerit, quem "maximè peteret. Inde illam absentis insectationem esse "natam, quòd morando spem destituerit. Non dubitare, "si vera deferantur, quin primâ luce, ubi ventum in concilium sit, instructus cum conjuratorum manu armatus"que venturus sit. Dici, gladiorum ingentem numerum "esse ad eum convectum: id vanum necne sit, extemplo "sciri posse. Rogare eos, ut inde secum ad Turnum veni"ant." Suspectam fecit rem et ingenium Turni ferox, et oratio hesterna, et mora Tarquinii; quòd videbatur ob eam differri cædes potuisse. Eunt inclinatis quidem ad credendum animis, tamen, nisi gladiis deprehensis, cætera vana existimaturi. Ubi est eò ventum, Turnum ex somno excitatum circumsistunt custodes: comprehensisque servis, qui caritate domini vim parabant, quum gladii abditi ex omnibus locis diverticuli protraherentur; enimvero manifesta res visa, injectæque Turno catenæ: et confestim Latinorum concilium magno cum tumultu advocatur. Ibi tam

atrox invidia orta est, gladiis in medio positis, ut, indictâ causâ, novo genere leti, dejectus ad caput aquæ Ferentinæ, crate supernè injectâ saxisque congestis, mergeretur.

LII. Revocatis deinde ad concilium Latinis, Tarquinius, collaudatisque, qui Turnum novantem res pro manifesto parricidio meritâ pœnâ affecissent, ita verba fecit: "Posse "quidem se vetusto jure agere, quòd, quum omnes Latini "ab Albâ oriundi sint, in eo fœdere teneantur, quo ab Tul"lo res omnis Albana cum colonis suis in Romanum ces"serit imperium. Cæterùm se utilitatis id magis omnium "causâ censere, ut renovetur id fœdus; secundâque potiùs "fortunâ populi Romani ut participes Latini fruantur, quàm "urbium exscidia vastationesque agrorum, quas Anco priùs, "patre deinde suo regnante, perpessi sint, semper aut ex"spectent, aut patiantur." Haud difficulter persuasum Latinis, quamquam in eo fœdere superior Romana res erat. Cæterùm et capita nominis Latini stare ac sentire cum rege videbant; et Turnus sui cuique periculi, si adversatus esset, recens erat documentum. Ita renovatum fœdus, indictumque junioribus Latinorum, ut ex fœdere die certâ ad lucum Ferentinæ armati frequentes adessent. Qui ubi ad edictum Romani regis ex omnibus populis convenêre; ne ducem suum, neve secretum imperium, propriave signa haberent, miscuit manipulos ex Latinis Romanisque, ut ex binis singulos faceret, binosque ex singulis: ita geminatis manipulis centuriones imposuit.

LIII. Nec, ut injustus in pace rex, ita dux belli pravus fuit: quin eâ arte æquâsset superiores reges, ni degeneratum in aliis huic quoque decori offecisset. Is primus Volscis bellum in ducentos ampliùs post suam ætatem annos movit; Suessamque Pometiam ex his vi cepit: ubi quum dividendâ prædâ quadringenta talenta argenti aurique refecisset; concepit animo eam amplitudinem Jovis templi, quæ digna Deûm hominumque rege, quæ Romano imperio, quæ ipsius etiam loci majestate esset. Captivam pecuniam in ædificationem ejus templi seposuit. Excepit deinde eum lentius spe bellum, quo Gabios, propinquam urbem, nequidquam vi adortus, quum obsidendi quoque urbem spes pulso a mœnibus adempta esset, postremò minimè arte Romanâ, fraude ac dolo, aggressus est; nam quum, velut posito bello, fundamentis templi jaciendis aliisque urbanis operibus in-

tentum se esse simularet, Sextus, filius ejus, qui minimus ex tribus erat, transfugit ex composito Gabios, patris in se sævitiam intolerabilem conquerens; "Jam ab alienis in "suos vertisse superbiam; et liberorum quoque eum fre-"quentiæ tædere; ut, quam in curiâ solitudinem fecerit, "domi quoque faciat; ne quam stirpem, ne quem hæredem "regni relinquat. Se quidem, inter tela et gladios patris "elapsum, nihil usquam sibi tutum, nisi apud hostes L. "Tarquinii, credidisse. Nam, ne errarent, manere his "bellum, quod positum simuletur; et per occasionem eum "incautos invasurum. Quòd si apud eos supplicibus locus "non sit, pererraturum se omne Latium: Volscosque se "inde, et Æquos, et Hernicos petiturum; donec ad eos "perveniat, qui a patrum crudelibus atque impiis suppliciis "tegere liberos sciant. Forsitan etiam ardoris aliquid ad "bellum armaque se adversus superbissimum regem ac fe-"rocissimum populum inventurum." Quum, si nihil morarentur, infensus irâ porro inde abiturus videretur, benignè ab Gabinis excipitur: vetant mirari, si, qualis in cives, qualis in socios, talis ad ultimum in liberos esset. In se ipsum postremò sæviturum, si alia desint. Sibi verò gratum adventum ejus esse; futurumque credere brevi, ut, illo adjuvante, ab portis Gabinis sub Romana mœnia bellum transferatur.

LIV. Inde in concilia publica adhiberi: ubi, quum de aliis rebus assentire se veteribus Gabinis diceret, quibus hæ notiores essent, ipse identidem belli auctor esse, in eo sibi præcipuam prudentiam assumere, quòd utriusque populi vires nôsset, sciretque invisam profectò superbiam regiam civibus esse, quam ferre ne liberi quidem potuissent. Ita quum sensim ad rebellandum primores Gabinorum incitaret, ipse cum promptissimis juvenum prædatum atque in expeditiones iret, et dictis factisque omnibus ad fallendum instructis vana accresceret fides, dux ad ultimum belli legitur. Ibi quum, insciâ multitudine quid ageretur, prœlia parva inter Romam Gabiosque fierent, quibus plerumque Gabina res superior esset; tum certatim summi infimique Gabinorum Sex. Tarquinium dono Deùm sibi missum ducem credere. Apud milites verò obeundo pericula ac labores, pariter prædam munificè largiendo, tantâ caritate esse, ut non pater Tarquinius potentior Romæ, quàm filius Gabiis esset. Itaque, postquam satis virium collectum ad omnes

conatus videbat, tum e suis unum sciscitatum Romam ad patrem mittit, quidnam se facere vellet? quandoquidem, ut omnia unus Gabiis posset, ei Dii dedissent. Huic nuntio, quia (crodo) dubiæ fidei videbatur, nihil voce responsum est: rex, velut deliberabundus, in hortum ædium transit, sequente nuntio filii: ibi, inambulans tacitus, summa papaverum capita dicitur baculo decussisse. Interrogando exspectandoque responsum nuntius fessus, ut re imperfectâ, redit Gabios; quæ dixerit ipse, quæque viderit, refert: seu irâ, seu odio, seu superbiâ insitâ ingenio, nullam eum vocem emisisse. Sexto ubi, quid vellet parens, quidve præciperet tacitis ambagibus, patuit; primores civitatis, criminando alios apud populum, alios suâ ipsos invidiâ opportunos, interemit: multi palàm; quidam, in quibus minùs speciosa criminatio erat futura, clam interfecti. Patuit quibusdam volentibus fuga, aut in exsilium acti sunt, absentiumque bona juxta atque interemptorum divisui fuêre. Largitionis inde prædæque et dulcedine privati commodi, sensus malorum publicorum adimi; donec, orba consilio auxilioque, Gabina res regi Romano sine ullâ dimicatione in manum traditur.

LV. Gabiis receptis, Tarquinius pacem cum Æquorum gente fecit; fœdus cum Tuscis renovavit. Inde ad negotia urbana animum convertit: quorum erat primum, ut Jovis templum in monte Tarpejo, monumentum regni sui nominisque, relinqueret: Tarquinios reges ambos, patrem vovisse, filium profecisse. Et, ut libera a cæteris religionibus area esset tota Jovis templique ejus, quod inædificaretur, exaugurare fana sacellaque statuit; quæ aliquot ibi a Tatio rege, primùm in ipso discrimine adversus Romulum pugnæ vota, consecrata inaugurataque postea fuerant. Inter principia condendi hujus operis, movisse numen ad indicandam tanti imperii molem traditur Deos: nam, quum omnium sacellorum exaugurationes admitterent aves, in Termini fano non addixêre. Id omen auguriumque ita acceptum est; non motam Termini sedem, unumque eum Deorum non evocatum sacratis sibi finibus, firma stabiliaque cuncta portendere. Hoc perpetuitatis auspicio accepto, secutum aliud, magnitudinem imperii portendens, prodigium est. Caput humanum, integrâ facie, aperientibus fundamenta templi dicitur apparuisse: quæ visa species, haud per ambages, arcem eam imperii caputque rerum fore por-

tendebat: idque ita cecinêre vates, quique in urbe erant, quosque ad eam rem consultandam ex Etruriâ acciverant. Augebatur ad impensas regis animus. Itaque Pometinæ manubiæ, quæ perducendo ad culmen operi destinatæ erant, vix in fundamenta suppeditavêre. Eò magis Fabio, prætérquam quòd antiquior est, crediderim, quadringenta ea sola talenta fuisse, quàm Pisoni, qui quadraginta millia pondo argenti seposita in eam rem scribit, summam pecuniæ neque ex unius tum urbis prædâ sperandam, et nullius, ne horum quidem magnificentiæ operum, fundamenta non exsuperaturam.

LVI. Intentus perficiendo templo, fabris undique ex Etruriâ accitis, non pecuniâ solùm ad id publicâ est usus, sed operis etiam ex plebe: qui quum haud parvus et ipse militiæ adderetur labor, minùs tamen plebs gravabatur, se templa Deûm exædificare manibus suis: quæ posthac et ad alia, ut specie minora, sic laboris aliquantò majoris, traducebatur opera; foros in circo faciendos, cloacamque maximam, receptaculum omnium purgamentorum urbis, sub terram agendam: quibus duobus operibus vix novo hæc magnificentia quidquam adæquare potuit. His laboribus exercitâ plebe, quia et urbi multitudinem, ubi usus non esset, oneri rebatur esse, et colonis mittendis occupari latiùs imperii fines volebat; Signiam Circejosque colonos misit, præsidia urbi futura terrâ marique. Hæc agenti portentum terribile visum; anguis, ex columnâ ligneâ elapsus, quum terrorem fugamque in regiam fecisset, ipsius regis non tam subito pavore perculit pectus, quàm anxiis implevit curis. Itaque quum ad publica prodigia Etrusci tantùm vates adhiberentur, hoc velut domestico exterritus visu, Delphos ad maximè inclytum in terris oraculum mittere statuit: neque responsa sortium ulli alii committere ausus, duos filios per ignotas eâ tempestate terras, ignotiora maria, in Græciam misit. Titus et Aruns profecti: comes his additus L. Junius Brutus, Tarquiniâ sorore regis natus, juvenis longè alius ingenio, quàm cujus simulationem induerat. Is, quum primores civitatis, in quibus fratrem suum ab avunculo interfectum audîsset, neque in animo suo quidquam regi timendum, neque in fortunâ concupiscendum relinquere statuit, contemptuque tutus esse, ubi in jure parum præsidii esset. Ergo ex industriâ factus ad imitationem stultitiæ, quum se suaque prædæ esse regi sineret, Bruti quoque haud

abnuit cognomen; ut, sub ejus obtentu cognominis, liberator ille populi Romani animus latens opperiretur tempora sua. Is tum ab Tarquiniis ductus Delphos, ludibrium veriùs, quàm comes, aureum baculum, inclusum corneo cavato ad id baculo, tulisse donum Apollini dicitur, per ambages effigiem ingenii sui. Quò postquam ventum est, perfectis patris mandatis, cupido incessit animos juvenum sciscitandi, ad quem eorum regnum Romanum esset venturum. Ex infimo specu vocem redditam ferunt: "Imperium summum Romæ habebit, qui vestrûm primus, o juvenes, osculum matri tulerit." Tarquinii, ut Sextus, qui Romæ relictus fuerat, ignarus responsi expersque imperii esset, rem summâ ope taceri jubent; ipsi inter se, uter prior, quum Romam redîssent, matri osculum daret, sorti permittunt. Brutus, aliò ratus spectare Pythicam vocem, velut si prolapsus cecidisset, terram osculo contigit: scilicet, quòd ea communis mater omnium mortalium esset. Reditum inde Romam, ubi adversus Rutulos bellum summâ vi parabatur.

LVII. Ardeam Rutuli habebant, gens (ut in eâ regione atque in eâ ætate) divitiis præpollens: eaque ipsa causa belli fuit, quòd rex Romanus tum ipse ditari, exhaustus magnificentiâ publicorum operum, tum prædâ delenire popularium animos studebat; præter aliam superbiam regno infestos etiam, quòd se in fabrorum ministeriis ac servili tamdiu habitos opere ab rege indignabantur. Tentata res est, si primo impetu capi Ardea posset: ubi id parum processit, obsidione munitionibusque cœpti premi hostes. In iis stativis, ut fit longo magis quàm acri bello, satis liberi commeatus erant: primoribus tamen magis quàm militibus. Regii quidem juvenes interdum otium conviviis comissationibusque inter se terebant: forte potantibus his apud Sextum Tarquinium, ubi et Collatinus cœnabat Tarquinius, Egerii filius, incidit de uxoribus mentio: suam quisque laudare miris modis; inde certamine accenso, Collatinus negat, "verbis opus esse: paucis id quidem horis posse sciri, quantùm cæteris præstet Lucretia sua. Quin, si vigor juventæ inest, conscendimus equos, invisimusque præsentes nostrarum ingenia? Id cuique spectatissimum sit, quod, necopinato viri adventu, occurrerit oculis." Incaluerant vino. "Age sanè," omnes: citatis equis avolant Romam. Quò quum, primis se intendentibus tenebris,

pervenissent, pergunt inde Collatiam; ubi Lucretiam, haudquâquam ut regias nurus, quas in convivio luxuque cum æqualibus viderant tempus terentes, sed nocte serâ deditam lanæ inter lucubrantes ancillas in medio ædium sedentem inveniunt. Muliebris certaminis laus penes Lucretiam fuit. Adveniens vir Tarquiniique excepti benignè: victor maritus comiter invitat regios juvenes. Ibi Sex. Tarquinium mala libido Lucretiæ per vim stuprandæ capit: tum forma, tum spectata castitas incitat. Et tum quidem ab nocturno juvenili ludo in castra redeunt.

LVIII. Paucis interjectis diebus, Sex. Tarquinius, inscio Collatino, cum comite uno Collatiam venit: ubi exceptus benignè ab ignaris consilii, quum post cœnam in hospitale cubiculum deductus esset, amore ardens, postquam satis tuta circà sopitique omnes videbantur, stricto gladio ad dormientem Lucretiam venit, sinistrâque manu mulieris pectore oppresso, "Tace, Lucretia," inquit: "Sex. Tarquinius sum; ferrum in manu est: moriêre, si emiseris vocem." Quum pavida ex somno mulier nullam opem, propè mortem imminentem, videret; tum Tarquinius fateri amorem, orare, miscere precibus minas, versare in omnes partes muliebrem animum. Ubi obstinatam videbat, et ne mortis quidem metu inclinari, addit ad metum dedecus: cum mortuâ jugulatum servum nudum positurum, ait, ut in sordido adulterio necata dicatur. Quo terrore quum vicisset obstinatam pudicitiam velut victrix libido, profectusque inde Tarquinius, ferox expugnato decore muliebri, esset; Lucretia, mœsta tanto malo, nuntium Romam eumdem ad patrem, Ardeamque ad virum mittit, ut cum singulis fidelibus amicis veniant: ita facto maturatoque opus esse; rem atrocem incidisse. Sp. Lucretius cum P. Valerio Volesi filio, Collatinus cum L. Junio Bruto venit; cum quo fortè Romam rediens ab nuntio uxoris erat conventus. Lucretiam sedentem mœstam in cubiculo inveniunt: adventu suorum lacrymæ obortæ: quærentique viro, "Sati'n' salvæ?" "Minimè," inquit; "quid enim salvi est mulieri, amissâ pudicitiâ? Vestigia viri alieni, Collatine, in lecto sunt tuo. Cæterùm corpus est tantùm violatum, animus insons: mors testis erit. Sed date dextras fidemque, haud impunè adultero fore. Sextus est Tarquinius, qui hostis pro hospite, priore nocte vi, armatus, mihi (sibique, si vos viri estis) pestiferum hinc abstulit gaudium." Dant

ordine omnes fidem: consolantur ægram animi, avertendo noxam ab coactâ in auctorem delicti: mentem peccare, non corpus: et, unde consilium abfuerit, culpam abesse. "Vos," inquit, "videritis, quid illi debeatur: ego, me, etsi peccato "absolvo, supplicio non libero: nec ulla deinde impudica "Lucretiæ exemplo vivet." Cultrum, quem sub veste abditum habebat, eum in corde defigit: prolapsaque in vulnus, moribunda cecidit. Conclamant vir paterque.

LIX. Brutus, illis luctu occupatis, cultrum, ex vulnere Lucretiæ extractum, manantem cruore præ se tenens, "Per "hunc," inquit, "castissimum ante regiam injuriam san-"guinem juro, vosque, Dii, testes facio, me L. Tarquinium "Superbum, cum sceleratâ conjuge et omni liberorum stir-"pe, ferro, igni, quâcumque dehinc vi possim, exsecuturum; "nec illos, nec alium quemquam regnare Romæ passurum." Cultrum deinde Collatino tradit; inde Lucretio ac Valerio, stupentibus miraculo rei, unde novum in Bruti pectore ingenium. Ut præceptum erat, jurant: totique ab luctu versi in iram, Brutum, jam inde ad expugnandum regnum vocantem, sequuntur ducem. Elatum domo Lucretiæ corpus in forum deferunt, concientque miraculo (ut fit) rei novæ atque indignitate homines: pro se quisque scelus regium ac vim queruntur. Movet tum patris mœstitia, tum Brutus, castigator lacrymarum atque inertium querelarum, auctorque (quod viros, quod Romanos deceret) arma capiendi adversus hostilia ausos. Ferocissimus quisque juvenum cum armis voluntarius adest: sequitur et cætera juventus. Inde, pari præsidio relicto Collatiæ ad portas, custodibusque datis ne quis eum motum regibus nuntiaret, cæteri armati, duce Bruto, Romam profecti. Ubi eò ventum est, quâcumque incedit, armata multitudo pavorem ac tumultum facit: rursus, ubi anteire primores civitatis vident, quidquid sit, haud temerè esse rentur. Nec minorem motum animorum Romæ tam atrox res facit, quàm Collatiæ fecerat. Ergo ex omnibus locis urbis in forum curritur. Quò simul ventum est, præco ad tribunum Celerum, in quo tum magistratu forte Brutus erat, populum advocavit. Ibi oratio habita, nequâquam ejus pectoris ingeniique, quod simulatum ad eam diem fuerat, de vi ac libidine Sex. Tarquinii, de stupro infando Lucretiæ, et miserabili cæde, de orbitate Tricipitini, cui morte filiæ causa mortis indignior ac miserabilior esset. Addita superbia ipsius regis, miseriæque et labores

plebis, in fossas cloacasque exhauriendas demersæ: Romanos homines, victores omnium circà populorum, opifices ac lapicidas pro bellatoribus factos. Indigna Ser. Tullii regis memorata cædes, et invecta corpori patris nefando vehiculo filia; invocatique ultores parentûm Dii. His atrocioribusque, credo, aliis (quæ præsens rerum indignitas, haudquâquam relatu scriptoribus facilia, subjicit) memoratis, incensam multitudinem perpulit, ut imperium regi abrogaret, exsulesque esse juberet L. Tarquinium cum conjuge ac liberis. Ipse, junioribus, qui ultro nomina dabant, lectis armatisque, ad concitandum inde adversus regem exercitum Ardeam in castra est profectus: imperium in Urbe Lucretio, præfecto Urbis jam antè ab rege instituto, relinquit. Inter hunc tumultum Tullia domo profugit, exsecrantibus, quâcumque incedebat, invocantibusque parentûm Furias viris mulieribusque.

LX. Harum rerum nuntiis in castra perlatis, quum re novâ trepidus rex pergeret Romam ad comprimendos motus, flexit viam Brutus (senserat enim adventum) ne obvius fieret; eodemque ferè tempore, diversis itineribus, Brutus Ardeam, Tarquinius Romam, venerunt. Tarquinio, clausæ portæ, exsiliumque indictum: liberatorem Urbis læta castra accepêre; exactique inde liberi regis. Duo patrem secuti sunt, qui exsulatum Cære in Etruscos ierunt. Sex. Tarquinius, Gabios, tamquam in suum regnum, profectus, ab ultoribus veterum simultatum, quas sibi ipse cædibus rapinisque conciverat, est interfectus. L. Tarquinius Superbus regnavit annos quinque et viginti. Regnatum Romæ, ab conditâ Urbe ad liberatam, annos ducentos quadraginta quatuor. Duo consules inde comitiis centuriatis a præfecto Urbis ex commentariis Ser. Tullii creati sunt, L. Junius Brutus et L. Tarquinius Collatinus.

[U. C. 245. A. C. 507.]

LIBRI SECUNDI

CAP. I—XIII. XXIII. XXIV. XXVII—XXXV. XXXIX. XL.

EPITOME LIBRI SECUNDI.

I. BRUTUS jurejurando populum adstrinxit, neminem regnare Romæ passuros: II. Tarquinium Collatinum, collegam suum, propter affinitatem Tarquiniorum suspectum, coëgit consulatu se abdicare, et civitate cedere. V. Bona regum diripi jussit: agrum Marti consecravit, qui Campus Martius nominatus est: adolescentes nobiles, in quibus suos quoque et sororis filios, quia conjuraverant de recipiendis regibus, securi percussit: servo indici, cui Vindicio nomen fuit, libertatem dedit; ex cujus nomine vindicta est appellata. VI. Quum adversus reges, qui, contractis Vejentium et Tarquiniensium copiis, bellum intulerant, exercitum duxisset, in acie cum Arunte, filio Superbi, commortuus est: VII. Eumque matronæ annum luxerunt. VIII. P. Valerius consul legem de provocatione ad populum tulit. Capitolium dedicatum est. IX. X. Porsena, rex Clusinorum, bello pro Tarquiniis suscepto, quum ad Janiculum venisset, ne Tiberim transiret, virtute Coclitis Horatii prohibitus est; qui, dum alii pontem sublicium rescindunt, solus Etruscos sustinuit; et, ponte rupto, armatus se in flumen misit, et ad suos tranavit. XII. Alterum accessit virtutis exemplum a Mucio; qui, quum ad feriendum Porsenam castra hostium intrâsset, occiso scribâ, quem regem esse putabat, comprehensus, impositam altaribus manum, in quibus sacrificatum erat, exuri passus est; dixitque, tales trecentos esse conjuratos in mortem ipsius regis: quorum admiratione coactus Porsena pacis conditiones ferre, bellum omisit, acceptis obsidibus: XIII. Ex quibus virgo una, Clœlia, deceptis custodibus, per Tiberim ad suos tranavit; et, quum reddita esset, a Porsenâ honorificè remissa, equestri statuâ donata est. Ap. Claudius ex Sabinis Romam transfugit: ob hoc Claudia tribus adjecta est. Numerus tribuum ampliatus est, ut essent viginti una. Adversus Tarquinium Superbum, cum Latinorum exercitu bellum inferentem, A. Postumius dictator prosperè pugnavit apud lacum Regillum. XXIII, &c. Plebs, quum propter nexos ob æs alienum in Sacrum montem secessisset, consilio Menenii Agrippæ a seditione revocata est. Idem Agrippa, quum decessisset, propter paupertatem publico impendio elatus est. XXXIII. Tribuni plebis quinque creati sunt. Oppidum Volscorum Corioli captum est virtute et operâ C. Marcii, qui ob hoc Coriolanus vocatus est. Ti. Atinius, vir de plebe, quum in visu admonitus esset, ut de quibusdam religionibus ad senatum perferret, et neglexisset, amisso filio, debilis factus, postquam, delatus ad senatum lecticâ, eadem illa indicaverat, usu pedum recepto, domum reversus est. XXXIX. XL. Quum C. Marcius Coriolanus, qui in exsilium erat pulsus, dux Volscorum factus, exercitum hostium urbi Romæ admovisset, et missi ad eum primùm legati, postea sacerdotes, frustra deprecati essent, ne bellum patriæ inferret; Veturia mater et Volumnia uxor

impetraverunt ab eo, ut recederet. Lex agraria primùm lata est. Sp. Cassius consularis regni crimine damnatus est, necatusque. Oppia, virgo Vestalis, ob incestum viva defossa est. Quum vicini hostes Vejentes incommodi magis quàm graves essent, familia Fabiorum id bellum gerendum depoposcit; misitque in id trecentos sex armatos, qui ad Cremeram ad unum ab hostibus cæsi sunt, uno impubere domi relicto. Ap. Claudius consul, quum adversus Volscos contumaciâ exercitûs malè pugnatum esset, decimum quemque militnm fuste percussit. Res præterea adversum Volscos, et Æquos, et Vejentes, et seditiones inter Patres plebemque continet. [Cap. I—LXV. U. C. 245—286. A. C. 507—466.]

[U. C. 245. A. C. 507.]

I. Liberi jam hinc populi Romani res, pace belloque gestas, annuos magistratus, imperiaque legum potentiora quàm hominum, peragam. Quæ libertas ut lætior esset, proximi regis superbia fecerat: nam priores ita regnârunt, ut haud immeritò omnes deinceps conditores partium certè urbis, quas novas ipsi sedes ab se auctæ multitudini addiderunt, numerentur: neque ambigitur, quin Brutus idem, qui tantum gloriæ, Superbo exacto rege, meruit, pessimo publico id facturus fuerit, si libertatis immaturæ cupidine priorum regum alicui regnum extorsisset. Quid enim futurum fuit, si illa pastorum convenarumque plebs, transfuga ex suis populis, sub tutelâ inviolati templi aut libertatem aut certè impunitatem adepta, soluta regio metu, agitari cœpta esset tribuniciis procellis; et in alienâ urbe cum Patribus serere certamina, priusquam pignora conjugum ac liberorum, caritasque ipsius soli, cui longo tempore assuescitur, animos eorum consociâsset? Dissipatæ res nondum adultæ discordiâ forent; quas fovit tranquilla moderatio imperii, eòque nutriendo perduxit, ut bonam frugem libertatis maturis jam viribus ferre possent. Libertatis autem originem inde magis, quia annuum imperium consulare factum est, quàm quòd deminutum quidquam sit ex regiâ potestate, numeres. Omnia jura, omnia insignia primi consules tenuêre. Id modò cautum est, ne, si ambo fasces haberent, duplicatus terror videretur. Brutus prior, concedente collegâ, fasces habuit: qui non acrior vindex libertatis fuerat, quam deinde custos fuit. Omnium primum avidum novæ libertatis populum, ne postmodum flecti precibus aut donis regiis posset, jurejurando adegit, neminem Romæ passuros regnare. Deinde, quò plus virium in senatu frequentia etiam ordinis faceret, cædibus regis deminutum Patrum numerum, primoribus equestris gradûs lectis, ad trecentorum summam explevit: traditumque inde fertur, ut in senatum vocarentur, qui Patres, quique conscripti essent: *conscriptos*, videlicet, in novum senatum appellabant lectos. Id mirum quantùm profuit ad concordiam civitatis, jungendosque Patribus plebis animos.

II. Rerum deinde divinarum habita cura: et, quia quædam publica sacra per ipsos reges factitata erant, ne ubiubi regum desiderium esset, regem sacrificulum creant. Id sacerdotium pontifici subjecêre, ne additus nomini honos aliquid libertati, cujus tunc prima erat cura, officeret: ac nescio, an, nimis undique eam minimis quoque rebus muniendo, modum excesserint. Consulis enim alterius, quum nihil aliud offenderit, nomen invìsum civitati fuit. "Nimiùm Tarquinios regno assuêsse: initium a Prisco factum: regnâsse deinde Ser. Tullium: ne intervallo quidem facto oblitum, tamquam alieni, regni Superbum Tarquinium, velut hæreditatem gentis, scelere ac vi repetîsse. Pulso Superbo, penes Collatinum imperium esse. Nescire Tarquinios privatos vivere: non placere nomen: periculosum libertati esse." Hic primò sensim tentantium animos sermo per totam civitatem est datus; sollicitamque suspicione plebem Brutus ad concionem vocat. Ibi omnium primum jusjurandum populi recitat; neminem regnare passuros, nec esse Romæ, unde periculum libertati foret. "Id summâ ope tuendum esse: neque ullam rem, quæ eò pertineat, contemnendam. Invitum se dicere hominis causâ, nec dicturum fuisse, ni caritas reipublicæ vinceret. Non credere populum Romanum, solidam libertatem recuperatam esse. Regium genus, regium nomen, non solùm in civitate, sed etiam in imperio esse. Id officere, id obstare libertati. Hunc tu," inquit, "tuâ voluntate, L. Tarquini, remove metum. Meminimus, fatemur, ejecisti reges. Absolve beneficium tuum. Aufer hinc regium nomen. Res tuas tibi non solùm reddent cives tui, auctore me; sed, si quid deest, munificè augebunt. Amicus abi: exonera civitatem vano forsitan metu. Ita persuasum est animis, cum gente Tarquiniâ regnum hinc abiturum." Consuli primò tam novæ rei ac subitæ admiratio incluserat vocem. Dicere deinde incipientem primores civitatis circumsistunt; eadem multis precibus orant. Et cæteri quidem movebant minùs: postquam Sp. Lucretius, major ætate ac dignitate, socer præterea ipsius, agere variè, rogando alternis suadendoque, cœpit, ut vinci se consensu civitatis pateretur; timens consul, ne postmodum privato sibi eadem illa cum bonorum amissione, additâque aliâ insuper ignominiâ, acciderent, abdicavit se consulatu: rebusque suis omnibus Lavinium translatis, civitate cessit. Brutus ex senatûs-consulto ad populum tulit, ut omnes Tarquiniæ gentis exsules es-

sent: collegam sibi comitiis centuriatis creavit P. Valerium, quo adjutore reges ejecerat.

III. Quum haud cuiquam in dubio esset, bellum ab Tarquiniis imminere, id quidem spe omnium serius fuit: cæterùm, id quod non timebant, per dolum ac proditionem propè libertas amissa est. Erant in Romanâ juventute adolescentes aliquot, nec ii tenui loco orti, quorum in regno libido solutior fuerat, æquales sodalesque adolescentium Tarquiniorum, assueti more regio vivere. Eam tum, æquato jure omnium, licentiam quærentes, libertatem aliorum in suam vertisse servitutem inter se conquerebantur. "Regem "hominem esse, a quo impetres, ubi jus, ubi injuria opus "sit: esse gratiæ locum, esse beneficio; et irasci et ignos-"cere posse: inter amicum atque inimicum discrimen nôs-"se. Leges rem surdam, inexorabilem esse, salubriorem "melioremque inopi, quàm potenti: nihil laxamenti nec "veniæ habere, si modum excesseris: periculosum esse, in "tot humanis erroribus, solâ innocentiâ vivere." Ita jam suâ sponte ægris animis, legati ab regibus superveniunt, sine mentione reditûs, bona tantùm repetentes. Eorum verba postquam in senatu audita sunt, per aliquot dies ea consultatio tenuit; ne non reddita, belli causa; reddita belli materia et adjumentum essent. Interim legati alii alia moliri; apertè bona repetentes, clam recuperandi regni consilia struere: et, tamquam ad id, quod agi videbatur, ambientes nobilium adolescentium animos pertentant: a quibus placidè oratio accepta est, his literas ab Tarquiniis reddunt; et de accipiendis clam nocte in urbem regibus colloquuntur.

IV. Vitelliis Aquilliisque fratribus primò commissa res est. Vitelliorum soror consuli nupta Bruto erat; jamque ex eo matrimonio adolescentes erant liberi, Titus Tiberiusque. Eos quoque in societatem consilii avunculi assumunt: præterea et nobiles aliquot adolescentes conscii assumpti, quorum vetustate memoria abiit. Interim quum in senatu vicisset sententia, quæ censebat reddenda bona; eamque ipsam causam moræ in urbe haberent legati, quòd spatium ad vehicula comparanda a consulibus sumpsissent, quibus regum asportarent res; omne id tempus cum conjuratis consultando absumunt, evincuntque instando, ut literæ sibi ad Tarquinios darentur: nam aliter quî credituros eos, non vana ab legatis super rebus tantis afferri? Datæ literæ, ut

pignus fidei essent, manifestum facinus fecerunt: nam quum, pridie quàm legati ad Tarquinios proficiscerentur, et cœnatum forte apud Vitellios esset, conjuratique ibi, remotis arbitris, multa inter se de novo (ut fit) consilio egissent; sermonem eorum ex servis unus excepit, qui jam antea id senserat agi: sed eam occasionem, ut literæ legatis darentur, quæ deprehensæ rem coarguere possent, exspectabat: postquam datas sensit, rem ad consules detulit. Consules, ad deprehendendos legatos conjuratosque profecti domo, sine tumultu rem omnem oppressêre: literarum imprimis habita cura, ne interciderent. Proditoribus extemplo in vincula conjectis, de legatis paululum addubitatum est; et quamquam visi sunt commisisse, ut hostium loco essent, jus tamen gentium valuit.

V. De bonis regiis, quæ reddi antè censuerant, res integra refertur ad Patres: illi victi irâ vetuêre reddi, vetuêre in publicum redigi. Diripienda plebi sunt data; ut, contacta regiâ prædâ, spem in perpetuum cum his pacis amitteret. Ager Tarquiniorum, qui inter urbem ac Tiberim fuit, consecratus Marti, Martius deinde Campus fuit. Forte ibi tum seges farris dicitur fuisse matura messi: quem campi fructum quia religiosum erat consumere, desectam cum stramento segetem magna vis hominum simul immissa corbibus fudêre in Tiberim, tenui fluentem aquâ, ut mediis caloribus solet: ita in vadis hæsitantis frumenti acervos sedisse illitos limo: insulam inde paulatim, et aliis, quæ fert temerè flumen, eòdem invectis, factam: postea credo additas moles, manuque adjutum, ut tam eminens area, firmaque templis quoque ac porticibus sustinendis esset. Direptis bonis regum, damnati proditores, sumptumque supplicium, conspectius eò, quòd pœnæ capiendæ ministerium patri de liberis consulatus imposuit; et, qui spectator erat amovendus, eum ipsum fortuna exactorem supplicii dedit. Stabant deligati ad palum nobilissimi juvenes: sed a cæteris, velut ab ignotis capitibus, consulis liberi omnium in se averterant oculos; miserebatque non pœnæ magis homines, quàm sceleris, quo pœnam meriti essent; illos, eo potissimùm anno patriam liberatam, patrem liberatorem, consulatum ortum ex domo Juniâ, Patres, plebem, quidquid Deorum hominumque Romanorum esset, induxisse in animum, ut superbo quondam regi, tum infesto exsuli, proderent. Consules in sedem processêre suam, missique lictores ad

sumendum supplicium nudatos virgis cædunt, securique feriunt; quum inter omne tempus pater, vultusque et os ejus, spectaculo esset, eminente animo patrio inter publicæ pœnæ ministerium. Secundum pœnam nocentium, ut in utramque partem arcendis sceleribus exemplum nobile esset, præmium indici, pecunia ex ærario, libertas et civitas, data. Ille primùm dicitur vindictâ liberatus: quidam *vindictæ* quoque nomen tractum ab illo putant; Vindicio ipsi nomen fuisse. Post illum, observatum, ut, qui ita liberati essent, in civitatem accepti viderentur.

VI. His, sicut acta erant, nuntiatis, incensus Tarquinius non dolore solùm tantæ ad irritum cadentis spei, sed etiam odio irâque, postquam dolo viam obseptam vidit, bellum apertè moliendum ratus, circumire supplex Etruriæ urbes; orare maximè Vejentes Tarquiniensesque, "ne se ortum, "ejusdem sanguinis, extorrem, egentem ex tanto modò reg-"no, cum liberis adolescentibus ante oculos suos perire "sinerent. Alios peregrè in regnum Romam accitos: se "regem, augentem bello Romanum imperium, a proximis "sceleratâ conjuratione pulsum: eos inter se, quia nemo "unus satis dignus regno visus sit, partes regni rapuisse; "bona sua diripienda populo dedisse, ne quis expers sceleris "esset. Patriam se regnumque suum repetere, et persequi "ingratos cives velle. Ferrent opem, adjuvarent; suas "quoque veteres injurias ultum irent, toties cæsas legiones, "agrum ademptum." Hæc moverunt Vejentes; ac pro se quisque, Romano saltem duce, ignominias demendas, belloque amissa repetenda, minaciter fremunt. Tarquinienses nomen ac cognatio movet: pulchrum videbatur, suos Romæ regnare. Ita duo duarum civitatium exercitus, ad repetendum regnum belloque persequendos Romanos, secuti Tarquinium. Postquam in agrum Romanum ventum est, obviàm hosti consules eunt. Valerius quadrato agmine peditem ducit: Brutus ad explorandum cum equitatu antecessit. Eodem modo primus eques hostium agminis fuit (præerat Aruns Tarquinius, filius regis): rex ipse cum legionibus sequebatur. Aruns, ubi ex lictoribus procul consulem esse, deinde jam propiùs ac certiùs facie quoque Brutum cognovit, inflammatus irâ, "Ille est vir," inquit, "qui nos ex-"torres expulit patriâ. Ipse, en, ille, nostris decoratus "insignibus, magnificè incedit. Dii regum ultores, adeste." Concitat calcaribus equum, atque in ipsum infestus consu-

lem dirigit. Sensit in se iri Brutus. Decorum erat tum ipsis capessere pugnam ducibus: avidè itaque se certamini offert: adeòque infestis animis concurrerunt, neuter, dum hostem vulneraret, sui protegendi corporis memor, ut, contrario ictu per parmam uterque transfixus, duabus hærentes hastis, moribundi ex equis lapsi sint: simul et cætera equestris pugna cœpit; neque ita multò pòst et pedites superveniunt. Ibi variâ victoriâ, et velut æquo Marte, pugnatum est: dextra utrimque cornua vicêre, læva superata. Vejentes, vinci ab Romano milite assueti, fusi fugatique: Tarquiniensis, novus hostis, non stetit solùm, sed etiam ab suâ parte Romanum pepulit.

VII. Ita quum pugnatum esset, tantus terror Tarquinium atque Etruscos incessit, ut omissâ irritâ re, nocte ambo exercitus, Vejens Tarquiniensisque, suas quisque abirent domos. Adjiciunt miracula huic pugnæ: silentio proximæ noctis ex silvâ Arsiâ ingentem editam vocem; Silvani vocem eam creditam; hæc dicta; "Uno plus Etruscorum "cecidisse in acie; vincere bello Romanum." Ita certè inde abiêre Romani, ut victores; Etrusci pro victis. Nam, postquam illuxit, nec quisquam hostium in conspectu erat, P. Valerius consul spolia legit, triumphansque inde Romam rediit. Collegæ funus, quanto tum potuit apparatu, fecit: sed multò majus morti decus publica fuit mœstitia, eò ante omnia insignis, quia matronæ annum, ut parentem, eum luxerunt, quòd tam acer ultor violatæ pudicitiæ fuisset. Consuli deinde, qui superfuerat, (ut sunt mutabiles vulgi animi) ex favore, non invidia modò, sed suspicio etiam cum atroci crimine, orta. Regnum eum affectare, fama ferebat; quia nec collegam subrogaverat in locum Bruti, et ædificabat in summâ Veliâ: "ibi alto atque munito loco "arcem inexpugnabilem fore." Hæc dicta vulgò, creditaque, quum indignitate angerent consulis animum, vocato ad concilium populo, submissis fascibus in concionem escendit. Gratum id multitudini spectaculum fuit; submissa sibi esse imperii insignia; confessionemque factam, populi, quàm consulis, majestatem vimque majorem esse. Ubi audire jussi, consul laudare fortunam collegæ, "quòd, liberatâ "patriâ, in summo honore, pro republicâ dimicans, maturâ "gloriâ, nec dum se vertente in invidiam, mortem occubuisset: se superstitem gloriæ suæ ad crimen atque invidiam "superesse: ex liberatore patriæ ad Aquillios se Vitellios-

"que recidisse. Nunquamne ergo," inquit, "ulla adeò a "vobis spectata virtus erit, ut suspicione violari nequeat? "Ego me illum acerrimum regum hostem, ipsum cupiditatis "regni crimen subiturum timerem? Ego, si in ipsâ arce "Capitolioque habitarem, metui me crederem posse a civi-"bus meis? tam levi momento mea apud vos fama pen-"det? Adeòne est fundata leviter fides, ut ubi sim, quàm "qui sim, magis referat? Non obstabunt P. Valerii ædes "libertati vestræ, Quirites; tuta erit vobis Velia. Deferam "non in planum modò ædes, sed colli etiam subjiciam: ut "vos supra suspectum me civem habitetis. In Veliâ ædifi-"cent, quibus meliùs, quàm P. Valerio, creditur libertas." Delata confestim materia omnis infra Veliam; et, ubi nunc Vicæpotæ est, domus in infimo clivo ædificata.

VIII. Latæ deinde leges, non solùm quæ regni suspicione consulem absolverent, sed quæ adeò in contrarium veterent, ut popularem etiam facerent: inde cognomen factum Publicolæ est. Ante omnes, de provocatione adversus magistratus ad populum, sacrandoque cum bonis capite ejus qui regni occupandi consilia inîsset, gratæ in vulgus leges fuêre. . . . . . Hæc post exactos reges domi militiæque gesta primo anno. Inde P. Valerius iterum, T. Lucretius, consules facti.

[U. C. 246.

A. C. 506.]

IX. Jam Tarquinii ad Lartem Porsenam, Clusinum regem, perfugerant: ibi, miscendo consilium precesque, nunc orabant, "ne se, oriundos ex Etruscis, ejusdem sanguinis "nominisque, egentes exsulare pateretur:" nunc monebant etiam, "ne orientem morem pellendi reges inultum sineret. "Satis libertatem ipsam habere dulcedinis. Nisi quantâ vi "civitates eam expetant, tantâ regna reges defendant, æqua-"ri summa infimis: nihil excelsum, nihil, quod supra cætera emineat, in civitatibus fore. Adesse finem regnis, rei "inter Deos hominesque pulcherrimæ." Porsena, tum regem esse Romæ, tum Etruscæ gentis regem, amplum Tuscis ratus, Romam infesto exercitu venit. Non unquam aliàs antè tantus terror senatum invasit: adeò valida res tum Clusina erat, magnumque Porsenæ nomen. Nec hostes modò timebant, sed suosmet ipsi cives, ne Romana plebs, metu perculsa, receptis in urbem regibus, vel cum servitute pacem acciperet. Multa igitur blandimenta plebi per id tempus ab senatu data: annonæ imprimis habita cu-

ra, et ad frumentum comparandum missi, alii in Volscos, alii Cumas. Salis quoque vendendi arbitrium, quia impenso pretio venibat, in publicum omni sumptu, ademptum privatis. Portoriisque et tributo plebes liberata, ut divites conferrent, qui oneri ferendo essent: pauperes satis stipendii pendere, si liberos educarent. Itaque hæc indulgentia Patrum, asperis postmodum rebus in obsidione ac fame, adeò concordem civitatem tenuit, ut regium nomen non summi magis quàm infimi horrerent; nec quisquam unus malis artibus postea tam popularis esset, quàm tum bene imperando universus senatus fuit.

X. Quum hostes adessent, pro se quisque in urbem ex agris demigrant: urbem ipsam sepiunt præsidiis; alia muris, alia Tiberi objecto videbantur tuta. Pons sublicius iter pæne hostibus dedit; ni unus vir fuisset, Horatius Cocles, (id munimentum illo die fortuna urbis Romanæ habuit) qui, positus forte in statione pontis, quum captum repentino impetu Janiculum, atque inde citatos decurrere hostes vidisset, trepidamque turbam suorum arma ordinesque relinquere, reprehensans singulos, obsistens, obtestansque Deûm et hominum fidem, testabatur, "nequidquam deserto præ-"sidio eos fugere. Si transitum pontem a tergo reliquissent, "jam plus hostium in Palatio Capitolioque, quàm in Janicu-"lo, fore. Itaque monere, prædicere, ut pontem ferro, igni, "quâcumque vi possent, interrumpant. Se impetum hos-"tium, quantùm corpore uno posset obsisti, excepturum." Vadit inde in primum aditum pontis; insignisque inter conspecta cedentium pugnæ terga, obversis cominus ad ineundum prœlium armis, ipso miraculo audaciæ obstupefecit hostes. Duos tamen cum eo pudor tenuit, Sp. Lartium ac T. Herminium, ambos claros genere factisque. Cum his primam periculi procellam, et quod tumultuosissimum pugnæ erat, parumper sustinuit: deinde eos quoque ipsos, exiguâ parte pontis relictâ, revocantibus, qui rescindebant, cedere in tutum coëgit. Circumferens inde truces minaciter oculos ad proceres Etruscorum, nunc singulos provocare, nunc increpare omnes, "Servitia regum super-"borum, suæ libertatis immemores, alienam oppugnatum "venire." Cunctati aliquamdiu sunt, dum alius alium, ut prœlium incipiant, circumspectant. Pudor deinde commovit aciem; et, clamore sublato, undique in unum hostem tela conjiciunt. Quæ quum in objecto cuncta scuto hæsis-

sent, neque ille minùs obstinatus ingenti pontem obtineret gradu, jam impetu conabantur detrudere virum; quum simul fragor rupti pontis, simul clamor Romanorum, alacritate perfecti operis sublatus, pavore subito impetum sustinuit. Tum Cocles, "Tiberine pater," inquit, "te, sancte, "precor, hæc arma et hunc militem propitio flumine accipi-"as." Ita sic armatus in Tiberim desiluit; multisque superincidentibus telis, incolumis ad suos tranavit, rem ausus plus famæ habituram ad posteros, quàm fidei. Grata erga tantam virtutem civitas fuit: statua in comitio posita; agri quantum uno die circumaravit, datum. Privata quoque inter publicos honores studia eminebant: nam, in magnâ inopiâ, pro domesticis copiis unusquisque ei aliquid, fraudans se ipse victu suo, contulit.

XI. Porsena, primo conatu repulsus, consiliis ab oppugnandâ urbe ad obsidendam versis, præsidio in Janiculo locato, ipse in plano ripisque Tiberis castra posuit; navibus undique accitis, et ad custodiam, ne quid Romam frumenti subvehi sineret, et ut prædatum milites trans flumen per occasiones aliis atque aliis locis trajiceret: brevique adeò infestum omnem Romanum agrum reddidit, ut non cætera solùm ex agris, sed pecus quoque omne in urbem compelleretur, neque quisquam extra portas propellere auderet. Hoc tantum licentiæ Etruscis, non metu magis, quàm consilio, concessum: namque Valerius consul, intentus in occasionem multos simul et effusos improvisò adoriundi, in parvis rebus negligens ultor, gravem se ad majora vindicem servabat. Itaque, ut eliceret prædatores, edicit suis, postero die frequentes portâ Esquilinâ, quæ aversissima ab hoste erat, expellerent pecus; scituros id hostes ratus, quòd in obsidione et fame servitia infida transfugerent. Et sciêre perfugæ indicio; multòque plures, ut in spem universæ prædæ, flumen trajiciunt. P. Valerius inde T. Herminium cum modicis copiis ad secundum lapidem Gabinâ viâ occultum considere jubet; Sp. Lartium cum expeditâ juventute ad portam Collinam stare, donec hostis prætereat; deinde se objicere, ne sit ad flumen reditus. Consulum alter, T. Lucretius, portâ Næviâ cum aliquot manipulis militum egressus: ipse Valerius Cœlio monte cohortes delectas educit: hique primi apparuêre hosti. Herminius, ubi tumultum sensit, concurrit ex insidiis, versisque in Valerium Etruscis, terga cædit: dextrâ lævâque, hinc a portâ Collinâ, illinc ab

Næviâ, redditus clamor. Ita cæsi in medio prædatores, neque ad pugnam viribus pares, et ad fugam septis omnibus viis: finisque ille tam effusè evagandi Etruscis fuit.

XII. Obsidio erat nihilominus, et frumenti cum summâ caritate inopia; sedendoque expugnaturum se urbem spem Porsena habebat: quum C. Mucius, adolescens nobilis, cui indignum videbatur, populum Romanum servientem, quum sub regibus esset, nullo bello nec ab hostibus ullis obsessum esse; liberum eumdem populum ab iisdem Etruscis obsideri, quorum sæpe exercitus fuderit; itaque, magno audacique aliquo facinore eam indignitatem vindicandam ratus, primò suâ sponte penetrare in hostium castra constituit: dein metuens, ne, si consulum injussu et ignaris omnibus iret, forte deprehensus a custodibus Romanis retraheretur ut transfuga, fortunâ tum urbis crimen affirmante; senatum adiit: "Transire Tiberim," inquit, "Patres, et intrare, si "possim, castra hostium volo; non prædo, nec populationum "in vicem ultor: majus, si Dii juvant, in animo est facinus." Approbant Patres: abdito intra vestem ferro, proficiscitur. Ubi eò venit, in confertissimâ turbâ propè regium tribunal constitit. Ibi quum stipendium forte militibus daretur, et scriba, cum rege sedens pari ferè ornatu, multa ageret, eum milites vulgò adirent, timens sciscitari, uter Porsena esset, ne ignorando regem semet ipse aperiret, quis esset, quò temerè traxit fortuna facinus, scribam pro rege obtruncat. Vadentem inde, quâ per trepidam turbam cruento mucrone sibi ipse fecerat viam, quum, concursu ad clamorem facto, comprehensum regii satellites retraxissent, ante tribunal regis destitutus, tum quoque, inter tantas fortunæ minas, metuendus magis quàm metuens, "Romanus sum," inquit, "civis. C. Mucium vocant. Hostis hostem occidere "volui: nec ad mortem minus animi est, quàm fuit ad cæ"dem. Et facere et pati fortia, Romanum est. Nec unus "in te ego hos animos gessi: longus post me ordo est idem "petentium decus. Proinde in hoc discrimen, si juvat, ac"cingere, ut in singulas horas capite dimices tuo; ferrum "hostemque in vestibulo habeas regiæ. Hoc tibi juventus "Romana indicimus bellum. Nullam aciem, nullum prœ"lium timueris. Uni tibi, et cum singulis, res erit." Quum rex, simul irâ infensus, periculoque conterritus, circumdari ignes minitabundus juberet, nisi expromeret properè, quas insidiarum sibi minas per ambages jaceret;

"En tibi," inquit, "ut sentias, quàm vile corpus sit iis qui "magnum gloriam vident:" dextramque accenso ad sacrificium foculo injicit: quam quum velut alienato ab sensu torreret animo; propè attonitus miraculo rex, quum ab sede suâ prosiluisset, amoverique ab altaribus juvenem jussisset, "Tu vero abi," inquit, "in te magis, quàm in me, hostilia "ausus. Juberem macte virtute esse, si pro meâ patriâ ista "virtus staret. Nunc jure belli liberum te intactum inviolatumque hinc dimitto." Tum Mucius, quasi remunerans meritum, "Quandoquidem," inquit, "est apud tê virtuti "honos, ut beneficio tuleris a me, quod minis nequîsti; trecenti conjuravimus principes juventutis Romanæ, ut in te "hac viâ grassaremur. Mea prima sors fuit; cæteri, ut "cuique ceciderit primò, quoad te opportunum fortuna de"derit, suo quisque tempore, aderunt."

XIII. Mucium dimissum (cui postea Scævolæ a clade dextræ manûs cognomen inditum) legati a Porsenâ Romam secuti sunt. Adeò moverat eum et primi periculi casus, quo nihil se præter errorem insidiatoris texisset, et subeunda dimicatio toties, quot conjurati superessent, ut pacis conditiones ultro ferret Romanis. Jactatum in conditionibus nequidquam de Tarquiniis in regnum restituendis, magis quia id negare ipse nequiverat Tarquiniis, quàm quòd negatum iri sibi ab Romanis ignoraret. De agro Vejentibus restituendo impetratum: expressaque necessitas obsides dandi Romanis, si Janiculo præsidium deduci vellent. His conditionibus compositâ pace, exercitum ab Janiculo deduxit Porsena, et agro Romano excessit. Patres C. Mucio, virtutis causâ, trans Tiberim agrum dono dedêre, quæ postea sunt Mucia prata appellata. Ergo, ita honoratâ virtute, fœminæ quoque ad publica decora excitatæ. Et Clœlia virgo, una ex obsidibus, quum castra Etruscorum forte haud procul ripâ Tiberis locata essent, frustrata custodes, dux agminis virginum, inter tela hostium Tiberim tranavit; sospitesque omnes Romam ad propinquos restituit. Quod ubi regi nuntiatum est, primò incensus irâ, oratores Romam misit ad Clœliam obsidem deposcendam; alias haud magni facere: deinde in admirationem versus, "supra Coclites "Muciosque" dicere "id facinus esse," et præ se ferre, "quemadmodum, si non dedatur obses, pro rupto se fœdus "habiturum; sic deditam, inviolatam ad suos remissurum." Utrimque constitit fides: et Romani pignus pacis ex fœdere

restituerunt; et apud regem Etruscum non tuta solùm, sed honorata etiam, virtus fuit; laudatamque virginem parte obsidum se donare dixit: ipsa, quos vellet, legeret. Productis omnibus, elegisse impubes dicitur; quod et virginitati decorum, et consensu obsidum ipsorum probabile erat, eam ætatem potissimùm liberari ab hoste, quæ maximè opportuna injuriæ esset. Pace redintegratâ, Romani novam in fœminâ virtutem novo genere honoris, statuâ equestri, donavêre: in summâ Sacrâ viâ fuit posita virgo insidens equo.

[U. C. 259. A. C. 493.]

XXIII. ..... Bellum Volscum imminebat, et civitas, secum ipsa discors, intestino inter Patres plebemque flagrabat odio, maximè propter nexos ob æs alienum. Fremebant, "se, "foris pro libertate et imperio dimicantes, domi a civibus "captos et oppressos esse; tutioremque in bello quàm in "pace, inter hostes quàm inter cives, libertatem plebis "esse:" invidiamque eam, suâ sponte gliscentem, insignis unius calamitas accendit. Magno natu quidam, cum omnium malorum suorum insignibus, se in forum projecit: obsita erat squalore vestis, fœdior corporis habitus pallore ac macie perempti. Ad hoc, promissa barba et capilli efferaverant speciem oris. Noscitabatur tamen in tantâ deformitate, et ordines duxisse aiebant; aliaque militiæ decora vulgò, miserantes eum, jactabant; ipse, testes honestarum aliquot locis pugnarum, cicatrices adverso pectore ostentabat. Sciscitantibus unde ille habitus? unde deformitas? quum circumfusa turba esset propè in concionis modum, "Sabino "bello," ait, "se militantem, quia propter populationes agri "non fructu modò caruerit, sed villa incensa fuerit, direpta "omnia, pecora abacta, tributum iniquo suo tempore im-"peratum, æs alienum fecisse: id, cumulatum usuris, pri-"mò se agro paterno avitoque exuisse, deinde fortunis aliis: "postremò, velut tabem, pervenisse ad corpus. Ductum se "ab creditore, non in servitium, sed in ergastulum et car-"nificinam esse." Inde ostentare tergum, fœdum recentibus vestigiis verberum. Ad hæc visa auditaque clamor ingens oritur. Non jam foro se tumultus continet, sed passim totam urbem pervadit. Nexu vincti solutique se undique in publicum proripiunt; implorant Quiritium fidem. Nullo loco deest seditionis voluntarius comes: multis passim agminibus per omnes vias cum clamore in forum curritur. Magno cum periculo suo, qui forte Patrum in foro erant, in eam turbam inciderunt: nec temperatum manibus foret, ni

properè consules, P. Servilius et Ap. Claudius, ad comprimendam seditionem intervenissent. In eos multitudo versa, ostentare vincula sua, deformitatemque aliam. Hæc se meritos dicere, exprobrantes suam quisque alius alibi militiam. Postulare, multò minaciter magis quàm suppliciter, ut senatum vocarent: curiamque ipsi, futuri arbitri moderatoresque publici consilii, circumsistunt. Pauci admodum Patrum, quos casus obtulerat, contracti ad consules: cæteros metus non curiâ modò, sed etiam foro arcebat; nec agi quidquam per infrequentiam poterat senatûs. Tum verò eludi atque extrahi se multitudo putare; et, Patrum qui abessent, non casu, non metu, sed impediendæ rei causâ abesse, et consules ipsos tergiversari; nec dubiè ludibrio esse miserias suas. Jam propè erat, ut ne consulum quidem majestas coërceret iras hominum; quum, incerti, morando an veniendo, plus periculi contraherent, tandem in senatum veniunt; frequentique tandem curiâ, non modò inter Patres, sed ne inter consules quidem ipsos, satis conveniebat. Appius, vehementis ingenii vir, imperio consulari rem agendam censebat: uno aut altero arrepto, quieturos alios. Servilius, lenibus remediis aptior, concitatos animos flecti, quàm frangi, putabat quum tutius, tum facilius, esse.

XXIV. Inter hæc major alius terror. Latini equites cum tumultuoso advolant nuntio, "Volscos infesto exercitu "ad urbem oppugnandam venire:" quæ audita (adeò duas ex unâ civitate discordia fecerat) longè aliter Patres ac plebem affecêre. Exsultare gaudio plebes: "ultores superbiæ "Patrum adesse" dicere "Deos:" alius alium confirmare, ne nomina darent: "cum omnibus potiùs, quàm solos, peri"turos. Patres militarent, Patres arma caperent, ut penes "eosdem pericula belli, penes quos præmia, essent." At verò curia, mœsta ac trepida ancipiti metu et ab cive et ab hoste, Servilium consulem, cui ingenium magis populare erat, orare, ut tantis circumventam terroribus expediret rempublicam. Tum consul, misso senatu, in concionem prodit: ibi curæ esse Patribus ostendit, ut consulatur plebi: cæterùm deliberationi de maximâ quidem illâ, sed tamen parte civitatis, metum pro universâ republicâ intervenisse; nec posse, quum hostes propè ad portas essent, bello prævertisse quidquam: nec, si sit laxamenti aliquid, aut plebi honestum esse, nisi mercede priùs acceptâ, arma pro patriâ non cepisse; neque Patribus satis decorum, per metum

potiùs, quàm postmodo voluntate afflictis civium suorum fortunis cònsuluisse. Concioni deinde edicto addidit fidem, quo edixit, "Ne quis civem Romanum vinctum aut clausum "teneret, quò minùs ei nominis edendi apud consules po"testas fieret. Ne quis militis, donec in castris esset, bona "possideret, aut venderet; liberos nepotesve ejus morare"tur." Hoc proposito edicto, et, qui aderant, nexi profiteri extemplo nomina; et undique ex totâ urbe proripientium se ex privato, quum retinendi jus creditori non esset, concursus in forum, ut sacramento dicerent, fieri. Magna ea manus fuit; neque aliorum magis in Volsco bello virtus atque opera enituit. . . . . .

[CAP. XXV. XXVI. *Volsci pelluntur. Suessa Pometia capitur. Bellum Sabinum nocte unâ auditum perfectumque. Aurunci fusi.*]

XXVII. Fusis Auruncis, victor tot intra paucos dies bellis Romanus promissa consulis fidemque senatûs exspectabat: quum Appius, et insitâ superbiâ animo, et ut collegæ vanam faceret fidem, quàm asperrime poterat, jus de creditis pecuniis dicere: deinceps et, qui antè nexi fuerant, creditoribus tradebantur, et nectebantur alii. Quod ubi cui militi inciderat, collegam appellabat: concursus ad Servilium fiebat: illius promissa jactabant; illi exprobrabant sua quisque belli merita, cicatricesque acceptas: postulabant, ut aut referret ad senatum, aut ut auxilio esset consul civibus suis, imperator militibus. Movebant consulem hæc: sed tergiversari res cogebat; adeò in alteram causam non collega solùm præceps ierat, sed omnis factio nobilium: ita, medium se gerendo, nec plebis vitavit odium, nec apud Patres gratiam iniit. Patres mollem consulem et ambitiosum rati; plebes fallacem: brevique apparuit, æquâsse eum Appii odium. Certamen consulibus inciderat, uter dedicaret Mercurii ædem. Senatus a se rem ad populum rejecit: utri eorum dedicatio jussu populi data esset, eum præesse annonæ, mercatorum collegium instituere, solennia pro pontifice jussit suscipere. Populus dedicationem ædis dat M. Lætorio, primi pili centurioni: quod facilè appareret, non tam ad honorem ejus, cui curatio altior fastigio suo data esset, factum, quàm ad consulum ignominiam. Sævire inde utique consulum alter Patresque: sed plebi creverant animi; et longè aliâ, quàm primò instituerant, viâ grassabantur. Desperato enim consulum senatûsque auxilio, quum in jus duci debitorem vidissent, undique convolabant: neque decretum exaudiri consulis præ strepitu et clamore poterat; neque,

quum decrêsset, quisquam obtemperabat. Vi agebatur; metusque omnis et periculum libertatis, quum in conspectu consulis singuli a pluribus violarentur, in creditores a debitoribus verterant. Super hæc timor incessit Sabini belli; delectuque decreto, nemo nomen dedit, furente Appio, et insectante ambitionem collegæ; qui populari silentio rempublicam proderet, et ad id, quòd de creditâ pecuniâ jus non dixisset, adjiceret, ut ne delectum quidem ex senatûsconsultò haberet: "non esse tamen desertam omnino rem-"publicam, neque projectum consulare imperium. Se "unum et suæ et Patrum majestatis vindicem fore." Quum circumstaret quotidiana multitudo licentiâ accensa, arripi unum insignem ducem seditionum jussit. Ille, quum a lictoribus jam traheretur, provocavit: nec cessisset provocationi consul, quia non dubium erat populi judicium, nisi ægrè victa pertinacia foret, consilio magis et auctoritate principum, quàm populi clamore: adeò supererant animi ad sustinendam invidiam. Crescere inde malum in dies, non clamoribus modò apertis, sed, quod multò perniciosius erat, secessione occultisque colloquiis. Tandem invisi plebi consules magistratu abeunt, Servilius neutris, Appius Patribus mirè gratus.

[U. C. 260. A. C. 492.]

XXVIII. A. Virginius inde et T. Vetusius consulatum ineunt. Tum verò plebes, incerta quales habitura consules esset, cœtus nocturnos, pars Esquiliis, pars in Aventino, facere; ne in foro subitis trepidaret consiliis, et omnia temerè ac fortuitò ageret. Eam rem consules rati, ut erat, perniciosam, ad Patres deferunt: sed delatam consulere ordine non licuit: adeò tumultuosè excepta est clamoribus undique et indignatione Patrum, si, quod imperio consulari exsequendum esset, invidiam ejus consules ad senatum rejicerent. "Profectò "si essent in republicâ magistratus, nullum futurum fuisse "Romæ, nisi publicum, concilium. Nunc in mille curias "concionesque (quum alia in Esquiliis, alia in Aventino fiant "concilia) dispersam et dissipatam esse rempublicam. Unum, "Hercule, virum (id enim plus esse, quàm consulem), qualis "Ap. Claudius fuerit, momento temporis discussurum illos "cœtus fuisse." Correpti consules quum, quid ergo se facere vellent (nihil enim segnius molliusve, quàm Patribus placeat, acturos), percontarentur, decernunt, ut delectum quàm acerrimum habeant: otio lascivire plebem. Dimisso senatu, consules in tribunal adscendunt: citant nominatim juni-

ores. Quum ad nomen nemo responderet, circumfusa multitudo in concionis modum negare, "ultra decipi plebem "posse. Nunquam unum militem habituros, ni præstaretur "fides publica: libertatem unicuique priùs reddendam esse, "quàm arma danda; ut pro patriâ civibusque non pro "dominis, pugnent." Consules, quid mandatum esset a senatu, videbant: sed eorum, qui intra parietes curiæ ferociter loquerentur, neminem adesse, invidiæ suæ participem: et apparebat atrox cum plebe certamen. Priùs itaque, quàm ultima experirentur, senatum iterum consulere placuit: tum verò ad sellas consulum propè convolavêre minimus quisque natu Patrum, abdicare consulatum jubentes, et deponere imperium, ad quod tuendum animus deesset.

XXIX. Utrâque re satis expertâ, tum demum consules: "Ne prædictum negetis, Patres conscripti, adest ingens "seditio. Postulamus, ut ii, qui maximè ignaviam increpant, adsint nobis habentibus delectum. Acerrimi cujus"que arbitrio, quando ita placet, rem agemus." Redeunt in tribunal; citari nominatim unum ex iis, qui in conspectu erant, deditâ operâ jubent. Quum staret tacitus, et circa eum aliquot hominum, ne forte violaretur, constitisset globus, lictorem ad eum consules mittunt: quo repulso, tum verò, indignum facinus esse, clamitantes, qui Patrum consulibus aderant, devolant de tribunali, ut lictori auxilio essent. Sed ab lictore, nihil aliud quàm prehendere prohibito, quum conversus in Patres impetus esset, consulum intercursu rixa sedata est: in quâ tamen, sine lapide, sine telo, plus clamoris atque irarum, quàm injuriæ, fuerat. Senatus, tumultuosè vocatus, tumultuosiùs consulitur; quæstionem postulantibus iis, qui pulsati fuerant; decernente ferocissimo quoque, non sententiis magis, quàm clamore et strepitu. Tandem, quum iræ resedissent, exprobrantibus consulibus, nihilo plus sanitatis in curiâ quàm in foro esse, ordine consuli cœpit. Tres fuêre sententiæ. P. Virginius rem non vulgabat: "de iis tantùm, qui, fidem secuti P. "Servilii consulis, Volsco, Aurunco, Sabinoque militâssent "bello, agendum" censebat. T. Lartius, "Non id tem"pus esse, ut merita tantummodo exsolverentur: totam "plebem ære alieno demersam esse; nec sisti posse, ni "omnibus consulatur: quin, si alia aliorum sit conditio, "accendi magis discordiam, quàm sedari." Ap. Claudius, et naturâ immitis, et efferatus hinc plebis odio, illinc Pa-

trum laudibus, "Non miseriis," ait, "sed licentiâ, tantum "concitum turbarum; et lascivire magis plebem, quàm "sævire. Id adeò malum ex provocatione natum: quippe "minas esse consulum, non imperium; ubi ad eos, qui unâ "peccaverint, provocare liceat. Agedum," inquit, "dicta- "torem, a quo provocatio non est, creemus. Jam hic, quo "nunc omnia ardent, contiscescet furor. Pulset tum mihi "lictorem, qui sciet, jus de tergo vitâque suâ penes unum "illum esse, cujus majestatem violavit."

XXX. Multis ut erat, horrida et atrox videbatur Appii sententia: rursus Virginii Lartiique exemplo haud salubres; utique Lartii [putabant sententiam], quæ totam fidem tolleret. Medium maximè et moderatum utroque consilium Virginii habebatur. Sed factione, respectuque rerum privatarum (quæ semper offecêre officientque publicis consiliis), Appius vicit; ac propè fuit, ut dictator ille idem crearetur: quæ res utique alienâsset plebem periculosissimo tempore, quum Volsci Æquique et Sabini forte unâ omnes in armis essent. Sed curæ fuit consulibus et senioribus Patrum, ut imperium, suo vehemens, mansueto permitteretur ingenio. Manium Valerium dictatorem, Volesi filium, creant. Plebes, etsi adversus se creatum dictatorem videbat, tamen, quum provocationem fratris lege haberet, nihil ex eâ familiâ triste nec superbum timebat. Edictum deinde, a dictatore propositum, confirmavit animos, Servilii ferè consulis edicto conveniens: sed et homini et potestati meliùs rati credi, omisso certamine, nomina dedêre. Quantus nunquam antè exercitus, legiones decem effectæ: ternæ inde datæ consulibus, quatuor dictator usus. Nec poterat jam bellum differri. . . . . .

[*Bellum contra Æquos, Volscos, ac Sabinos.*]

XXXI. . . . . . Trifariam re bello bene gestâ, de domesticarum rerum eventu nec Patribus nec plebi cura decesserat: tantâ quum gratiâ, tum arte præparaverant fœneratores, quæ non modò plebem, sed ipsum etiam dictatorem, frustrarentur. Namque Valerius, post Vetusii consulis reditum, omnium actionum in senatu primam habuit pro victore populo: retulitque, quid nexis fieri placeret: quæ quum rejecta relatio esset, "Non placeo," inquit, "concordiæ "auctor: optabitis (me Dius fidius) prope diem, ut mei "similes Romana plebes patronos habeat. Quod ad me "attinet, neque frustrabor ultrà cives meos, neque ipse

"frustra dictator ero. Discordiæ intestinæ, bellum externum, fecêre, ut hoc magistratu egeret respublica. Pax foris parta est; domi impeditur: privatus potiùs, quàm dictator, seditioni interero." Ita, curiâ egressus, dictaturâ se abdicavit. Apparuit causa plebi, suam vicem indignantem magistratu abîsse: itaque, velut persolutâ fide, quoniam per eum non stetisset, quin præstaretur, decedentem domum cum favore ac laudibus prosecuti sunt.

XXXII. Timor inde Patres incessit, ne, si dimissus exercitus foret, rursus cœtus occulti conjurationesque fierent: itaque, quamquam per dictatorem delectus habitus esset, tamen, quoniam in consulum verba jurâssent, sacramento teneri militem rati, per causam renovati ab Æquis belli educi ex urbe legiones jussêre: quo facto maturata est seditio. Et primò agitatum dicitur de consulum cæde, ut solverentur sacramento: doctos deinde, nullam scelere religionem exsolvi, Sicinio quodam auctore, injussu consulum in Sacrum montem secessisse (trans Anienem amnem est, tria ab urbe millia passuum.) Ea frequentior fama est, quàm, cujus Piso auctor est, in Aventinum secessionem factam esse. Ibi, sine ullo duce, vallo fossâque communitis castris, quieti, rem nullam, nisi necessariam ad victum, sumendo, per aliquot dies, neque lacessiti neque lacessentes, sese tenuêre. Pavor ingens in urbe, metuque mutuo suspensa erant omnia. Timere relicta ab suis plebes violentiam Patrum, timere Patres residem in urbe plebem, incerti, manere eam an abire mallent. "Quàm diu autem tranquillam, quæ secesserit, multitudinem fore? quid futurum deinde, si quod externum interim bellum existat? nullam profectò, nisi in concordiâ civium, spem reliquam ducere: eam per æqua, per iniqua, reconciliandam civitati esse." Placuit igitur oratorem ad plebem mitti Menenium Agrippam, facundum virum, et (quòd inde oriundus erat) plebi carum. Is, intromissus in castra, prisco illo dicendi et horrido modo, nihil aliud, quàm hoc, narrâsse fertur: "Tempore, quo in homine non, ut nunc, omnia in unum consentiebant; sed singulis membris suum cuique consilium, suus sermo fuerat, indignatas reliquas partes, suâ curâ, suo labore ac ministerio, ventri omnia quæri: ventrem, in medio quietum, nihil aliud, quàm datis voluptatibus frui: conspirâsse inde, ne manus ad os cibum ferrent, nec os acciperet datum, nec dentes conficerent.

"Hac irâ, dum ventrem fame domare vellent, ipsa unâ "membra totumque corpus ad extremam tabem venisse. "Inde apparuisse, ventris quoque haud segne ministerium "esse: nec magis ali, quàm alere eum, reddentem in om- "nes corporis partes hunc, quo vivimus vigemusque, divi- "sum pariter in venas, maturum, confecto cibo, sangui- "nem." Comparando hinc, quàm intestina corporis seditio similis esset iræ plebis in Patres, flexisse mentes hominum.

[U. C. 261. A. C. 491.]

XXXIII. Agi deinde de concordiâ cœptum; concessumque in conditiones, ut plebi sui magistratus essent sacrosancti, quibus auxilii latio adversus consules esset: neve cui Patrum capere eum magistratum liceret. Ita tribuni plebei creati duo, C. Licinius et L. Albinus. Hi tres collegas sibi creaverunt. In his Sicinium fuisse, seditionis auctorem; de duobus, qui fuerint, minùs convenit. Sunt qui duos tantùm in Sacro monte creatos tribunos esse dicant, ibique sacratam legem latam. . . . . .

[U. C. 262. A. C. 490.]

XXXIV. Consules deinde T. Geganius, P. Minucius, facti. Eo anno, quum et foris quieta omnia a bello essent, et domi sanata discordia, aliud multò gravius malum civitatem invasit: caritas primùm annonæ, ex incultis per secessionem plebis agris; fames deinde, qualis clausis solet: ventumque ad interitum servitiorum utique et plebis esset, ni consules providissent, dimissis passim ad frumentum coëmendum. . . . . . M. Minucio deinde et A. Sempronio consulibus, magna vis frumenti ex Siciliâ advecta: agitatumque in senatu, quanti plebi daretur. Multi venisse tempus premendæ plebis putabant, recuperandique jura, quæ extorta secessione ac vi Patribus essent. In primis Marcius Coriolanus, hostis tribuniciæ potestatis, "Si annonam," inquit, "veterem volunt, jus pristinum reddant Patribus. Cur "ego plebejos magistratus, cur Sicinium potentem video, "sub jugum missus, tamquam a latronibus redemptus? "Egone has indignitates diutius patiar, quàm necesse est? "Tarquinium regem qui non tulerim, Sicinium feram? Se- "cedat nunc; avocet plebem: patet via in Sacrum montem, "aliosque colles. Rapiant frumenta ex agris nostris, quem- "admodum tertio anno rapuêre. Utantur annonâ, quam "furore suo fecêre. Audeo dicere, hoc malo domitos, ipsos "potiùs cultores agrorum fore, quàm ut armati per secessio- "nem coli prohibeant." Haud tam facile dictu est, facien-

[U. C. 263. A. C. 489.]

dumne fuerit, quàm potuisse arbitror fieri, ut, conditionibus laxandi annonam, et tribuniciam potestatem, et omnia invitis jura imposita Patres demerent sibi.

XXXV. Et senatui nimis atrox visa sententia est, et plebem irâ propè armavit. "Fame se jam, sicut hostes, peti; "cibo victuque fraudari; peregrinum frumentum, quæ sola "alimenta ex insperato fortuna dederit, ab ore rapi, nisi C. "Marcio vincti dedantur tribuni, nisi de tergo plebis Ro- "manæ satisfiat. Eum sibi carnificem novum exortum, qui "aut mori aut servire jubeat." In exeuntem e curiâ impetus factus esset, ni peropportunè tribuni diem dixissent. Ibi ira est suppressa: se judicem quisque, se dominum vitæ necisque inimici factum videbat. . . . . . Ipse quum die dictâ non adesset, perseveratum in irâ est. Damnatus absens in Volscos exsulatum abiit, minitans patriæ, hostilesque jam tum spiritus gerens. Venientem Volsci benignè excepêre; benigniùsque in dies colebant, quò major ira in suos eminebat, crebræque nunc querelæ, nunc minæ percipiebantur. Hospitio utebatur Attii Tulli. Longè is tum princeps Volsci nominis erat, Romanisque semper infestus: ita, quum alterum vetus odium, alterum ira recens stimularet, consilia conferunt de Romano bello. . . . . .

XXXIX. Imperatores ad id bellum de omnium populorum sententiâ lecti Attius Tullus et C. Marcius exsul Romanus, in quo aliquantò plus spei repositum. Quam spem nequâquam fefellit: ut facilè appareret, ducibus validiorem, quàm exercitu, rem Romanam esse. Circejos profectus, primùm colonos inde Romanos expulit, liberamque eam urbem Volscis tradidit. Inde, in Latinam viam transversis tramitibus transgressus, Satricum, Longulam, Poluscam, Coriolos, (novella hæc Romanis oppida) ademit. Inde Lavinium recepit: tunc deinceps Corbionem, Vitelliam, Trebiam, Lavicos, Pedum cepit. Postremùm ad Urbem a Pedo ducit; et, ad fossas Cluilias, quinque ab Urbe millia passuum, castris positis, populatur inde agrum Romanum; custodibus inter populatores missis, qui patriciorum agros intactos servarent; sive infensus plebi magis, sive ut discordia inde inter Patres plebemque oriretur. Quæ profectò orta esset, adeò tribuni jam ferocem per se plebem criminando in primores civitatis instigabant: sed externus timor, maximum concordiæ vinculum, quamvis suspectos infensosque

[U. C. 266. A. C. 486.]

inter se jungebat animos. Id modò non conveniebat; quòd senatus consulesque nusquam alibi spem, quàm in armis, ponebant: plebes omnia, quàm bellum, malebat. Sp. Nautius jam et Sex. Furius consules erant. Eos, recensentes legiones, præsidia per muros aliaque, in quibus stationes vigiliasque esse placuerat, loca distribuentes, multitudo ingens pacem poscentium primùm seditioso clamore conterruit: deinde vocare senatum, referre de legatis ad C. Marcium mittendis coëgit. Acceperunt relationem Patres, postquam apparuit, labare plebis animos; missique de pace ad Marcium oratores atrox responsum retulerunt: "Si Volscis ager "redderetur, posse agi de pace: si prædâ belli per otium "frui velint, memorem se et civium injuriæ, et hospitum "beneficii, adnisurum, ut appareat, exsilio sibi irritatos, non "fractos, animos esse." Iterum deinde iidem missi non recipiuntur in castra. Sacerdotes quoque, suis insignibus velatos, îsse supplices ad castra hostium, traditum est; nihilo magis quàm legatos flexisse animum.

XL. Tum matronæ ad Veturiam, matrem Coriolani, Volumniamque uxorem, frequentes coëunt: id publicum consilium, an muliebris timor fuerit, parum invenio. Pervicêre certè, ut et Veturia, magno natu mulier, et Volumnia, duos parvos ex Marcio ferens filios, secum in castra hostium irent; et, quam armis viri defendere urbem non possent, mulieres precibus lacrymisque defenderent. Ubi ad castra ventum est, nuntiatumque Coroliano, adesse ingens mulierum agmen, in primo (ut qui nec publicâ majestate in legatis, nec in sacerdotibus tantâ offusâ oculis animoque religione motus esset) multò obstinatior adversus lacrymas muliebres erat. Dein familiarium quidam, qui insignem mœstitiâ inter cæteras cognoverat Veturiam, inter nurum nepotesque stantem, "Nisi me frustrantur," inquit, "oculi, mater "tibi conjuxque et liberi adsunt." Coriolanus, propè ut amens consternatus, ab sede suâ quum ferret matri obviæ complexum, mulier in iram ex precibus versa, "Sine, prius"quam complexum accipio, sciam," inquit, "ad hostem, an "ad filium, venerim: captiva mater-ne in castris tuis sim? "In hoc me longa vita et infelix senecta traxit, ut exsulem "te, deinde hostem viderem? Potuisti populari hanc ter"ram, quæ te genuit atque aluit? Non tibi, quamvis in"festo animo et minaci perveneras, ingredienti fines ira ceci"dit? non, quum in conspectu Roma fuit, succurrit, 'Intra

" 'illa mœnia domus ac penates mei sunt, mater, conjux, libe-" 'rique'? Ergo, ego nisi peperissem, Roma non oppugnare-" tur; nisi filium haberem, libera in liberâ patriâ mortua es-" sem. Sed ego nihil jam pati, nec tibi turpius quàm mihi " miserius, possum: nec, ut sim miserrima, diu futura sum. " De his videris; quos, si pergis, aut immatura mors, aut lon-" ga servitus manet." Uxor deinde ac liberi amplexi: fletusque ab omni turbâ mulierum ortus, et comploratio sui patriæque, fregêre tandem virum: complexus inde suos dimittit: ipse retro ab Urbe castra movit. Abductis deinde legionibus ex agro Romano, invidiâ rei oppressum periisse tradunt; alii alio leto. Apud Fabium, longè antiquissimum auctorem, usque ad senectutem vixisse eumdem invenio. Refert certè, hanc sæpe eum exactâ ætate usurpâsse vocem, " Multò miserius seni exsilium esse." Non inviderunt laudes suas mulieribus viri Romani: adeò sine obtrectatione gloriæ alienæ vivebatur. Monumento quoque quod esset, templum Fortunæ Muliebri ædificatum dedicatumque est. . . . . .

LIBRI TERTII

CAP. XXXI — LIX.

EPITOME LIBRI TERTII.

SEDITIONES de agrariis legibus factæ. Capitolium, ab exsulibus et servis occupatum, cæsis iis receptum est. Census bis actus est, priore lustro censa sunt civium capita centum quatuor millia ducenta quatuordecim, præter orbos orbasque: sequenti, centum septemdecim millia ducenta novemdecim. Quum adversus Æquos res malè gesta esset, L. Quintius Cincinnatus dictator factus, quum rure intentus rustico operi esset, ad id bellum gerendum arcessitus est. Is victos hostes sub jugum misit. Tribunorum plebis numerus ampliatus est, ut essent decem, trigesimo sexto anno a primis tribunis plebis. XXXI. XXXII. XXXIII. Petitis per legatos, et allatis Atticis legibus, ad constituendas eas proponendasque decemviri pro consulibus, sine ullis aliis magistratibus, creati, altero et trecentesimo anno, quàm Roma condita erat: et, ut a regibus ad consules, ita a consulibus ad decemviros translatum imperium. XXXIV. Hi, decem tabulis legum positis, quum modestè se in eo honore gessissent, et ob id in alterum quoque annum eumdem esse magistratum placuisset, duabus tabulis ad decem adjectis, quum complura impotenter fecissent, magistratum noluerunt deponere, et in tertium annum retinuerunt; donec inviso eorum imperio finem attulit libido Ap. Claudii; XLIV. Qui, quum in amorem virginis incidisset, submisso, qui eam in servitutem peteret, necessitatem patri ejus Virginio imposuit, rapto ex tabernâ proximâ cultro, ut filiam interimeret; quum aliter eam tueri non posset, ne in potestatem stuprum illaturi veniret. L, &c. Hoc tam magnæ luxuriæ exemplo plebs incitata montem Aventinum occupavit, coëgitque decemviros abdicare se magistratu: ex quibus Appius et unus collegarum, qui præcipuè pœnam meruerant, in carcerem conjecti; cæteri in exsilium acti. Res præterea contra Sabinos, et Volscos, et Æquos prosperè gestas continet, et parum honestum populi Romani judicium; qui, judex inter Ardeates et Aricinos sumptus, agrum, de quo ambigebatur, sibi adjudicavit. [CAP. I — LXXII. U. C. 287 — 309. A. C. 465 — 443.]

XXXI. . . . . . Abjectâ lege, quæ promulgata consenuerat, tribuni leniùs agere cum Patribus. "Finem tandem "certaminum facerent. Si plebejæ leges displicerent, at "illi communiter legum latores, et ex plebe et ex Patribus, "qui utrisque utilia ferrent, quæque æquandæ libertatis es-"sent, sinerent creari." Rem non adspernabantur Patres: "daturum leges neminem, nisi ex Patribus," aiebant. Quum de legibus conveniret, de latore tantùm discreparet; missi legati Athenas Sp. Postumius Albus, A. Manlius, P. Sulpicius Camerinus; jussique inclytas leges Solonis describere, et aliarum Græciæ civitatium instituta, mores, juraque noscere. [U. C. 300. A. C. 452.]

[U. c. 302. A. c. 450.]

XXXII. . . . . . Jam redierant legati cum Atticis legibus: eò intentiùs instabant tribuni, ut tandem scribendarum legum initium fieret. Placet creari decemviros sine provocatione, et ne quis eo anno alius magistratus esset. Admiscerenturne plebeji, controversia aliquamdiu fuit: postremò concessum Patribus, modò ne lex Icilia de Aventino, aliæque sacratæ leges, abrogarentur.

XXXIII. Anno trecentesimo altero, quàm condita Roma erat, iterum mutatur forma civitatis, ab consulibus ad decemviros, quemadmodum ab regibus antè ad consules venerat, translato imperio. Minùs insignis, quia non diuturna, mutatio fuit: læta enim principia magistratûs ejus nimis luxuriavêre: eò citiùs lapsa res est; repetitumque, duobus utì mandaretur consulum nomen imperiumque. Decemviri creati Ap. Claudius, T. Genucius, P. Sestius, L. Veturius, C. Julius, A. Manlius, Ser. Sulpicius, P. Curiatius, T. Romilius, Sp. Postumius.

[U. c. 303. A. c. 449.]

Claudio et Genucio, quia designati consules in eum annum fuerant, pro honore honos redditus; et Sestio, alteri consulum prioris anni, quòd eam rem collegâ invito ad Patres retulerat. His proximi habiti legati tres, qui Athenas ierant: simul ut pro legatione tam longinquâ præmio esset honos; simul peritos legum peregrinarum ad condenda nova jura usui fore credebant. Supplevêre cæteri numerum. Graves quoque ætate electos novissimis suffragiis ferunt, quò minùs ferociter aliorum scitis adversarentur. Regimen totius magistratûs penes Appium erat favore plebis: adeòque novum sibi ingenium induerat, ut plebicola repentè, omnisque auræ popularis captator, evaderet, pro truci sævoque insectatore plebis. Decimo die jus populo singuli reddebant: eo die penes præfectum juris fasces duodecim erant: collegis novem singuli accensi apparebant: et in unicâ concordiâ inter ipsos (qui consensus privatis interdum inutilis esset) summa adversus alios æquitas erat. Moderationis eorum argumentum exemplo unius rei notâsse satis erit. Quum sine provocatione creati essent, defosso cadavere domi apud P. Sestium, patriciæ gentis virum, invento, prolatoque in concionem, in re juxtà manifestâ atque atroci, C. Julius decemvir diem Sestio dixit, et accusator ad populum exstitit, cujus rei judex legitimus erat: decessitque jure suo, ut demptum de vi magistratûs populi libertati adjiceret.

XXXIV. Quum promptum hoc jus velut ex oraculo incorruptum pariter ab his summi infimique ferrent, tum legibus condendis opera dabatur: ingentique hominum exspectatione propositis decem tabulis, populum ad concionem advocaverunt: et, "quod bonum, faustum, felixque reipubli-"cæ, ipsis, liberisque eorum esset, ire, et legere leges pro-"positas" jussêre. "Se, quantùm decem hominum in-"geniis provideri potuerit, omnibus summis infimisque jura "æquâsse: plus pollere multorum ingenia consiliaque. "Versarent in animis secum unamquamque rem; agitarent "deinde sermonibus; atque in medium, quid in quâque re "plus minusve esset, conferrent. Eas leges habiturum popu-"lum Romanum, quas consensus omnium non jussisse "latas magis, quàm tulisse, videri posset." Quum ad rumores hominum de unoquoque legum capite edito satis correctæ viderentur, centuriatis comitiis decem tabularum leges perlatæ sunt; qui nunc quoque, in hoc immenso aliarum super alias acervatarum legum cumulo, fons omnis publici privatique est juris. Vulgatur deinde rumor, duas deesse tabulas; quibus adjectis, absolvi posse velut corpus omnis Romani juris. Ea exspectatio, quum dies comitiorum appropinquaret, desiderium decemviros iterum creandi fecit. Jam plebs, præterquam quòd consulum nomen, haud secus quàm regum, perosa erat, ne tribunicium quidem auxilium, cedentibus invicem appellatione decemviris, quærebat.

XXXV. Postquam verò comitia decemviris creandis in trinum nundinum indicta sunt; tanta exarsit ambitio, ut primores quoque civitatis (metu, credo, ne tanti possessio imperii, vacuo ab se relicto loco, haud satis dignis pateret) prensarent homines; honorem, summâ ope a se impugnatum, ab eâ plebe, cum quâ contenderant, suppliciter petentes. Demissa jam in discrimen dignitas, eâ ætate, iisque honoribus actis, stimulabat Ap. Claudium. Nescires, utrùm inter decemviros, an inter candidatos, numerares. Propior interdum petendo, quàm gerendo, magistratui erat: criminari optimates, extollere candidatorum levissimum quemque humillimumque: ipse medius inter tribunicios Duilios Iciliosque in foro volitare, per illos se plebi venditare; donec collegæ quoque, qui unicè illi dediti fuerant ad id tempus, conjecêre in eum oculos, mirantes quid sibi vellet. Apparere, nihil sinceri esse: "Profectò haud gratuitam in tantâ superbiâ comitatem fore: nimiùm in ordinem se ipsum

"cogere, et vulgari cum privatis, non tam properantis abire "magistratu, quàm viam ad continuandum magistratum "quærentis, esse." Propalam obviàm ire cupiditati parum ausi, obsecundando mollire impetum aggrediuntur: comitiorum illi habendorum, quando minimus natu sit, munus consensu injungunt. Ars hæc erat, ne semet ipse creare posset; quod præter tribunos plebis (et id ipsum pessimo exemplo) nemo unquam fecisset. Ille enimvero, quod bene vertat, habiturum se comitia professus, impedimentum pro occasione arripuit: dejectisque honore per coitionem duobus Quintiis, Capitolino et Cincinnato, et patruo suo C. Claudio, constantissimo viro in optimatium causâ, et aliis ejusdem fastigii civibus, nequâquam splendore vitæ pares decemviros creat; se in primis, quod haud secus factum improbabant boni, quàm nemo facere ausurum crediderat. Creati cum eo M. Cornelius Maluginensis, M. Sergius, L. Minucius, Q. Fabius Vibulanus, Q. Pœtelius, T. Antonius Merenda, Cæso Duilius, Sp. Oppius Cornicen, Manius Rabulejus.

XXXVI. Ille finis Appio alienæ personæ ferendæ fuit: suo jam inde vivere ingenio cœpit, novosque collegas jam priùs, quàm inirent magistratum, in suos mores formare. Quotidie coibant remotis arbitris; inde impotentibus instructi consiliis, quæ secretò ab aliis coquebant, jam haud dissimulando superbiam, rari aditûs, colloquentibus difficiles, ad Idus Majas rem perduxêre. Idus tum Majæ solennes [U. c. 304. A. c. 448.] ineundis magistratibus erant. Initio igitur magistratûs primum honoris diem denuntiatione ingentis terroris insignem fecêre: nam, quum ita priores decemviri servâssent, ut unus fasces haberet, et hoc insigne regium in orbem, suam cujusque vicem, per omnes iret, subitò omnes cum duodenis fascibus prodiêre. Centum viginti lictores forum impleverant, et fascibus secures illigatas præferebant: nec attinuisse demi securim, quum sine provocatione creati essent, interpretabantur. Decem regum species erat, multiplicatusque terror, non infimis solùm, sed primoribus Patrum, ratis cædis causam ac principium quæri: ut, si quis memorem libertatis vocem aut in senatu aut in populo misisset, statim virgæ securesque etiam ad cæterorum metum expedirentur. Nam, præterquam quòd in populo nihil erat præsidii, sublatâ provocatione, intercessionem quoque consensu sustulerant; quum priores decem-

viri appellatione collegæ corrigi reddita ab se jura tulissent: et quædam, quæ sui judicii videri possent, ad populum rejecissent. Aliquamdiu æquatus inter omnes terror fuit: paulatim totus vertere in plebem cœpit. Abstinebatur a Patribus: in humiliores libidinosè crudeliterque consulebatur: hominum, non causarum, toti erant; ut apud quos gratia vim æqui haberet. Judicia domi conflabant, pronuntiabant in foro. Si quis collegam appellâsset, ab eo, ad quem venerat, ita discedebat, ut pœniteret, non prioris decreto stetisse. Opinio etiam sine auctore exierat, non in præsentis modò temporis eos injuriam conspirâsse, sed fœdus clandestinum inter ipsos jurejurando ictum, ne comitia haberent, perpetuoque decemviratu possessum semel obtinerent imperium.

XXXVII. Circumspectare tum patriciorum vultus plebeji, et inde libertatis captare auram, unde servitutem timendo in eum statum rempublicam adduxerant. Primores Patrum odisse decemviros, odisse plebem: nec probare, quæ fierent; et credere, haud indignis accidere. Avidè ruendo ad libertatem in servitutem elapsos juvare nolle: cumulare quoque injurias, ut, tædio præsentium, consules duo tandem, et status pristinus rerum, in desiderium veniant. Jam et processerat pars major anni, et duæ tabulæ legum ad prioris anni decem tabulas erant adjectæ: nec quidquam jam supererat, si hæ quoque leges centuriatis comitiis perlatæ essent, cur eo magistratu reipublicæ opus esset. Exspectabant, quàm mox consulibus creandis comitia edicerentur. Id modò plebes agitabat, quonam modo tribuniciam potestatem, munimentum libertati, rem intermissam, repararent. Quum interim mentio comitiorum nulla fieri, et decemviri, qui primò tribunicios homines, quia id populare habebatur, circum se ostentaverant plebi, patriciis juvenibus sepserant latera: eorum catervæ tribunalia obsederant. Hi ferre, agere plebem plebisque res; [quum fortuna, quâ quidquid cupitum foret, potentioris esset.] Et jam ne tergo quidem abstinebatur: virgis cædi, alii securi subjici; et, ne gratuita crudelitas esset, bonorum donatio sequi domini supplicium. Hac mercede juventus nobilis corrupta, non modò non ire obviàm injuriæ, sed propalam licentiam suam malle, quàm omnium libertatem.

[U. C. 305. A. C. 447.]

XXXVIII. Idus Majæ venêre. Nullis subrogatis magistratibus, privati pro decemviris, neque animis ad imperium inhibendum imminutis, neque ad speciem honoris insignibus, prodeunt. Id verò regnum haud dubiè videri. Deploratur in perpetuum libertas; nec vindex quisquam exsistit, aut futurus videtur: nec ipsi solùm desponderant animos, sed contemni cœpti erant a finitimis populis; imperiumque ibi esse, ubi non esset libertas, indignabantur. Sabini magnâ manu incursionem in agrum Romanum fecêre: latèque populati, quum hominum atque pecudum inulti prædas egissent, recepto ad Eretum, quod passim vagatum erat, agmine, castra locant, spem in discordiâ Romanâ ponentes, eam impedimentum delectui fore. Non nuntii solùm, sed per Urbem agrestium fuga trepidationem injecit. Decemviri consultant, quid opus facto sit: destitutis inter Patrum et plebis odia addidit terrorem insuper alium fortuna. Æqui aliâ ex parte castra in Algido locant; depopulatumque inde excursionibus Tusculanum agrum legati ab Tusculo, præsidium orantes, nuntiant. Is pavor perpulit decemviros, ut senatum, simul duobus circumstantibus Urbem bellis, consulerent. Citari jubent in curiam Patres, haud ignari, quanta invidiæ immineret tempestas: omnes vastati agri periculorumque imminentium causas in se congesturos, tentationemque eam fore abolendi sibi magistratûs, ni consensu resisterent, imperioque inhibendo acriter in paucos præferocis animi, conatus aliorum comprimerent. Postquam audita vox in foro est præconis, Patres in curiam ad decemviros vocantis; velut nova res, quia intermiserant jamdiu morem consulendi senatûs, mirabundam plebem convertit, "quidnam incidisset, cur ex tanto intervallo rem desuetam usurparent. Hostibus belloque gratiam habendam, quòd solitum quidquam liberæ civitatis fieret." Circumspectare omnibus fori partibus senatorem, raròque usquam noscitare: curiam inde ac solitudinem circa decemviros intueri; quum et ipsi invisum consensu imperium, et plebs, quia privatis jus non esset vocandi senatum, non convenire Patres interpretarentur; "jam caput fieri libertatem repetentium, si se plebs comitem senatui det, et, quemadmodum Patres vocati non coëant in senatum, sic plebs abnuat delectum." Hæc fremunt plebes. Patrum haud ferè quisquam in foro, in Urbe rari erant: indignitate rerum cesserant in agros; suarumque rerum erant, amissâ publicâ; tantùm ab injuriâ se abesse rati, quantùm a cœtu con-

gressuque impotentium dominorum se amovissent. Postquam citati non conveniebant, dimissi circa domos apparitores, simul ad pignora capienda, sciscitandumque, num consultò detrectarent? referunt, senatum in agris esse. Lætiùs id decemviris accidit, quàm si præsentes detrectare imperium referrent. Jubent acciri omnes, senatumque in diem posterum edicunt; qui aliquantò spe ipsorum frequentior convenit: quo facto proditam a Patribus plebs libertatem rata, quòd iis, qui jam magistratu abîssent, privatisque, si vis abesset, tamquam jure cogentibus, senatus paruisset.

XXXIX. Sed magis obedienter ventum in curiam est, quàm obnoxiè dictas sententias accepimus. L. Valerium Potitum, proditum memoriæ est, post relationem Ap. Claudii, priusquam ordine sententiæ rogarentur, postulando ut de republicâ liceret dicere, prohibentibus minaciter decemviris, proditurum se ad plebem denuntiantem, tumultum excivisse. Nec minùs ferociter M. Horatium Barbatum îsse in certamen, "decem Tarquinios" appellantem, admonentemque, "Valeriis et Horatiis ducibus pulsos reges: nec nominis "homines tum pertæsum esse; quippe quo Jovem appellari "fas sit, quo Romulum conditorem urbis, deincepsque re-"ges appellatos; quod sacris etiam, ut solenne, retentum "sit. Superbiam violentiamque tum perosos regis: quæ "si in rege tum eodem, aut in filio regis, ferenda non fue-"rint; quem laturum in tot privatis? Viderent, ne, ve-"tando in curiâ liberè homines loqui, extra curiam etiam "moverent vocem: neque se videre, quî sibi minùs privato "ad concionem populum vocare, quàm illis senatum cogere, "liceat. Ubi vellent, experirentur, quantò ferocior dolor "libertate suâ vindicandâ, quàm cupiditas injustâ domina-"tione, esset. De bello Sabino eos referre; tamquam ma-"jus ullum populo Romano bellum sit, quàm cum iis, qui, "legum ferendarum causâ creati, nihil juris in civitate re-"liquerint; qui comitia, qui annuos magistratus, qui vicissi-"tudinem imperitandi (quod unum exæquandæ sit libertatis) "sustulerint; qui privati fasces et regium imperium habe-"ant. Fuisse, regibus exactis, patricios magistratus crea-"tos; postea, post secessionem plebis, plebejos. Cujus illi "partis essent?" rogitare. "Populares? quid enim eos "per populum egisse? Optimates? qui anno jam propè "senatum non habuerint; tunc ita habeant, ut de republicâ "loqui prohibeant? Ne nimium in metu alieno spei pone-

"rent: graviora, quæ patiantur, videri jam hominibus, "quàm quæ metuant."

XL. Hæc vociferante Horatio, quum decemviri nec iræ nec ignoscendi modum reperirent, nec, quò evasura res esset, cernerent; C. Claudii, qui patruus Appii decemviri erat, oratio fuit precibus, quàm jurgio, similis, orantis per sui fratris parentisque ejus manes; "Ut civilis potiùs societatis, in quâ natus esset, quàm fœderis nefariè icti cum "collegis, meminisset: multò id magis se illius causâ "orare, quàm reipublicæ. Quippe rempublicam, si a vo"lentibus nequeat, ab invitis jus expetituram. Sed ex "magno certamine magnas excitari ferme iras; earum "eventum se horrere." Quum aliud, præterquam de quo retulissent, decemviri dicere prohiberent, Claudium interpellandi verecundia fuit. Sententiam igitur peregit, nullum placere senatûs-consultum fieri. Omnesque ita accipiebant, privatos eos a Claudio judicatos; multique ex consularibus verbo assensi sunt. Alia sententia, asperior in speciem, vim minorem aliquantò habuit, quæ patricios coire ad prodendum interregem jubebat: censendo enim, quoscumque magistratus esse, qui senatum haberent, judicabat; quos privatos fecerat auctor nullius senatûs-consulti faciendi. Ita labante jam causâ decemvirorum, L. Cornelius Maluginensis, M. Cornelii decemviri frater, quum ex consularibus ad ultimum dicendi locum consultò servatus esset, simulando curam belli, fratrem collegasque ejus tuebatur: "quonam "fato incidisset, mirari se," dictitans, "ut decemviros, qui "decemviratum petîssent, aut [socii] aut hi maximè oppugna"rent: aut quid ita, quum per tot menses, vacuâ civitate, ne"mo, justine magistratus summæ rerum præessent, controver"siam fecerit; nunc demum, quum hostes propè ad portas "sint, civiles discordias serant: nisi quòd in turbido minùs "perspicuum fore putent, quid agatur. Cæterùm neminem "majore curâ occupatis animis, verum esse, præjudicium "rei tantæ afferre. Sibi placere, de eo, quod Valerius "Horatiusque ante Idus Majas decemviros abîsse magistratu "insimulent, bellis, quæ immineant, perfectis, republicâ in "tranquillum redactâ, senatu disceptante, agi: et jam nunc "ita se parare Ap. Claudium, ut comitiorum, quæ decem"viris creandis decemvir ipse habuerit, sciat sibi rationem "reddendam esse, utrùm in unum annum creati sint, an "donec leges, quæ deessent, perferrentur. In præsentiâ

"omnia præter bellum omitti placere: cujus si falsò famam "vulgatam, vanaque non nuntios solùm, sed Tusculanorum "etiam legatos, attulisse putent, speculatores mittendos cen-"sere, qui certiùs explorata referant. Sin fides et nuntiis "et legatis habeatur, delectum primo quoque tempore ha-"beri; decemviros, quò cuique eorum videatur, exercitus "ducere; nec rem aliam præverti."

XLI. In hanc sententiam ut discederetur, juniores Patrum evincebant. Ferociores iterum coorti Valerius Horatiusque vociferari, "ut de republicâ liceret dicere: dicturos "ad populum, si in senatu per factionem non liceat: neque "enim sibi privatos, aut in curiâ aut in concione, posse ob-"stare; neque se imaginariis fascibus eorum cessuros esse." Tum Appius, jam propè esse ratus, ut, ni violentiæ eorum pari resisteretur audaciâ, victum imperium esset, "Non "erit melius," inquit, "nisi de quo consulimus, vocem "misisse:" et ad Valerium, negantem se privato reticere, lictorem accedere jussit. Jam Quiritium fidem implorante Valerio a curiæ limine, L. Cornelius complexus Appium, non cui simulabat consulendo, diremit certamen: factâque per Cornelium Valerio dicendi gratiâ, quæ vellet, quum libertas non ultra vocem excessisset, decemviri propositum tenuêre. Consulares quoque ac seniores, ab residuo tribuniciæ potestatis odio, cujus desiderium plebi multò acrius, quàm consularis imperii, rebantur esse, propè malebant, postmodo ipsos decemviros voluntate abire magistratu, quàm invidiâ eorum exsurgere rursus plebem: si leniter ducta res sine populari strepitu ad consules redîsset, aut bellis interpositis, aut moderatione consulum in imperiis exercendis, posse in oblivionem tribunorum plebem adduci. Silentio Patrum edicitur delectus: juniores, quum sine provocatione imperium esset, ad nomina respondent. Legionibus scriptis, inter se decemviri comparabant, quos ire ad bellum, quos præesse exercitibus oporteret. Principes inter decemviros erant Q. Fabius et Ap. Claudius: bellum domi majus, quàm foris, apparebat. Appii violentiam aptiorem rati ad comprimendos urbanos motus: in Fabio minùs in bono constans, quàm navum in malitiâ, ingenium esse: hunc enim virum, egregium olim domi militiæque, decemviratus collegæque ita mutaverant, ut Appii, quàm sui, similis mallet esse. Huic bellum in Sabinis, Manio Rabulejo et Q. Pœtelio additis collegis, mandatum.

M. Cornelius in Algidum missus cum L. Minucio et T. Antonio et Cæsone Duilio et M. Sergio: Sp. Oppium Ap. Claudio adjutorem ad Urbem tuendam, æquo omnium decemvirorum imperio, decernunt.

XLII. Nihilo militiæ, quàm domi, meliùs respublica administrata est. Illa modò in ducibus culpa, quòd, ut odio essent civibus, fecerant: alia omnis penes milites noxa erat; qui, ne quid ductu atque auspicio decemvirorum prosperè usquam gereretur, vinci se per suum atque illorum dedecus patiebantur. Fusi et ab Sabinis ad Eretum, et in Algido ab Æquis, exercitus erant. Ab Ereto per silentium noctis profugi, propiùs Urbem, inter Fidenas Crustumeriamque, loco edito castra communierant: persecutis hostibus nusquam se æquo certamine committentes, naturâ loci ac vallo, non virtute aut armis, tutabantur. Majus flagitium in Algido, major etiam clades accepta: castra quoque amissa erant; exutusque omnibus utensilibus, miles Tusculum se, fide misericordiâque victurus hospitum (quæ tamen non fefellerunt), contulerat. Romam tanti erant terrores allati, ut, posito jam decemvirali odio, Patres vigilias in Urbe habendas censerent; omnes, qui per ætatem arma ferre possent, custodire mœnia, ac pro portis stationes agere juberent; arma Tusculum ad supplementum decernerent, decemvirosque, ab arce Tusculi degressos, in castris militem habere; castra alia a Fidenis in Sabinum agrum transferri; belloque ultro inferendo deterreri hostes a consilio Urbis oppugnandæ.

XLIII. Ad clades ab hostibus acceptas duo nefanda facinora decemviri belli domique adjiciunt. L. Siccium in Sabinis, per invidiam decemviralem, tribunorum creandorum secessionisque mentiones ad vulgus militum sermonibus occultis serentem, prospeculatum ad locum castris capiendum mittunt: datur negotium militibus, quos miserant expeditionis ejus comites, ut eum opportuno adorti loco interficerent. Haud inultum interfecêre: nam circa repugnantem aliquot insidiatores cecidêre, quum ipse se prævalidus, pari viribus animo, circumventus tutaretur. Nuntiant in castra cæteri, præcipitatum in insidias esse Siccium egregiè pugnantem, militesque quosdam cum eo amissos. Primò fides nuntiantibus fuit. Profecta deinde cohors ad sepeliendos, qui ceciderant, decemvirorum permissu, postquam nullum

spoliatum ibi corpus, Sicciumque in medio jacentem armatumque, omnibus in eum versis corporibus, vidêre; hostium neque corpus ullum, nec vestigia abeuntium; profectò ab suis interfectum memorantes, retulêre corpus. Invidiæque plena castra erant; et Romam ferri protinus Siccium placebat, ni decemviri funus militare ei publicâ impensâ facere maturâssent. Sepultus ingenti militum mœstitiâ, pessimâ decemvirorum in vulgus famâ, est.

XLIV. Sequitur aliud in Urbe nefas, ab libidine ortum, haud minùs fœdo eventu, quàm quod per stuprum cædemque Lucretiæ Urbe regnoque Tarquinios expulerat; ut non finis solùm idem decemviris, qui regibus, sed causa etiam eadem imperii amittendi esset. Ap. Claudium virginis plebejæ stuprandæ libido cepit. Pater virginis, L. Virginius, honestum ordinem in Algido ducebat, vir exempli recti domi militiæque. Perinde uxor instituta fuerat, liberique instituebantur. Desponderat filiam L. Icilio tribunicio, viro acri, et pro causâ plebis expertæ virtutis. Hanc virginem adultam, formâ excellentem, Appius, amore ardens, pretio ac spe pellicere adortus, postquam omnia pudore septa animadverterat, ad crudelem superbamque vim animum convertit. M. Claudio clienti negotium dedit, ut virginem in servitutem assereret, neque cederet secundum libertatem postulantibus vindicias; quòd pater puellæ abesset, locum injuriæ esse ratus. Virgini, venienti in forum (ibi namque in tabernis literarum ludi erant), minister decemviri libidinis manum injecit; servâ suâ natam (servamque appellans) sequi se jubebat; cunctantem vi abstracturum. Pavidâ puellâ stupente, ad clamorem nutricis, fidem Quiritium implorantis, fit concursus. Virginii patris sponsique Icilii populare nomen celebratur: notos gratia eorum, turbam indignitas rei, virgini conciliat. Jam a vi tuta erat; quum assertor nihil opus esse multitudine concitatâ ait; se jure grassari, non vi. Vocat puellam in jus; auctoribus, qui aderant, ut sequeretur. Ad tribunal Appii perventum est: notam judici fabulam petitor, quippe apud ipsum auctorem argumenti, peragit; puellam, domi suæ natam, furtoque inde in domum Virginii translatam, suppositam ei esse. Id se indicio compertum afferre, probaturumque, vel ipso Virginio judice, ad quem major pars injuriæ ejus pertineat. Interim dominum sequi ancillam, æquum esse. Advocati puellæ, quum Virginium reipublicæ causâ dixissent abesse,

biduo affuturum, si nuntiatum ei sit; iniquum esse, absentem de liberis dimicare; postulant, ut rem integram in patris adventum differat; lege ab ipso latâ vindicias det secundum libertatem; neu patiatur, virginem adultam famæ priùs, quàm libertatis, periculum adire.

XLV. Appius, decreto præfatus, "quàm libertati faverit, "eam ipsam legem declarare, quam Virginii amici postula- "tioni suæ prætendant. Cæterùm ita in eâ firmum liber- "tati fore præsidium, si nec causis nec personis variet. In "his enim, quæ asserantur in libertatem, quia quivis lege "agere possit, id juris esse: in eâ, quæ in patris manu sit, "neminem esse alium, cui dominus possessione cedat. "Placere itaque patrem arcessi: interea juris sui jacturam "assertorem non facere, quin ducat puellam, sistendamque "in adventum ejus, qui pater dicatur, promittat." Adversus injuriam decreti quum multi magis fremerent, quàm quisquam unus recusare auderet; P. Numitorius, puellæ avunculus, et sponsus Icilius, interveniunt: datâque inter turbam viâ, quum multitudo Icilii maximè interventu resisti posse Appio crederet, lictor "decrêsse" ait: vociferantemque Icilium submovet. Placidum quoque ingenium tam atrox injuria accendisset. "Ferro hinc tibi submovendus sum, "Appi," inquit, "ut tacitum feras, quod celari vis. Virginem "ego hanc sum ducturus, nuptam pudicamque habiturus. "Proinde omnes collegarum quoque lictores convoca; ex- "pediri virgas et secures jube: non manebit extra domum "patris sponsa Icilii. Non, si tribunicium auxilium et pro- "vocationem, plebi Romanæ duas arces libertatis tuendæ, "ademistis, ideo in liberos quoque nostros conjugesque reg- "num vestræ libidini datum est. Sævite in tergum et in "cervices nostras: pudicitia saltem in tuto sit. Huic si vis "afferetur, ego præsentium Quiritium pro sponsâ, Virginius "militum pro unicâ filiâ, omnes Deorum hominumque, im- "plorabimus fidem: neque tu istud unquam decretum sine "cæde nostrâ referes. Postulo, Appi, etiam atque etiam "consideres, quò progrediare. Virginius viderit, de filiâ, "ubi venerit, quid agat. Hoc tantùm sciat, sibi, si hujus "vindiciis cesserit, conditionem filiæ quærendam esse: me, "vindicantem sponsam in libertatem, vita citiùs deseret, "quàm fides."

XLVI. Concita multitudo erat, certamenque instare videbatur. Lictores Icilium circumsteterant: nec ultra minas tamen processum est: quum Appius, "Non Virginiam de-"fendi ab Icilio, sed inquietum hominem, et tribunatum "etiam nunc spirantem, locum seditionis quærere," diceret; "non præbiturum se illi eo die materiam: sed ut jam "sciret, non id petulantiæ suæ, sed Virginio absenti et pa-"trio nomini et libertati, datum, jus eo die se non dicturum, "neque decretum interpositurum; a M. Claudio petiturum, ut "decederet jure suo, vindicarique puellam in posterum diem "pateretur. Quòd nisi pater postero die affuisset, denuntiare "se Icilio similibusque Icilii, neque legi suæ latorem, neque "decemviro constantiam defore: nec se utique collegarum "lictores convocaturum ad coërcendos seditionis auctores; "contentum se suis lictoribus fore." Quum dilatum tempus injuriæ esset, secessissentque advocati puellæ, placuit omnium primum, fratrem Icilii filiumque Numitorii, impigros juvenes, pergere inde rectâ ad portam, et, quantùm accelerari posset, Virginium acciri e castris: in eo verti puellæ salutem, si postero die vindex injuriæ ad tempus præsto esset. Jussi pergunt, citatisque equis nuntium ad patrem perferunt. Quum instaret assertor puellæ, ut vindicaret, sponsoresque daret; atque id ipsum agi diceret Icilius, sedulò tempus terens, dum præciperent iter nuntii missi in castra, manus tollere undique multitudo, et se quisque paratum ad spondendum Icilio ostendere. Atque ille lacrymabundus, "Gra-"tum est," inquit: "crastinâ die vestrâ operâ utar: spon-"sorum nunc satis est." Ita vindicatur Virginia, spondentibus propinquis. Appius, paulisper moratus, ne ejus rei causâ sedisse videretur, postquam, omissis rebus aliis præ curâ unius, nemo adibat, domum se recepit; collegisque in castra scribit, "ne Virginio commeatum dent, atque etiam in "custodiâ habeant." Improbum consilium serum, ut debuit, fuit: et jam, commeatu sumpto, profectus Virginius primâ vigiliâ erat, quum postero die mane, de retinendo eo, nequidquam literæ redduntur.

XLVII. At in Urbe, primâ luce, quum civitas in foro exspectatione erecta staret, Virginius sordidatus filiam suam obsoletâ veste, comitantibus aliquot matronis, cum ingenti advocatione in forum deducit. Circumire ibi et prensare homines cœpit: et non orare solùm precariam opem, sed pro debitâ petere: "Se pro liberis eorum ac conjugibus quoti-

"die in acie stare: nec alium virum esse, cujus strenuè ac "ferociter facta in bello plura memorari possent. Quid pro- "desse, si, incolumi Urbe, quæ, captâ, ultima timeantur, "liberis suis sint patienda?" Hæc propè concionabundus circumibat homines. Similia his ab Icilio jactabantur: comitatus muliebris plùs tacito fletu, quàm ulla vox, movebat. Adversus quæ omnia obstinato animo Appius (tanta vis amentiæ veriùs, quàm amoris, mentem turbaverat) in tribunal escendit: et, ultro querente pauca petitore, quòd jus sibi pridie per ambitionem dictum non esset, priusquam aut ille postulatum perageret, aut Virginio respondendi daretur locus, Appius interfatur. Quem decreto sermonem prætenderit, forsan aliquem verum auctores antiqui tradiderint: quia nusquam ullum in tantâ fœditate decreti verisimilem invenio; id, quod constat, nudum videtur proponendum, decrêsse vindicias secundum servitutem. Primò stupor omnes admiratione rei tam atrocis defixit: silentium inde aliquamdiu tenuit. Dein quum M. Claudius, circumstantibus matronis, iret ad prehendendam virginem, lamentabilisque eum mulierum comploratio excepisset; Virginius, intentans in Appium manus, "Icilio," inquit, "Appi, non "tibi, filiam despondi; et ad nuptias, non ad stuprum, edu- "cavi. Placet pecudum ferarumque ritu promiscuè in con- "cubitus ruere? Passurine hæc isti sint, nescio: non spe- "ro esse passuros illos, qui arma habent." Quum repelleretur assertor virginis a globo mulierum circumstantiumque advocatorum, silentium factum per præconem.

XLVIII. Decemvir, alienatus ad libidinem animo, negat, "hesterno tantùm convicio Icilii violentiâque Virginii, cu- "jus testem populum Romanum habeat, sed certis quoque "indiciis compertum se habere, nocte totâ cœtus in urbe "factos esse ad movendam seditionem. Itaque se, haud "inscium ejus dimicationis, cum armatis descendisse; non "ut quemquam quietum violaret, sed ut turbantes civitatis "otium pro majestate imperii coërceret. Proinde quiêsse "erit melius. I," inquit, "lictor; submove turbam; et da "viam domino ad prehendendum mancipium." Quum hæc intonuisset plenus iræ, multitudo ipsa se suâ sponte dimovit; desertaque præda injuriæ puella stabat. Tum Virginius, ubi nihil usquam auxilii vidit, "Quæso," inquit, "Appi, primùm ignosce patrio dolori, si quid inclementiùs "in te sum invectus: deinde sinas hîc coram virgine nu-

"tricem percontari, quid hoc rei sit; ut, si falsò pater dic-"tus sum, æquiore hinc animo discedam." Datâ veniâ, seducit filiam ac nutricem prope Cloacinæ ad tabernas, quibus nunc Novis est nomen: atque ibi ab lanio cultro arrepto, "Hoc te uno, quo possum," ait, "modo, filia, in liber-"tatem vindico." Pectus deinde puellæ transfigit; respectansque ad tribunal, "Te," inquit, "Appi, tuumque "caput sanguine hoc consecro." Clamore ad tam atrox facinus orto excitus Appius, comprehendi Virginium jubet: ille ferro, quâcumque ibat, viam facere; donec, multitudine etiam prosequentium tuente, ad portam perrexit. Icilius Numitoriusque exsangue corpus sublatum ostentant populo: scelus Appii, puellæ infelicem formam, necessitatem patris deplorant. Sequentes clamitant matronæ, "Eamne libero-"rum procreandorum conditionem? ea pudicitiæ præmia "esse?" cæteraque, quæ in tali re muliebris dolor, quò est mœstior imbecillo animo, eò miserabilia magis querentibus subjicit. Virorum, et maximè Icilii, vox tota, tribuniciæ potestatis ac provocationis ad populum ereptæ, publicarumque indignationum, erat.

XLIX. Concitatur multitudo partim atrocitate sceleris, partim spe per occasionem repetendæ libertatis. Appius nunc vocari Icilium, nunc retractantem arripi; postremò, quum locus adeundi apparitoribus non daretur, ipse, cum agmine patriciorum juvenum per turbam vadens, in vincula duci jubet. Jam circa Icilium non solùm multitudo, sed duces quoque multitudinis erant L. Valerius et M. Horatius, qui, repulso lictore, si jure ageret, vindicare se a privato Icilium aiebant; si vim afferre conaretur, ibi quoque se haud impares fore. Hinc atrox rixa oritur. Valerium Horatiumque lictor decemviri invadit: franguntur a multitudine fasces. In concionem Appius adscendit: sequuntur Horatius Valeriusque: eos concio audit: decemviro obstrepitur. Jam pro imperio Valerius discedere a privato lictores jubebat; quum, fractis animis, Appius, vitæ metuens, in domum se propinquam foro, insciis adversariis, capite obvoluto, recepit. Sp. Oppius, ut auxilio collegæ esset, in forum ex alterâ parte irrumpit: videt imperium vi victum. Agitatus deinde consiliis, atque ex omni parte assentiendo multis auctoribus trepidus, senatum postremò vocari jussit. Ea res, quòd magnæ parti Patrum displicere acta decemvirorum videbantur, spe per senatum finiendæ postestatis

ejus multitudinem sedavit. Senatus nec plebem irritandam censuit: et multò magis providendum, ne quid Virginii adventus in exercitu motûs faceret.

L. Itaque missi juniores Patrum in castra, quæ tum in monte Vecilio erant, nuntiant decemviris, ut omni ope ab seditione milites contineant: ubi Virginius majorem, quàm reliquerat in Urbe, motum excivit. Nam, præterquam quòd agmine propè quadringentorum hominum veniens, qui ab Urbe indignitate rei accensi comites ei se dederant, conspectus est; strictum etiam telum, respersusque ipse cruore, tota in se castra convertit: et togæ, multifariam in castris visæ, majoris aliquantò, quàm erat, speciem urbanæ multitudinis fecerant. Quærentibus, quid rei esset, flens diu vocem non misit: tandem, ut jam ex trepidatione concurrentium turba constitit, ac silentium fuit, ordine cuncta, ut gesta erant, exposuit. Supinas deinde tendens manus, commilitones appellans, orabat, "Ne, quod scelus Ap. Claudii esset, "sibi attribuerent; neu se, ut parricidam liberûm, aversa-"rentur. Sibi vitam filiæ suâ cariorem fuisse, si liberæ ac "pudicæ vivere licitum fuisset. Quum, velut servam, ad "stuprum rapi videret, morte amitti melius ratum, quàm "contumeliâ, liberos, misericordiâ se in speciem crudelitatis "lapsum. Nec se superstitem filiæ futurum fuisse, nisi "spem ulciscendæ mortis ejus in auxilio commilitonum ha-"buisset. Illis quoque enim filias, sorores, conjugesque "esse. Nec cum filiâ suâ libidinem Ap. Claudii exstinctam "esse: sed, quò impunitior sit, eò effrenatiorem fore. Ali-"enâ calamitate documentum datum illis cavendæ similis "injuriæ. Quod ad se attineat, uxorem sibi fato ereptam: "filiam, quia non ultrà pudica victura fuerit, miseram, sed "honestam, mortem occubuisse. Non esse jam Appii libi-"dini locum in domo suâ: ab aliâ violentiâ ejus eodum se "animo suum corpus vindicaturum, quo vindicaverit filiæ. "Cæteri sibi ac liberis suis consulerent." Hæc Virginio vociferanti succlamabat multitudo, nec illius dolori, nec suæ libertati se defuturos. Et immixti turbæ militum togati, quum eadem illa querendo, docendoque, quantò visa, quàm audita, indigniora potuerint videri, simul profligatam jam rem nuntiando Romæ esse; insecutique, qui Appium propè interemptum in exsilium abîsse dicerent, perpulerunt, ut ad arma conclamaretur, vellerentque signa, et Romam proficiscerentur. Decemviri, simul his quæ videbant, simul

his quæ acta Romæ audierant, perturbati, alius in aliam partem castrorum, ad sedandos motus discurrunt: et leniter agentibus responsum non redditur: imperium si quis inhiberet, "et viros et armatos se esse," respondetur. Eunt agmine ad Urbem et Aventinum insidunt; ut quisque occurrerat, plebem ad repetendam libertatem creandosque tribunos plebis adhortantes: alia vox nulla violenta audita est. Senatum Sp. Oppius habet: nihil placet asperè agi; quippe ab ipsis datum locum seditionis esse. Mittuntur tres legati consulares, Sp. Tarpejus, C. Julius, P. Sulpicius, qui quærerent senatûs verbis, "cujus jussu castra deseruis-"sent? aut quid sibi vellent, qui armati Aventinum obse-"dissent; belloque averso ab hostibus, patriam suam cepis-"sent?" Non defuit, quid responderetur: deerat, qui daret responsum, nullo dum certo duce, nec satis audentibus singulis invidiæ se offerre. Id modò a multitudine conclamatum est, "ut L. Valerium et M. Horatium ad se mit-"terent: his se daturos responsum."

LI. Dimissis legatis, admonet milites Virginius, "in re "non maximâ paulò antè trepidatum esse, quia sine capite "multitudo fuerit: responsumque, quamquam non inutiliter, "fortuito tamen magis consensu, quàm communi consilio "esse. Placere decem creari, qui summæ rei præessent, "militarique honore tribunos militum appellari." Quum ad eum ipsum primum is honos deferretur, "Melioribus "meis vestrisque rebus reservate," inquit, "ista de me ju-"dicia. Nec mihi filia inulta honorem ullum jucundum "esse patitur; nec in perturbatâ republicâ eos utile est "præesse vobis, qui proximi invidiæ sint. Si quis usus "mei est, nihilo minor ex privato capietur." Ita decem numero tribunos militares creant. Neque in Sabinis quievit exercitus: ibi quoque, auctore Icilio Numitorioque, secessio ab decemviris facta est, non minore motu animorum Siccii cædis memoriâ revocatâ, quàm quem nova fama de virgine adeò fœdè ad libidinem petitâ accenderat. Icilius ubi audivit, tribunos militum in Aventino creatos, ne comitiorum militarium prærogativam urbana comitia iisdem tribunis plebi creandis sequerentur, peritus rerum popularium, imminensque ei potestati, et ipse priùs, quàm iretur ad Urbem, pari potestate eumdem numerum ab suis creandum curat. Portâ Collinâ Urbem intravêre sub signis, mediâque urbe agmine in Aventinum pergunt: ibi, conjuncti alteri exer-

citui, viginti tribunis militum negotium dederunt, ut ex suo numero duos crearent, qui summæ rerum præessent. M. Oppium, Sex. Manilium creant. Patres, solliciti de summâ rerum, quum senatus quotidie esset, jurgiis sæpius terunt tempus, quàm consiliis. Siccii cædes decemviris, et Appiana libido, et dedecora militiæ objiciebantur. Placebat, Valerium Horatiumque ire in Aventinum: illi negabant se aliter ituros, quàm si decemviri deponerent insignia magistratûs ejus, quo anno jam antè abîssent. Decemviri, querentes se in ordinem cogi, non antè, quàm perlatis legibus, quarum causâ creati essent, depondturos imperium se aiebant.

LII. Per M. Duilium, qui tribunus plebis fuerat, certior facta plebs, contentionibus assiduis nihil transigi, in Sacrum montem ex Aventino transit; affirmante Duilio, "non priùs, "quàm deseri Urbem videant, curam in animos Patrum de-"scensuram: admoniturum Sacrum montem constantiæ "plebis: scituros, quòd sine restitutâ potestate redigi in "concordiam res nequeant." Viâ Nomentanâ (cui tum Ficulensi nomen fuit) profecti, castra in monte Sacro locavêre; modestiam patrum suorum nihil violando imitati. Secuta exercitum plebs, nullo, qui per ætatem ire posset, retractante. Prosequuntur conjuges liberique, "cuinam se "relinquerent in eâ urbe, in quâ nec pudicitia, nec libertas "sancta esset," miserabiliter rogitantes. Quum vasta Romæ omnia insueta solitudo fecisset, in foro præter paucos seniorum nemo esset; vocatis utique in senatum Patribus, desertum apparuisset forum; plures jam, quàm Horatius at Valerius, vociferabantur, "Quid exspectabitis, Patres con-"scripti? Si decemviri finem pertinaciæ non faciunt, ru-"ere ac deflagrare omnia passuri estis? Quod autem istud "imperium est, decemviri, quod amplexi tenetis? Tectis "ac parietibus jura dicturi estis? Non pudet, lictorum "vestrorum majorem propè numerum in foro conspici, quàm "togatorum aliorumque? Quid, si hostes ad urbem veni-"ant, facturi estis? quid, si plebs mox, ubi parum secessio-"ne moveamur, armata veniat? Occasune urbis vultis "finire imperium? Atqui aut plebs non est habenda, aut "habendi sunt tribuni plebis. Nos citiùs caruerimus pa-"triciis magistratibus, quàm illi plebejis. Novam inexper-'tamque eam potestatem eripuêre patribus nostris, ne nunc, 'dulcedine semel capti, ferant desiderium: quum præser-

"tim nec nos temperemus imperiis, quò minùs illi auxilii "egeant." Quum hæc ex omni parte jactarentur, victi consensu decemviri, futuros se, quando ita videatur, in potestate Patrum affirmant. Id modò simul orant ac monent, ut ipsis ab invidiâ caveatur; nec suo sanguine ad supplicia Patrum plebem assuefaciant.

LIII. Tum Valerius Horatiusque, missi, ad plebem conditionibus, quibus videretur, revocandam componendasque res, decemviris quoque ab irâ et impetu multitudinis præcavere jubentur. Profecti gaudio ingenti plebis in castra accipiuntur; quippe liberatores haud dubiè et motûs initio, et exitu rei. Ob hæc advenientibus gratiæ actæ. Icilius pro multitudine verba facit. Idem, quum de conditionibus ageretur, quærentibus legatis, quæ postulata plebis essent, composito jam ante adventum legatorum consilio, ea postulavit, ut appareret, in æquitate rerum plus, quàm in armis, reponi spei. Potestatem enim tribuniciam, provocationemque repetebant, quæ ante decemviros creatos auxilia plebis fuerant; et ne cui fraudi esset, concîsse milites aut plebem ad repetendam per secessionem libertatem. De decemvirorum modò supplicio atrox postulatum fuit. Dedi quippe eos æquum censebant, vivosque igni concrematuros minabantur. Legati ad ea: "Quæ consilii fuerunt, adeò æqua postulâs"tis, ut ultro vobis deferenda fuerint: libertati enim ea "præsidia petitis, non licentiæ ad impugnandos alios. Iræ "vestræ magis ignoscendum, quàm indulgendum est; "quippe qui crudelitatis odio in crudelitatem ruitis, et priùs "pæne, quàm ipsi liberi sitis, dominari jam in adversarios "vultis. Nunquamne quiescet civitas nostra a suppliciis, "aut Patrum in plebem Romanam, aut plebis in Patres? "Scuto vobis magis quàm gladio opus est. Satis superque "humilis est, qui jure æquo in civitate vivit, nec inferendo "injuriam, nec patiendo. Etiam, si quando metuendos vos "præbituri estis, quum, recuperatis magistratibus legibus"que vestris, judicia penes vos erunt de capite nostro for"tunisque; tunc, ut quæque causa erit, statuetis: nunc "libertatem repeti satis est."

LIV. Facerent, ut vellent, permittentibus cunctis, mox redituros se legati rebus perfectis affirmant. Profecti quum mandata plebis Patribus exposuissent, alii decemviri, quandoquidem, præter spem ipsorum, supplicii sui nulla mentio

fieret, haud quidquam abnuere. Appius, truci ingenio et invidiâ præcipuâ, odium in se aliorum suo in eos metiens odio, "Haud ignaro," inquit, "imminet fortuna. Video, "donec arma adversariis traduntur, differri adversus nos "certamen. Dandus invidiæ est sanguis. Nihil ne ego "quidem moror, quominus decemviratu abeam." Factum senatûs-consultum, "Ut decemviri se primo quoque tempore "magistratu abdicarent: Q. Furius, pontifex maximus, tri- "bunos plebis crearet; et ne cui fraudi esset secessio mili- "tum plebisque." His senatûs-consultis perfectis, dimisso senatu, decemviri prodeunt in concionem, abdicantque se magistratu, ingenti hominum lætitiâ. Nuntiantur hæc plebi: legatos, quidquid in Urbe hominum supererat, prosequitur. Huic multitudini læta alia turba ex castris occurrit: congratulantur libertatem concordiamque civitati restitutam. Legati pro concione: "Quod bonum, faustum, felixque sit "vobis, reique publicæ, redite in patriam, ad penates, con- "juges, liberosque vestros: sed, quâ hîc modestiâ fuistis, "ubi nullius ager in tot rerum usu necessario tantæ multi- "tudini est violatus, eam modestiam ferte in Urbem. In "Aventinum ite, unde profecti estis. Ibi, felici loco, ubi "prima initia inchoâstis libertatis vestræ, tribunos plebis "creabitis: præsto erit pontifex maximus, qui comitia ha- "beat." Ingens assensus alacritasque cuncta approbantium fuit. Convellunt inde signa; profectique Romam, certant cum obviis gaudio. Armati per urbem silentio in Aventinum perveniunt: ibi extemplo, pontifice maximo comitia habente, tribunos plebis creaverunt, omnium primum A. Virginium, inde L. Icilium, et P. Numitorium avunculum Virginiæ, auctores secessionis. Tum C. Sicinium, progeniem ejus, quem primum tribunum plebis creatum in Sacro monte, proditum memoriæ est; et M. Duilium, qui tribunatum insignem ante decemviros creatos gesserat, nec in decemviralibus certaminibus plebi defuerat. Spe deinde magis, quàm meritis, electi, M. Titinius, M. Pomponius, C. Apronius, P. Villius, C. Oppius. Tribunatu initio, L. Icilius extemplo plebem rogavit, et plebs scivit, ne cui fraudi esset secessio ab decemviris facta. Confestim de consulibus creandis cum provocatione M. Duilius rogationem pertulit. Ea omnia in pràtis Flaminiis concilio plebis acta, quem nunc Circum Flaminium appellant.

[U. C. 306. A. C. 446.]

LV. Per interregem deinde consules creati, L. Valerius, M. Horatius; qui extemplo magistratum occeperunt: quorum consulatus popularis sine ullâ Patrum injuriâ, nec sine offensione fuit: quidquid enim libertati plebis caveretur, id suis decedere opibus credebant. Omnium primum, quum veluti in controverso jure esset, tenerenturne Patres plebisscitis, legem centuriatis comitiis tulêre, "Ut, quod tributim "plebes jussisset, populum teneret:" quâ lege tribuniciis rogationibus telum acerrimum datum est. Aliam deinde consularem legem de provocatione, unicum præsidium libertatis, decemvirali potestate eversam, non restituunt modò, sed etiam in posterum muniunt, sanciendo novam legem, "Ne quis ullum magistratum sine provocatione crearet: qui "creâsset, eum jus fasque esset occidi: neve ea cædes capi-"talis noxæ haberetur." Et quum plebem hinc provocatione, hinc tribunicio auxilio satis firmâssent, ipsis quoque tribunis, ut sacrosancti viderentur (cujus rei propè jam memoria aboleverat), relatis quibusdam ex magno intervallo cærimoniis, renovârunt; et quum religione inviolatos eos, tum lege etiam fecerunt, sanciendo, "Ut, qui tribunis "plebis, ædilibus, judicibus, decemviris nocuisset, ejus ca-"put Jovi sacrum esset: familia ad ædem Cereris, Liberi, "Liberæque venum iret." Hac lege juris interpretes negant quemquam sacrosanctum esse: sed eum, qui eorum cuiquam nocuerit, sacrum sanciri. Itaque ædilem prehendi ducique a majoribus magistratibus: quod etsi non jure fiat (noceri enim ei, cui hac lege non liceat), tamen argumentum esse, non haberi pro sacrosancto ædilem: tribunos vetere jurejurando plebis, quum primùm eam potestatem creavit, sacrosanctos esse. Fuêre, qui interpretarentur, eâdem hac Horatiâ lege consulibus quoque et prætoribus, quia iisdem auspiciis, quibus consules, crearentur, cautum esse: judicem enim consulem appellari: quæ refellitur interpretatio, quòd his temporibus nondum consulem judicem, sed prætorem, appellari mos fuerit. Hæ consulares leges fuêre. Institutum etiam ab iisdem consulibus, ut senatus-consulta in ædem Cereris ad ædiles plebis deferrentur; quæ antea arbitrio consulum supprimebantur vitiabanturque. M. Duilius deinde, tribunus plebis, plebem rogavit, plebesque scivit: "qui plebem sine tribunis reliquisset, quique magistratum "sine provocatione creâsset, tergo ac capite puniretur." Hæc omnia ut invitis, ita non adversantibus, patriciis transacta; quia nondum in quemquam unum sæviebatur.

LVI. Fundatâ deinde et potestate tribuniciâ, et plebis libertate, tum tribuni aggredi singulos tutum maturumque jam rati, accusatorem primum Virginium et Appium reum deligunt. Quum diem Appio Virginius dixisset, et Appius, stipatus patriciis juvenibus, in forum descendisset; redintegrata extemplo est omnibus memoria fœdissimæ potestatis, quum ipsum satellitesque ejus vidissent. Tum Virginius, "Oratio," inquit, "rebus dubiis inventa est. Itaque neque ego "accusando apud vos eum tempus teram, a cujus crudeli"tate vosmet ipsi armis vindicâstis: nec istum ad cætera "scelera impudentiam in defendendo se adjicere patiar. "Omnium igitur tibi, Ap. Claudi, quæ impiè nefarièque per "biennium alia super alia es ausus, gratiam facio: unius "tantùm criminis ni judicem dices, te ab libertate in ser"vitutem contra leges vindicias non dedisse, in vincula te "duci jubeo." Nec in tribunicio auxilio Appius, nec in judicio populi, ullam spem habebat: attamen et tribunos appellavit: et, nullo morante, arreptus a viatore, "Provoco," inquit. Audita vox una vindex libertatis, ex eo missa ore, quo vindiciæ nuper ab libertate dictæ erant, silentium fecit. Et, dum pro se quisque, "Deos tandem esse, et non neglige"re humana," fremunt; "et superbiæ crudelitatique, etsi se"ras, non leves tamen venire pœnas: provocare, quo pro"vocationem sustulisset; et implorare præsidium populi, "qui omnia jura populi obtrîsset; rapique in vincula egen"tem jure libertatis, qui liberum corpus in servitutem ad"dixisset;" ipsius Appii, inter concionis murmur fidem populi Romani implorantis, vox audiebatur. Majorum merita in rempublicam domi militiæque commemorabat: "su"um infelix erga plebem Romanam studium, quòd æquan"darum legum causâ, cum maximâ offensione Patrum, con"sulatu abîsset: suas leges, quibus manentibus lator earum "in vincula ducatur. Cæterùm sua propria bona malaque, "quum causæ dicendæ data facultas sit, tum se experturum. "In præsentiâ se communi jure civitatis civem Romanum "die dictâ postulare, ut dicere liceat, ut judicium populi "Romani experiri. Non ita se invidiam pertimuisse, ut ni"hil in æquitate et misericordiâ civium suorum spei habeat. "Quòd si indictâ causâ in vincula ducatur, iterum se tribu"nos plebei appellare, et monere, ne imitentur, quos oderint. "Quòd si tribuni eodem fœdere obligatos se fateantur tollen"dæ appellationis causâ, in quam conspirâsse decemviros cri"minati sint; ait se provocare ad populum: implorare leges

"de provocatione, et consulares, et tribunicias, eo ipso anno "latas. Quem enim provocaturum, si hoc indemnato, in-"dictâ causâ, non liceat? cui plebejo et humili præsidium "in legibus fore, si Ap. Claudio non sit? se documento "futurum, utrùm novis legibus dominatio an libertas firma-"ta sit; et appellatio provocatioque adversus injuriam ma-"gistratuum ostentata tantùm inanibus literis, an verè data "sit."

LVII. Contra ea Virginius, unum Ap. Claudium et legum expertem et civilis et humani fœderis esse, aiebat. "Respicerent tribunal homines, castellum omnium scele-"rum; ubi decemvir ille perpetuus, bonis, tergo, sanguini "civium infestus, virgas securesque omnibus minitans, De-"orum hominumque contemptor; carnificibus, non lictori-"bus, stipatus, jam a rapinis et cædibus animo ad libidinem "verso, virginem ingenuam in oculis populi Romani, velut "bello captam, a complexu patris abreptam, ministro cubi-"culi sui clienti dono dederit; ubi crudeli decreto nefan-"disque vindiciis dexteram patris in filiam armaverit; ubi, "tollentes corpus semianime virginis, sponsum avunculum-"que in carcerem duci jusserit; stupro interpellato magis, "quàm cæde, motus: et illi carcerem ædificatum esse, "quod domicilium plebis Romanæ vocare sit solitus. Pro-"inde, ut ille iterum ac sæpius provocet, sic se iterum ac "sæpius judicem illi ferre, ni vindicias ab libertate in servi-"tutem dederit: si ad judicem non eat, pro damnato in "vincula duci jubere." Ut haud quoquam improbante, sic magno motu animorum, quum tanti viri supplicio suamet plebi jam nimia libertas videretur, in carcerem est conjectus: tribunus ei diem prodixit. Inter hæc ab Latinis et Hernicis legati gratulatum de concordiâ Patrum ac plebis Romam venerunt; donumque ob eam Jovi Optimo Maximo coronam auream in Capitolium tulêre parvi ponderis, prout res haud opulentæ erant, colebanturque religiones piè magis quàm magnificè. Iisdem auctoribus cognitum est, Æquos Volscosque summâ vi bellum apparare. Itaque partiri provincias consules jussi. Horatio Sabini, Valerio Æqui Volscique evenêre. Quum ad ea bella delectum edixissent, favore plebis non juniores modò, sed emeritis etiam stipendiis, pars magna voluntariorum, ad nomina danda præsto fuêre: eòque non copia modò, sed genere etiam militum, veteranis admixtis, firmior exercitus fuit. Prius-

quam urbem egrederentur, leges decemvirales, quibus "Tabulis Duodecim" est nomen, in æs incisas, in publico proposuerunt. Sunt, qui jussu tribunorum ædiles functos eo ministerio scribant.

LVIII. C. Claudius (qui, perosus decemvirorum scelera, et ante omnes fratris filii superbiæ infestus, Regillum, antiquam in patriam, se contulerat), is magno jam natu, quum ad pericula ejus deprecanda redîsset, cujus vitia fugerat, sordidatus cum gentilibus clientibusque in foro prensabat singulos; orabatque, "Ne Claudiæ genti eam inustam maculam vellent, ut carcere et vinculis viderentur digni: "virum, honoratissimæ imaginis futurum ad posteros, legum "latorem conditoremque Romani juris, jacere vinctum inter fures nocturnos ac latrones. Averterent ab irâ parumper ad cognitionem cogitationemque animos; et potiùs "unum tot Claudiis deprecantibus condonarent, quàm, "propter unius odium, multorum preces adspernarentur. "Se quoque id generi ac nomini dare, nec cum eo in gratiam redîsse, cujus adversæ fortunæ velit succursum. "Virtute libertatem recuperatam esse: clementiâ concordiam ordinum stabiliri posse." Erant quos moveret suâ magis pietate, quàm ejus, pro quo agebat, causâ: sed Virginius, "sui potiùs ut misererentur," orabat, "filiæque: nec "gentis Claudiæ regnum in plebem sortitæ, sed necessariorum Virginiæ et trium tribunorum preces audirent; qui, "ad auxilium plebis creati, ipsi plebis fidem atque auxilium "implorarent." Justiores hæ lacrymæ videbantur; itaque, spe incisâ, priusquam prodicta dies adesset, Appius sibi mortem conscivit. Subinde arreptus a P. Numitorio Sp. Oppius, proximus invidiæ, quòd in Urbe fuerat, quum injustæ vindiciæ a collegâ dicerentur. Plus tamen facta injuria Oppio, quàm non prohibita, invidiæ fecit: testis productus, qui, septem et viginti enumeratis stipendiis, octies extra ordinem donatus, donaque ea gerens in conspectu populi, scissâ veste tergum laceratum virgis ostendit, nihilum deprecans, "quin, si quam suam noxam reus dicere posset, "privatus iterum in se sæviret." Oppius quoque ductus in vincula est, et ante judicii diem finem ibi vitæ fecit. Bona Claudii Oppiique tribuni publicavêre: collegæ eorum exsilii causâ solum verterunt: bona publicata sunt. Et M. Claudius, assertor Virginiæ, die dictâ damnatus, ipso remittente Virginio ultimam pœnam, dimissus, Tibur exsu-

latum abiit: manesque Virginiæ, mortuæ quàm vivæ felicioris, per tot domos ad petendas pœnas vagati, nullo relicto sonte, tandem quieverunt.

LIX. Ingens metus incesserat Patres, vultusque jam iidem tribunorum erant, qui decemvirorum fuerant, quum M. Duilius, tribunus plebis, inhibito salubriter modo nimiæ potestati, "Et libertatis," inquit, "nostræ, et pœnarum ex "inimicis, satis est: itaque hoc anno nec diem dici cui"quam, nec in vincula duci quemquam sum passurus. Nam "neque vetera peccata repeti jam obliterata placet, quum no"va expiata sint decemvirorum suppliciis; et nihil admissum "iri, quod vim tribuniciam desideret, spondet perpetua con"sulum amborum in libertate vestrâ tuendâ cura." Ea primùm moderatio tribuni metum Patribus dempsit, eademque auxit consulum invidiam; quòd adeò toti plebis fuissent, ut Patrum salutis libertatisque prior plebejo magistratui, quàm patricio, cura fuisset; et antè inimicos satietas pœnarum suarum cepisset, quàm obviàm ituros licentiæ eorum consules appareret. Multique erant, qui molliùs consultum dicerent, quòd legum ab iis latarum Patres auctores fuissent: neque erat dubium, quin, turbato reipublicæ statu, tempori succubuissent.

LIBRI QUARTI

CAP. I — VII.

EPITOME LIBRI QUARTI.

I, &c. Lex de connubio Patrum et plebis a tribunis plebis contentione magnâ, Patribus repugnantibus, perlata est. VI. VII. Tribuni militares. Aliquot annis res populi Romani domi militiæque per hoc genus magistratûs administratæ sunt. Item censores tunc primùm creati sunt. Ager, Ardeatibus populi Romani judicio ablatus, missis in eum colonis, restitutus est. Quum fame populus Romanus laboraret, Sp. Mælius, eques Romanus, frumentum populo suâ impensâ largitus est; et, ob id factum conciliatâ sibi plebe, regnum affectans, a C. Servilio Ahalâ, magistro equitum, jussu Quintii Cincinnati dictatoris, occisus est: L. Minucius index bove auratâ donatus est. Legatis Romanis a Fidenatibus occisis, quoniam ob rempublicam occubuerant, statuæ in Rostris positæ sunt. Cossus Cornelius, tribunus militum, occiso Tolumnio rege Vejentium, opima spolia secunda retulit. Mam. Æmilius dictator, censuræ honore, qui antea per quinquennium gerebatur, anni et sex mensium spatio finito, ob eam rem a censoribus notatus est. Fidenæ in potestatem redactæ, eòque coloni missi sunt: quibus occisis, Fidenates, quum defecissent, a Mam. Æmilio dictatore victi sunt, et Fidenæ captæ. Conjuratio servorum oppressa est. Postumius, tribunus militum, propter crudelitatem ab exercitu occisus est. Stipendium ex ærario tum primùm militibus datum est. Res præterea gestas adversus Volscos, et Fidenates, et Faliscos, continet. [CAP. I — LXI. U. C. 310. — 351. A. C. 442 — 401.]

[U. c. 310. A. c. 442.]

I. . . . . . M. Genucius et C. Curtius consules. Fuit annus domi forisque infestus: nam anni principio et de connubio Patrum et plebis C. Canulejus, tribunus plebis, rogationem promulgavit; quâ contaminari sanguinem suum Patres, confundique jura gentium, rebantur: et mentio, primò sensim illata a tribunis, ut alterum ex plebe consulem liceret fieri, eò processit deinde, ut rogationem novem tribuni promulgarent, "ut populo potestas esset, seu de plebe, seu de "Patribus vellet, consules faciendi." Id verò si fieret, non vulgari modò cum infimis, sed prorsus auferri a promoribus ad plebem, summum imperium credebant. Læti ergo audiêre Patres, Ardeatium populum ob injuriam agri abjudicati descîsse, et Vejentes depopulatos extrema agri Romani, et Volscos Æquosque ob communitam Verruginem fremere: adeò vel infelix bellum ignominiosæ paci præferebant. His

itaque in majus etiam acceptis, ut inter strepitum tot bellorum conticescerent actiones tribuniciæ, delectus haberi, bellum armaque vi summâ apparari jubent, si quò intentiùs possit, quàm T. Quintio consule apparatum sit. Tum C. Canulejus pauca in senatu vociferatus, "nequidquam territando consules avertere plebem a curâ novarum legum; "nunquam eos se vivo delectum habituros, antequam ea, "quæ promulgata ab se collegisque essent, plebes scivis-"set;" et confestim ad concionem advocavit.

II. Eodem tempore et consules senatum in tribunum, et tribunus populum in consules incitabat. Negabant consules, "jam ultrà ferri posse furores tribunicios: ventum jam "ad finem esse; domi plus belli concitari, quàm foris. Id "adeò non plebis quàm Patrum, neque tribunorum magis "quàm consulum, culpâ accidere: cujus rei præmium sit "in civitate, eam maximis semper auctibus crescere: sic "pace bonos, sic bello fieri. Maximum Romæ præmium "seditionum esse: id et singulis universisque semper hono-"ri fuisse. Reminiscerentur, quam majestatem senatûs "ipsi a patribus accepissent, quam liberis tradituri essent; "ut (quemadmodum plebs gloriari posset) auctiorem amplio-"remque esse. Finem ergo non fieri, nec futuram, donec, "quàm felices seditiones, tam honorati seditionum auctores "essent. Quas quantasque res C. Canulejum aggressum? "colluvionem gentium, perturbationem auspiciorum publico-"rum privatorumque afferre, ne quid sinceri, ne quid incon-"taminati sit: ut, discrimine omni sublato, nec se quisquam, "nec suos noverit. Quam enim aliam vim connubia pro-"miscua habere, nisi ut ferarum propè ritu vulgentur con-"cubitus plebis Patrumque? ut, qui natus sit, ignoret, cu-"jus sanguinis, quorum sacrorum sit; dimidius Patrum sit, "dimidius plebis, ne secum quidem ipse concors. Parum "id videri, quòd omnia divina humanaque turbentur: jam "ad consulatum vulgi turbatores accingi; et primò, ut alter "consul ex plebe fieret, id modò sermonibus tentâsse: nunc "rogari, ut, seu ex Patribus, seu ex plebe velit, populus "consules creet: et creaturos haud dubiè ex plebe seditio-"sissimum quemque. Canulejus igitur Iciliosque consules "fore. Ne id Jupiter Optimus Maximus sineret, regiæ "majestatis imperium eò recidere: et se millies morituros "potiùs, quàm ut tantum dedecoris admitti patiantur. Cer-"tum habere, majores quoque, si divinâssent, concedendo

"omnia non mitiorem in se plebem, sed asperiorem alia ex "aliis iniquiora postulando, quum prima impetrâsset, futu-"ram, primò quamlibet dimicationem subituros fuisse potiùs, "quàm eas leges sibi imponi paterentur. Quia tum conces-"sum sit de tribunis, iterum concessum esse. Finem non fie-"ri: non posse in eâdem civitate tribunos plebis et Patres es-"se: aut hunc ordinem, aut illum magistratum, tollendum es-"se: potiùsque serò, quàm nunquam obviàm eundum auda-"ciæ temeritatique. Illine ut impunè primò discordias seren-"tes concitent finitima bella, deinde adversus ea, quæ con-"citaverint, armari civitatem defendique prohibeant? et, "quum hostes tantùm non arcessierint, exercitus conscribi "adversus hostes non patiantur? Sed audeat Canulejus in se-"natu proloqui, se, nisi suas leges, tamquam victoris, Patres "accipi sinant, delectum haberi prohibiturum: quid esse ali-"ud, quàm minari, se proditurum patriam? oppugnari atque "capi passurum? quid eam vocem animorum, non plebi Ro-"manæ, sed Volscis et Æquis et Vejentibus allaturam. Non-"ne, Canulejo duce, se speraturos Capitolium atque arcem "scandere posse, si Patribus tribuni, cum jure ac majestate "ademptâ, animos etiam eripuerint? Consules paratos esse "duces priùs adversus scelus civium, quàm adversus hostium "arma."

III. Quum maximè hæc in senatu agerentur, Canulejus pro legibus suis et adversus consules ita disseruit: "Quan-"topere vos, Quirites, contemnerent Patres, quàm indignos "ducerent, qui unâ secum urbe intra eadem mœnia vivere-"tis, sæpe equidem et antè videor animadvertisse: nunc "tamen maximè, quòd adeò atroces in has rogationes nos-"tras coorti sunt; quibus quid aliud quàm admonemus, ci-"ves nos eorum esse, et, si non easdem opes habere, eam-"dem tamen patriam incolere? Alterâ connubium petimus, "quod finitimis externisque dari solet: nos quidem civita-"tem, quæ plus quàm connubium est, hostibus etiam victis "dedimus. Alterâ nihil novi ferimus; sed id, quod populi "est, repetimus atque usurpamus; ut, quibus velit, populus "Romanus honores mandet. Quid tandem est, cur cœlum "ac terras misceant; cur in me impetus modò pæne in se-"natu sit factus? negent se manibus temperaturos, violatu-"rosque denuntient sacrosanctam potestatem? Si populo "Romano liberum suffragium datur, ut, quibus velit, consu-"latum mandet, et non præciditur spes plebejo quoque, si

"dignus summo honore erit, apiscendi summi honoris, stare "urbs hæc non poterit? de imperio actum est? et perinde "hoc valet, plebejus ne consul fiat, tamquam servum aut "libertinum aliquis consulem futurum dicat? Ecquid sen- "titis, in quanto contemptu vivatis? Lucis vobis hujus "partem, si liceat, adimant: quòd spiratis, quòd vocem mit- "titis, quòd formas hominum habetis, indignantur. Quin "etiam (si Diis placet!) nefas aiunt esse, consulem plebe- "jum fieri. Obsecro vos, si non ad fastos, non ad com- "mentarios pontificum admittimur; ne ea quidem scimus, "quæ omnes peregrini etiam sciunt? consules in locum regum "successisse? nec aut juris aut majestatis quidquam habere, "quod non in regibus antè fuerit? En unquam creditis "fando auditum esse, Numam Pompilium, non modò non "patricium, sed ne civem quidem Romanum, ex Sabino "agro accitum, populi jussu, Patribus auctoribus, Romæ "regnâsse? L. deinde Tarquinium, non Romanæ modò, "sed ne Italicæ quidem gentis, Damarati Corinthii filium, "incolam ab Tarquiniis, vivis liberis Anci, regem factum? "Ser. Tullium post hunc, captivâ Corniculanâ natum, patre "nullo, matre servâ, ingenio, virtute regnum tenuisse? "Quid enim de T. Tatio Sabino dicam, quem ipse Romu- "lus, parens urbis, in societatem regni accepit? Ergo, "dum nullum fastiditur genus, in quo eniteret virtus, crevit "imperium Romanum. Pœniteat nunc vos plebeji consulis, "quum majores nostri advenas reges non fastidierint, et ne "regibus quidem exactis clausa urbs fuerit peregrinæ virtu- "ti. Claudiam certè gentem, post reges exactos, ex Sabi- "nis non in civitatem modò accepimus, sed etiam in patri- "ciorum numerum. Ex peregrinone patricius, deinde con- "sul fiat? civis Romanus si sit ex plebe, præcisa consulatûs "spes erit? Utrùm tandem non credimus fieri posse, ut "vir fortis ac strenuus, pace belloque bonus, ex plebe, sit "Numæ, L. Tarquinio, Ser. Tullio similis? An ne, si sit, "quidem ad gubernacula reipublicæ accedere eum patie- "mur? potiùsque decemviris, teterrimis mortalium, qui "tum omnes ex Patribus erant, quàm optimis regum novis "hominibus, similes consules sumus habituri?

IV. "At enim nemo, post reges exactos, de plebe consul "fuit. Quid postea? Nullane res nova institui debet? et, "quod nondum est factum (multa enim nondum sunt facta "in novo populo), ea ne, si utilia quidem sint, fieri oportet?

"Pontifices, augures, Romulo regnante, nulli erant: ab "Numâ Pompilio creati sunt. Census in civitate, et de"scriptio centuriarum classiumque, non erat: ab Ser. Tul"lio est facta. Consules nunquam fuerant: regibus exactis, "creati sunt. Dictatoris nec imperium nec nomen fuerat: "apud patres esse cœpit. Tribuni plebis, ædiles, quæstores, "nulli erant: institutum est, ut fierent. Decemviros legibus "scribendis intra decem hos annos et creavimus, et e repub"licâ sustulimus. Quis dubitat, quin, in æternum urbe con"ditâ, in immensum crescente, nova imperia, sacerdotia, jura "gentium hominumque instituantur? Hoc ipsum, ne connu"bium Patribus cum plebe esset, non decemviri tulerunt "paucis his annis pessimo exemplo publico, cum summâ "injuriâ plebis? An esse ulla major aut insignitior contu"melia potest, quàm partem civitatis, velut contaminatam, "indignam connubio haberi? Quid est aliud, quàm ex"silium intra eadem mœnia, quàm relegationem, pati? "Ne affinitatibus, ne propinquitatibus immisceamur, ca"vent; ne societur sanguis. Quid? hoc si polluit no"bilitatem istam vestram, quam plerique oriundi ex "Albanis et Sabinis, non genere nec sanguine, sed per "cooptationem in Patres habetis, aut ab regibus lecti, aut "post reges exactos jussu populi; sinceram servare priva"tis consiliis non poteratis, nec ducendo ex plebe, neque "vestras filias sororesque enubere sinendo e Patribus? Ne"mo plebejus patriciæ virgini vim afferret: patriciorum ista "libido est: nemo invitum pactionem nuptialem quemquam "facere coëgisset. Verùm enimvero lege id prohiberi, et "connubium tolli Patrum ac plebis, id demum contumelio"sum plebi est: cur enim non confertis, ne sit connubium "divitibus ac pauperibus? Quod privatorum consiliorum "ubique semper fuit, ut, in quam cuique fœminæ con"venisset domum, nuberet; ex quâ pactus esset vir domo, "in matrimonium duceret; id vos sub legis superbissimæ "vincula conjicitis, quâ dirimatis societatem civilem, duas"que ex unâ civitate faciatis. Cur non sancitis, ne vicinus "patricio sit plebejus? ne eodem itinere eat? ne idem con"vivium ineat? ne in foro eodem consistat? Quid enim "in re est aliud, si plebejam patricius duxerit, si patriciam "plebejus? quid juris tandem mutatur? nempe patrem se"quuntur liberi: nec, quod nos ex connubio vestro petamus, "quidquam est, præterquam ut hominum, ut civium numero

"simus: nec, vos (nisi in contumeliam ignominiamque nostram certare juvat) quod contendatis, quidquam est.

V. "Denique, utrùm tandem populi Romani, an vestrum, "summum imperium est? Regibus exactis, utrùm vobis "dominatio, an omnibus æqua libertas parta est? Oportet "licere populo Romano, si velit, jubere legem? an, ut quæ- "que rogatio promulgata erit, vos delectum pro pœnâ decer- "netis? et, simul ego tribunus vocare tribus in suffragium "cœpero, tu statim consul sacramento juniores adiges, et in "castra educes? et minaberis plebi, minaberis tribuno? "Quid, si non, quantùm istæ minæ adversus plebis consen- "sum valerent, bis jam experti essetis? Scilicet, quia no- "bis consultum volebatis, certamine abstinuistis? an ideo "non est dimicatum, quòd, quæ pars firmior, eadem modes- "tior fuit? Nec nunc erit certamen, Quirites: animos "vestros illi tentabunt semper, vires non experientur. Ita- "que ad bella ista, seu falsa seu vera sunt, consules, parata "vobis plebes est, si, connubiis redditis, unam hanc civita- "tem tandem facitis; si coalescere, si jungi miscerique "vobis privatis necessitudinibus possunt; si spes, si aditus "ad honores viris strenuis et fortibus datur; si in consortio, "si in societate reipublicæ esse, si, quod æquæ libertatis "est, invicem annuis magistratibus parere atque imperitare "licet. Si hæc impediet aliquis, ferte sermonibus, et mul- "tiplicate famâ bella; nemo est nomen daturus, nemo ar- "ma capturus, nemo dimicaturus pro superbis dominis, "cum quibus nec in re publicâ honorum, nec in privatâ "connubii societas est."

VI. Quum in concionem et consules processissent, et res a perpetuis orationibus in altercationem vertisset; interroganti tribuno, "cur plebejum consulem fieri non oporteret?" ut fortasse verè, sic parum utiliter in præsens certamen respondit, "quòd nemo plebejus auspicia haberet; ideoque de- "cemviros connubium diremisse, ne incertâ prole auspicia "turbarentur." Plebes ad id maximè indignatione exarsit, quòd auspicari, tamquam invisi Diis immortalibus, negarentur posse: nec antè finis contentionum fuit (quum et tribunum acerrimum auctorem plebes nacta esset, et ipsa cum eo pertinaciâ certaret), quàm victi tandem Patres, ut de connubio ferretur, consensêre: ita maximè rati contentionem de plebejis consulibus tribunos aut totam depposituros,

aut post bellum dilaturos esse ; contentamque interim connubio plebem paratam delectui fore. Quum Canulejus victoriâ de Patribus et plebis favore ingens esset, accensi alii tribuni ad certamen pro rogatione suâ summâ vi pugnant ; et, crescente in dies famâ belli, delectum impediunt. Consules, quum per senatum, intercedentibus tribunis, nihil agi posset, consilia principum domi habebant. Apparebat aut hostibus aut civibus de victoriâ concedendum esse. Soli ex consularibus Valerius atque Horatius non intererant consiliis. C. Claudii sententia consules armabat in tribunos : Quintiorum, Cincinnatique et Capitolini, sententiæ abhorrebant a cæde, violandisque, quos, fœdere icto cum plebe, sacrosanctos accepissent. Per hæc consilia eò deducta res est, ut tribunos militum consulari potestate promiscuè ex Patribus ac plebe creari sinerent ; de consulibus creandis nihil mutaretur : eoque contenti tribuni, contenta plebs fuit. Comitia tribunis consulari potestate tribus creandis indicuntur : quibus indictis, extemplo, quicumque aliquid seditiosè dixerat aut fecerat, quàm maximè tribunicii, et prensare homines, et concursare toto foro candidati cœpêre : ut patricios desperatio primò, irritatâ plebe, adipiscendi honoris, deinde indignatio, si cum his gerendus esset honos, deterreret ; postremò coacti tamen a primoribus petiêre, ne cessisse possessione reipublicæ viderentur. Eventus eorum comitiorum docuit, alios animos in contentione libertatis dignitatisque, alios, secundum deposita certamina, incorrupto judicio esse : tribunos enim omnes patricios creavit populus, contentus eo, quòd ratio habita plebejorum esset. Hanc modestiam æquitatemque et altitudinem animi ubi nunc in uno inveneris, quæ tum populi universi fuit ?

[v. c. 311 A. c. 441.]

VII. Anno trecentesimo decimo, quàm urbs Roma condita erat, primùm tribuni militum pro consulibus magistratum ineunt, A. Sempronius Atratinus, L. Atilius, T. Cæcilius. . . . . .

LIBRI QUINTI

CAP. XXVI — XXVIII. XXXII — LV.

EPITOME LIBRI QUINTI.

In obsidione Vejorum hibernacula militibus facta sunt: ea res quum esset nova, indignationem tribunorum plebis movit, querentium non dari plebi nec per hiemem militiæ requiem. Equites tum primùm equis suis merere cœperunt. Quum inundatio ex lacu Albano facta esset, vates, qui eam rem interpretaretur, de hostibus captus est. Furius Camillus dictator decem annos obsessos Vejos cepit: simulacrum Junonis Romam transtulit: decimam partem prædæ Delphos Apollini misit. XXVI. XXVII. Idem tribunus militum, quum Faliscos obsideret, proditos hostium filios parentibus remisit: statimque deditione factâ, Faliscorum victoriam justitiâ consecutus est. Quum alter ex censoribus, C. Julius, decessisset, in locum ejus M. Cornelius suffectus est: nec id postea factum est, quoniam eo lustro a Gallis Roma capta est. XXXII. Furius Camillus, quum ei dies a L. Appulejo tribuno plebis dicta esset, in exsilium abiit. XXXIII, &c. Quum Senones Galli Clusium obsiderent, et legati, a senatu missi ad componendam inter eos et Clusinos pacem, pugnantes contra Gallos in acie Clusinorum stetissent; hoc facto eorum concitati Senones Urbem infesto exercitu petierunt; XXXVIII. XXXIX, &c. Fusisque ad Alliam flumen Romanis, cepêre Urbem, præter Capitolium, in quod se juventus contulerat: XLI. Majores natu, cum insignibus honorum, quos quisque gesserat, in vestibulis ædium sedentes, occiderunt. XLVII. Et quum, per aversam partem Capitolii, jam in summum evasissent, proditi clangore anserum, M. Manlii præcipuè operâ dejecti sunt. XLVIII. Coactis deinde propter famem Romanis descendere, ut mille pondo auri darent, et hoc pretio finem obsidionis emerent; XLIX. Furius Camillus, dictator absens creatus, inter pendendum aurum cum exercitu venit, et Gallos post sextum mensem Urbe expulit, ceciditque. L. Ædes Ajo Locutio facta, quo loco ante Urbem captam vox audita erat, adventare Gallos. Dictum est, ad Vejos migrandum esse propter incensam et dirutam Urbem: LI, &c. Quod consilium Camillo auctore discussum est. LV. Movit populum vocis quoque omen ex centurione auditæ, qui, quum in forum venisset, manipulariis suis dixerat, "Sta, "miles; hîc optimè manebimus." [Cap. I — LV. U. C. 352 — 365. A. C. 400 — 387.

XXVI. Comitiis tribunorum militum Patres summâ ope evicerunt, ut M. Furius Camillus crearetur. Propter bella simulabant parari ducem; sed largitioni tribuniciæ adversarius quærebatur. Cum Camillo creati tribuni militum

[r. c. 361. A. c. 391.]

consulari potestate, L. Furius Medullinus sextùm, C. Æmilius, L. Valerius Publicola, Sp. Postumius, P. Cornelius iterum. Principio anni tribuni plebis nihil moverunt, donec M. Furius Camillus in Faliscos, cui id bellum mandatum erat, proficisceretur. Differendo deinde elanguit res: et Camillo, quem adversarium maximè metuebant, gloria in Faliscis crevit. Nam, quum primò mœnibus se hostes tenerent, tutissimum id rati, populatione agrorum atque incendiis villarum coëgit eos egredi urbe; sed timor longiùs progredi prohibuit. Mille ferè passuum ab oppido castra locant; nullâ re aliâ fidentes ea satis tuta esse, quàm difficultate aditûs, asperis confragosisque circà, et partim arctis, partim arduis viis. Cæterùm Camillus, captivum indicem ex agris secutus ducem, castris multâ nocte motis, primâ luce aliquantò superioribus locis se ostendit. Trifariam Romani muniebant: alius exercitus prœlio intentus stabat. Ibi impedire opus conatos hostes fundit fugatque; tantumque inde pavoris Faliscis injectum est, ut, effusâ fugâ castra sua, quæ propiora erant, prælati, urbem peterent. Multi cæsi vulneratique, priusquam paventes portis inciderent: castra capta; præda ad quæstores redacta cum magnâ militum irâ: sed, severitate imperii victi, eamdem virtutem et oderant, et mirabantur. Obsidio inde urbis, et munitiones, et interdum per occasionem impetus oppidanorum in Romanas stationes, prœliaque parva fieri: et teri tempus, neutrò inclinatâ spe; quum frumentum copiæque aliæ ex antè convecto largiùs obsessis, quàm obsidentibus, suppeterent. Videbaturque æquè diuturnus futurus labor, ac Vejis fuisset; ni fortuna imperatori Romano simul et cognitæ rebus bellicis virtutis specimen et maturam victoriam dedisset.

XXVII. Mos erat Faliscis, eodem magistro liberorum et comite uti; simulque plures pueri (quod hodie quoque in Græciâ manet) unius curæ demandabantur. Principum liberos, (sicut ferè fit) qui scientiâ videbatur præcellere, erudiebat. Is quum in pace instituisset pueros ante urbem lusûs exercendique causâ producere; nihil eo more per belli tempus intermisso, tum, modò brevioribus, modò longioribus spatiis, trahendo eos a portâ, lusu sermonibusque variatis, longiùs solito, ubi res dedit, progressus, inter stationes eos hostium castraque inde Romana in prætorium ad Camillum perduxit. Ibi scelesto facinori scelestiorem sermonem ad-

didit: “Falerios se in manus Romanis tradidisse, quando “eos pueros, quorum parentes capita ibi rerum sint, in potes- “tatem dediderit.” Quæ ubi Camillus audivit, “Non ad si- “milem,” inquit, “tui nec populum nec imperatorem, sce- “lestus ipse, cum scelesto munere venisti. Nobis cum “Faliscis, quæ pacto fit humano, societas non est: quam “ingeneravit natura, utrisque est, eritque. Sunt et belli, “sicut pacis, jura: justèque ea, non minùs quàm fortiter, “didicimus gerere. Arma habemus, non adversus eam “ætatem, cui etiam captis urbibus parcitur; sed adversus “armatos et ipsos, qui, nec læsi nec lacessiti a nobis, castra “Romana ad Vejos oppugnârunt. Eos tu, quantùm in te “fuit, novo scelere vicisti: ego Romanis artibus, virtute, “opere, armis, sicut Vejos, vincam.” Denudatum deinde eum, manibus post tergum illigatis, reducendum Falerios pueris tradidit; virgasque eis, quibus proditorem agerent in urbem verberantes, dedit. Ad quod spectaculum concursu populi primùm facto, deinde a magistratibus de re novâ vocato senatu, tanta mutatio animis est injecta, ut, qui modò, efferati odio irâque, Vejentium exitum pæne, quàm Capenatium pacem, mallént, apud eos pacem universa posceret civitas. Fides Romana, justitia imperatoris, in foro et curiâ celebrantur; consensuque omnium legati ad Camillum in castra, atque inde permissu Camilli Romam ad senatum, qui dederent Falerios, proficiscuntur. Introducti ad senatum ita locuti traduntur: “Patres conscripti, victo- “riâ, cui nec Deus nec homo quisquam invideat, victi a vo- “bis et imperatore vestro, dedimus nos vobis; rati (quo nihil “victori pulchrius est) meliùs nos sub imperio vestro, quàm “legibus nostris, victuros. Eventu hujus belli duo saluta- “ria exempla prodita humano generi sunt. Vos fidem in “bello, quàm præsentem victoriam, maluistis: nos, fide pro- “vocati, victoriam ultro detulimus. Sub ditione vestrâ su- “mus. Mittite, qui arma, qui obsides, qui urbem patenti- “bus portis accipiant. Nec vos fidei nostræ, nec nos im- “perii vestri, pœnitebit.” Camillo et ab hostibus et a civibus gratiæ actæ. Faliscis, in stipendium militum ejus anni, ut populus Romanus tributo vacaret, pecunia imperata. Pace datâ, exercitus Romam reductus.

XXVIII. Camillus, meliore multò laude, quàm quum triumphantem albi per Urbem vexerant equi, insignis justitiâ fideque, hostibus victis, quum in Urbem redîsset, tacitè

ejus verecundiam non tulit senatus, quin sine morâ voti liberaretur: crateramque auream donum Apollini Delphos legati qui ferrent, L. Valerius, L. Sergius, A. Manlius, missi longâ unâ nave, haud procul freto Siculo a piratis Liparensium excepti, devehuntur Liparas. Mos erat civitatis, velut publico latrocinio partam prædam dividere. Forte eo anno in summo magistratu erat Timasitheus quidam, Romanis vir similior quàm suis; qui, legatorum nomen, donumque, et Deum, cui mitteretur, et doni causam, veritus ipse, multitudinem quoque (quæ semper ferme regenti est similis) religionis justæ implevit: adductosque in publicum hospitium legatos, cum præsidio etiam navium Delphos prosecutus, Romam inde sospites restituit. Hospitium cum eo senatûs-consulto est factum, donaque publicè data. . . . . .

[U. C. 364. A. C. 388.]

XXXII. . . . . . M. Cædicius de plebe nuntiavit tribunis, se in novâ viâ, ubi nunc sacellum est, supra ædem Vestæ, vocem noctis silentio audîsse clariorem humanâ, quæ magistratibus dici juberet, Gallos adventare. Id (ut fit) propter auctoris humilitatem spretum, et quòd longinqua, eòque ignotior, gens erat. Neque Deorum modò monita, ingruente fato, spreta; sed humanam quoque opem, quæ una erat, M. Furium ab Urbe amovêre: qui, die dictâ ab L. Appulejo tribuno plebis propter prædam Vejentanam, filio quoque adolescente per idem tempus orbatus, quum, accitis domum tribulibus clientibusque (magna pars plebis erat), percontatus animos eorum, responsum tulisset, "se collaturos, quanti damnatus esset, absolvere eum non posse," in exsilium abiit; precatus ab Diis immortalibus, "si innoxio sibi ea injuria fieret, primo quoque tempore desiderium sui civitati ingratæ facerent." Absens quindecim millibus gravis æris damnatur.

XXXIII. Expulso cive, quo manente, si quidquam humanorum certi est, capi Roma non potuerat; adventante fatali urbi clade, legati ab Clusinis veniunt, auxilium adversus Gallos petentes. Eam gentem traditur famâ, dulcedine frugum, maximèque vini novâ tum voluptate, captam, Alpes transîsse, agrosque ab Etruscis antè cultos possedisse; et invexisse in Galliam vinum illiciendæ gentis causâ Aruntem Clusinum, irâ corruptæ uxoris ab Lucumone, cui tutor is fuerat ipse, præpotente juvene, et a quo expeti pœnæ, nisi

externa vis quæsita esset, nequirent: hunc transeuntibus Alpes ducem, auctoremque Clusium oppugnandi fuisse. Equidem haud abnuerim, Clusium Gallos ab Arunte, seu quo alio Clusino, adductos: sed eos, qui oppugnaverint Clusium, non fuisse, qui primi Alpes transierint, satis constat: ducentis quippe annis antè, quàm Clusium oppugnarent, urbemque Romam caperent, in Italiam Galli transcenderunt: nec cum his primùm Etruscorum, sed multò antè cum iis, qui inter Apenninum Alpesque incolebant, sæpe exercitus Gallici pugnavêre. Tuscorum, ante Romanum imperium, latè terrâ marique opes patuêre: mari Supero Inferoque, quibus Italia insulæ modo cingitur, quantùm potuerint, nomina sunt argumento; quòd alterum Tuscum communi vocabulo gentis, alterum Adriaticum mare, ab Adriâ Tuscorum coloniâ, vocavêre Italicæ gentes. Græci eadem Tyrrhenum atque Adriaticum vocant. Ii in utrumque mare vergentes incoluêre urbibus duodenis terras; priùs cis Apenninum ad Inferum mare, postea trans Apenninum, totidem, quot capita originis erant, coloniis missis; quæ trans Padum omnia loca, excepto Venetorum angulo, qui sinum circumcolunt maris, usque ad Alpes tenuêre. Alpinis quoque ea gentibus haud dubiè origo est, maximè Rhætis; quos loca ipsa efferârunt, ne quid ex antiquo, præter sonum linguæ, nec eum incorruptum, retinerent.

XXXIV. De transitu in Italiam Gallorum hæc accepimus. Prisco Tarquinio Romæ regnante, Celtarum (quæ pars Galliæ tertia est) penes Bituriges summa imperii fuit: ii regem Celtico dabant. Ambigatus is fuit, virtute fortunâque quum suâ, tum publicâ, præpollens, quòd imperio ejus Gallia adeò frugum hominumque fertilis fuit, ut abundans multitudo vix regi videretur posse. Hic magno natu ipse jam, exonerare prægravante turbâ regnum cupiens, Bellovesum ac Sigovesum, sororis filios, impigros juvenes, missurum se esse, in quas Dii dedissent auguriis sedes, ostendit. Quantum ipsi vellent numerum hominum, excirent, ne qua gens arcere advenientes posset. Tum Sigoveso sortibus dati Hercynii saltus: Belloveso haud paulò lætiorem in Italiam viam Dii dabant. Is, quod ejus ex populis abundabat, Bituriges, Arvernos, Senones, Æduos, Ambarros, Carnutes, Aulercos, excivit. Profectus ingentibus peditum equitumque copiis, in Tricastinos venit. Alpes inde oppositæ erant; quas inexsuperabiles visas haud equidem miror, nullâ dum

viâ (quod quidem continens memoria sit, nisi de Hercule fabulis credere libet) superatas. Ibi quum velut septos montium altitudo teneret Gallos, circumspectarentque, quânam per juncta cœlo juga in alium orbem terrarum transirent, religio etiam tenuit, quòd allatum est, advenas quærentes agrum ab Salyum gente oppugnari. Massilienses erant hi, navibus a Phocæâ profecti. Id Galli fortunæ suæ omen rati, adjuvêre, ut, quem primum in terram egressi occupaverant, locum patentibus silvis communirent. Ipsi per Taurinos saltusque invios Alpes transcenderunt: fusisque acie Tuscis haud procul Ticino flumine, quum, in quo consederant, agrum Insubrium appellari audîssent, cognomine Insubribus pago Æduorum; ibi, omen sequentes loci, condidêre urbem: Mediolanum appellârunt.

XXXV. Alia subinde manus Cenomanorum, Elitovio duce, vestigia priorum secuta, eodem saltu, favente Belloveso, quum transcendisset Alpes, ubi nunc Brixia ac Verona urbes sunt (locos tenuêre Libui), considunt. Post hos Salluvii, prope antiquam gentem Lævos Ligures, incolentes circa Ticinum amnem. Penino deinde Boii Lingonesque transgressi, quum jam inter Padum atque Alpes omnia tenerentur, Pado ratibus trajecto, non Etruscos modò, sed etiam Umbros, agro pellunt: intra Apenninum tamen sese tenuêre. Tum Senones, recentissimi advenarum, ab Utente flumine usque ad Æsim fines habuêre. Hanc gentem Clusium, Romamque inde, venisse comperio: id parum certum est, solamne, an ab omnibus Cisalpinorum Gallorum populis adjutam. Clusini, novo bello exterriti, quum multitudinem, quum formas hominum invisitatas cernerent, et genus armorum; audirentque, sæpe ab iis, cis Padum ultraque, legiones Etruscorum fusas, quamquam adversus Romanos nullum eis jus societatis amicitiæve erat, nisi quòd Vejentes consanguineos adversus populum Romanum non defendissent, legatos Romam, qui auxilium ab senatu peterent, misêre. De auxilio nihil impetratum: legati tres, M. Fabii Ambusti filii, missi, qui senatûs populique Romani nomine agerent cum Gallis, ne, a quibus nullam injuriam accepissent, socios populi Romani atque amicos oppugnarent. Romanis eos bello quoque, si res cogat, tuendos esse: sed melius visum, bellum ipsum amoveri, si posset; et Gallos, novam gentem, pace potiùs cognosci, quàm armis.

XXXVI. Mitis legatio, ni præferoces legatos, Gallisque magis quàm Romanis similes, habuisset: quibus, postquam mandata ediderunt in concilio Gallorum, datur responsum: "Etsi novum nomen audiant Romanorum, tamen credere viros fortes esse, quorum auxilium a Clusinis in re trepidâ sit imploratum: et, quoniam legatione adversus se maluerint, quàm armis, tueri socios, ne se quidem pacem, quam illi afferant, adspernari, si Gallis, egentibus agro, quem latiùs possideant quàm colant Clusini, partem finium concedant: aliter pacem impetrari non posse. Et responsum coram Romanis accipere velle: et, si negetur ager, coram iisdem Romanis dimicaturos, ut nuntiare domum possent, quantùm Galli virtute cæteros mortales præstarent." "Quodnam id jus esset, agrum a possessoribus petere, aut minari arma?" Romanis quærentibus, et, "quid in Etruriâ rei Gallis esset?" quum illi, "se in armis jus ferre, et omnia fortium virorum esse,"ärociter dicerent, accensis utrimque animis ad arma discurritur, et prœlium conseritur. Ibi, jam urgentibus Romanam urbem fatis, legati contra jus gentium arma capiunt: nec id clam esse potuit, quum ante signa Etruscorum tres nobilissimi fortissimique Romanæ juventutis pugnarent: tantùm eminebat peregrina virtus. Quin etiam Q. Fabius, evectus extra aciem equo, ducem Gallorum, ferociter in ipsa signa Etruscorum incursantem, per latus transfixum hastâ, occidit: spoliaque ejus legentem Galli agnovêre; perque totam aciem, Romanum legatum esse, signum datum est. Omissâ inde in Clusinos irâ, receptui canunt, minantes Romanis. Erant, qui extemplo Romam eundum censerent: vicêre seniores, ut legati priùs mitterentur questum injurias, postulatumque, ut, pro jure gentium violato, Fabii dederentur. Legati Gallorum quum ea, sicut erant mandata, exposuissent, senatui nec factum placebat Fabiorum, et jus postulare barbari videbantur: sed, ne id, quod placebat, decerneret in tantæ nobilitatis viris, ambitio obstabat. Itaque, ne penes ipsos culpa esset cladis forte Gallico bello acceptæ, cognitionem de postulatis Gallorum ad populum rejiciunt; ubi tantò plùs gratia atque opes valuere, ut, quorum de pœnâ agebatur, tribuni militum consulari potestate in insequentem annum crearentur. Quo facto, haud secus quàm dignum erat, infensi Galli, bellum propalam minantes, ad suos redeunt. Tribuni militum cum tribus Fabiis creati Q. Sulpicius Longus, Q. Servilius quartùm, Ser. Cornelius Maluginensis.

[U. C. 365. A. C. 387.]

XXXVII. Quum tanta moles mali instaret, (adeò obcæcat animos Fortuna, ubi vim suam ingruentem refringi non vult) civitas, quæ adversus Fidenatem ac Vejentem hostem aliosque finitimos populos, ultima experiens auxilia, dictatorem multis tempestatibus dixisset; ea tunc, invisitato atque inaudito hoste ab Oceano terrarumque ultimis oris bellum ciente, nihil extraordinarii imperii aut auxilii quæsivit. Tribuni, quorum temeritate bellum contractum erat, summæ rerum præerant: delectumque nihilo accuratiorem, quàm ad media bella haberi solitus erat, (extenuantes etiam famam belli) habebant. Interim Galli, postquam accepêre, ultro honorem habitum violatoribus juris humani, elusamque legationem suam esse, flagrantes irâ, cujus impotens est gens, confestim signis convulsis, citato agmine iter ingrediuntur. Ad quorum prætereuntium raptim tumultum quum exterritæ urbes ad arma concurrerent, fugaque agrestium fieret, Romam se ire, magno clamore significabant; quâcumque ibant, equis virisque longè ac latè fuso agmine immensum obtinentes loci. Sed, antecedente famâ nuntiisque Clusinorum, deinceps inde aliorum populorum, plurimum terroris Romam celeritas hostium tulit; quippe quibus, velut tumultuario exercitu raptim ducto, ægrè ad undecimum lapidem occursum est, quâ flumen Allia, Crustuminis montibus præalto defluens alveo, haud multùm infra viam Tiberino amni miscetur. Jam omnia contrà circàque hostium plena erant; et nata in vanos tumultus gens, truci cantu clamoribusque variis, horrendo cuncta compleverant sono.

XXXVIII. Ibi tribuni militum, non loco castris antè capto, non præmunito vallo, quò receptus esset, non Deorum saltem, si non hominum, memores, nec auspicatò, nec litatò, instruunt aciem diductam in cornua, ne circumveniri multitudine hostium possent: nec tamen æquari frontes poterant, quum extenuando infirmam et vix cohærentem mediam aciem haberent. Paulum erat ab dexterâ editi loci, quem subsidiariis repleri placuit; eaque res, ut initium pavoris ac fugæ, sic una salus fugientibus fuit: nam Brennus, regulus Gallorum, in paucitate hostium artem maximè timens, ratus ad id captum superiorem locum, ut, ubi Galli cum acie legionum rectâ fronte concucurrissent, subsidia in aversos transversosque impetum darent, ad subsidiarios signa convertit; si eos loco depulisset, haud dubius, facilem in æquo campi tantùm superanti multitudini victoriam fore: adeò

non fortuna modò, sed ratio etiam, cum barbaris stabat. In alterâ acie nihil simile Romanis, non apud duces, non apud milites, erat: pavor fugaque occupaverat animos, et tanta hominum oblivio, ut multò major pars Vejos, in hostium urbem, quum Tiberis arceret, quàm recto itinere Romam ad conjuges ac liberos fugerent. Parumper subsidiarios tutatus est locus: in reliquâ acie simul est clamor, proximis ab latere, ultimis ab tergo, auditus, ignotum hostem priùs pæne quàm viderent, non modò non tentato certamine, sed ne clamore quidem reddito, integri intactique fugerunt. Nec ulla cædes pugnantium fuit: terga cæsa suomet ipsorum certamine in turbâ impedientium fugam. Circa ripam Tiberis, quò armis abjectis totum sinistrum cornu defugit, magna strages facta est: multosque, imperitos nandi aut invalidos, graves loricis aliisque tegminibus, hausêre gurgites. Maxima tamen pars incolumis Vejos perfugit; unde non modò præsidii quidquam, sed ne nuntius quidem cladis, Romam est missus. Ab dextro cornu, quod procul a flumine et magis sub monte steterat, Romam omnes petiêre, et, ne clausis quidem portis urbis, in arcem confugerunt.

XXXIX. Gallos quoque velut obstupefactos miraculum victoriæ tam repentinæ tenuit: et ipsi pavore defixi primùm steterunt, velut ignari, quid accidisset: deinde insidias vereri; postremò cæsorum spolia legere, armorumque cumulos, ut mos eis est, coacervare. Tum demum, postquam nihil usquam hostile cernebatur, viam ingressi, haud multò ante solis occasum ad urbem Romam perveniunt: ubi quum prægressi equites, non portas clausas, non stationem pro portis excubare, non armatos esse in muris, retulissent; aliud priori simile miraculum eos sustinuit; noctemque veriti et ignotæ situm urbis inter Romam atque Anienem consedêre, exploratoribus missis circa mœnia aliasque portas, quænam hostibus in perditâ re consilia essent. Romani, quum pars major ex acie Vejos petîsset, nemo superesse quemquam præter eos, qui Romam refugerant, crederet, complorati omnes, pariter vivi mortuique, totam propè urbem lamentis impleverunt. Privatos deinde luctus stupefecit publicus pavor, postquam hostes adesse nuntiatum est: mox ululatus cantusque dissonos, vagantibus circa mœnia turmatim barbaris, audiebant. Omne inde tempus suspensos ita tenuit animos usque ad lucem alteram, ut identidem jam in urbem futurus videretur impetus; primo adventu,

quo accesserant ad urbem (mansuros enim ad Alliam fuisse, nisi hoc consilii foret); deinde sub occasum solis, quia haud multum diei supererat, ante noctem rati se invasuros; tum in noctem dilatum consilium esse, quò plus pavoris inferrent. Postremò lux appropinquans exanimare: timorique perpetuo ipsum malum continens fuit, quum signa infesta portis sunt illata. Nequâquam tamen eâ nocte, neque insequenti die, similis illi, quæ ad Alliam tam pavidè fugerat, civitas fuit. Nam quum defendi urbem posse, tam parvâ relictâ manu, spes nulla esset, placuit, cum conjugibus ac liberis, juventutem militarem senatûsque robur in arcem Capitoliumque concedere; armisque et frumento collatis, ex loco inde munito Deos hominesque et Romanum nomen defendere: Flaminem sacerdotesque Vestales sacra publica a cæde, ab incendiis procul auferre; nec antè deseri cultum eorum, quàm non superessent, qui colerent. Si arx Capitoliumque, sedes Deorum, si senatus, caput publici consilii, si militaris juventus superfuerit imminenti ruinæ urbis, facilem jacturam esse seniorum, relictæ in urbe utique perituræ turbæ: et, quò id æquiore animo de plebe multitudo ferret, senes triumphales consularesque simul se cum illis palàm dicere obituros; nec his corporibus, quibus non arma ferre, non tueri patriam possent, oneraturos inopiam armatorum.

XL. Hæc inter seniores morti destinatos jactata solatia. Versæ inde adhortationes ad agmen juvenum, quos in Capitolium atque in arcem prosequebantur, commendantes virtuti eorum juventæque urbis per trecentos sexaginta annos omnibus bellis victricis, quæcumque reliqua esset, fortunam. Digredientibus, qui spem omnem atque opem secum ferebant, ab iis, qui captæ urbis non superesse statuerant exitio; quum ipsa res speciesque miserabilis erat, tum muliebris fletus et concursatio incerta, nunc hos nunc illos sequentium, rogitantiumque viros natosque, cui se fato darent, nihil, quod humanis superesset malis, relinquebant. Magna pars tamen earum in arcem suos prosecutæ sunt, nec prohibente ullo, nec vocante; quia, quod utile obsessis ad minuendam imbellem multitudinem, id parum humanum erat. Alia, maximè plebis, turba, quam nec capere tam exiguus collis, nec alere in tantâ inopiâ frumenti poterat, ex urbe effusa, velut agmine jam uno, petiit Janiculum: inde pars per agros dilapsi, pars urbes petunt finitimas, sine ullo duce aut consensu, suam quisque spem, sua consilia, communibus deplo-

ratis, exsequentes. Flamen interim Quirinalis virginesque Vestales, omissâ rerum suarum curâ, quæ sacrorum secum ferenda, quæ (quia vires ad omnia ferenda deerant) relinquenda essent, consultantes, quisve ea locus fideli asservaturus custodiâ esset; optimum ducunt, condita in doliolis sacello proximo ædibus flaminis Quirinalis (ubi nunc despui religio est) defodere: cætera, inter se onere partito, ferunt viâ, quæ sublicio ponte ducit ad Janiculum. In eo clivo eas quum L. Albinius, de plebe Romanâ homo, conspexisset, plaustro conjugem ac liberos vehens inter cæteram turbam, quæ, inutilis bello, urbe excedebat; salvo etiam tum discrimine divinarum humanarumque rerum, irreligiosum ratus, sacerdotes publicos sacraque populi Romani pedibus ire, ferrique; se ac suos in vehiculo conspici; descendere uxorem ac pueros jussit, virgines sacraque in plaustrum imposuit, et Cære, quò iter sacerdotibus erat, pervexit.

XLI. Romæ interim, satis jam omnibus, ut in tali re, ad tuendam arcem compositis, turba seniorum, domos regressa, adventum hostium obstinato ad mortem animo exspectabat. Qui eorum curules gesserant magistratus, ut in fortunæ pristinæ honorumque aut virtutis insignibus morerentur, quæ augustissima vestis est tensas ducentibus triumphantibusve, eâ vestiti medio ædium eburneis sellis sedêre. Sunt, qui, M. Fabio pontifice maximo præfante carmen, devovisse eos se pro patriâ Quiritibusque Romanis, tradant. Galli, et quia interpositâ nocte a contentione pugnæ remiserant animos, et quòd nec in acie ancipiti usquam certaverant prœlio, nec tum impetu aut vi capiebant urbem, sine irâ, sine ardore animorum, ingressi postero die urbem patente Collinâ portâ, in forum perveniunt, circumferentes oculos ad templa Deûm, arcemque, solam belli speciem tenentem. Inde, modico relicto præsidio (ne quis in dissipatos ex arce aut Capitolio impetus fieret), dilapsi ad prædam vacuis occursu hominum viis; pars in proxima quæque tectorum agmine ruunt; pars ultima, velut ea demum intacta et referta prædâ, petunt: inde rursus ipsâ solitudine absterriti, ne qua fraus hostilis vagos exciperet, in forum ac propinqua foro loca conglobati redibant: ubi eos, plebis ædificiis obseratis, patentibus atriis principum, major propè cunctatio tenebat aperta, quàm clausa, invadendi: adeò haud secus quàm venerabundi intuebantur in ædium vesti-

bulis sedentes viros, præter ornatum habitumque humano augustiorem, majestate etiam, quam vultus gravitasque oris præ se ferebat, simillimos Diis. Ad eos, velut simulacra, versi quum starent, M. Papirius, unus ex his, dicitur Gallo, barbam suam (ut tum omnibus promissa erat) permulcenti, scipione eburneo in caput incusso iram movisse; atque ab eo initium cædis ortum; cæteros in sedibus suis trucidatos. Post principum cædem, nulli deinde mortalium parci, diripi tecta, exhaustis injici ignes.

XLII. Cæterùm, seu non omnibus delendæ urbis libido erat, seu ita placuerat principibus Gallorum, et ostentari quædam incendia terroris causâ, si compelli ad deditionem caritate sedium suarum obsessi possent; et non omnia concremari tecta, ut, quodcumque superesset urbis, id pignus ad flectendos hostium animos haberent; nequâquam perinde atque in captâ urbe primâ die aut passim aut latè vagatus est ignus. Romani, ex arce plenam hostium urbem cernentes, vagosque per vias omnes cursus, quum aliâ atque aliâ parte nova aliqua clades oriretur, non mentibus solùm consipere, sed ne auribus quidem atque oculis satis constare poterant. Quòcumque clamor hostium, mulierum puerorumque ploratus, sonitus flammæ, et fragor ruentium tectorum avertisset, paventes ad omnia, animos oraque et oculos flectebant, velut ad spectaculum a Fortunâ positi occidentis patriæ, nec ullius rerum suarum relicti, præterquam corporum, vindices; tantò ante alios miserandi magis, qui unquam obsessi sunt, quòd interclusi a patriâ obsidebantur, omnia sua cernentes in hostium potestate. Nec tranquillior nox diem tam fœdè actum excepit: lux deinde noctem inquietam insecuta est: nec ullum erat tempus, quod a novæ semper cladis alicujus spectaculo cessaret. Nihil tamen, tot onerati atque obruti malis, flexerunt animos, quin, etsi omnia flammis ac ruinis æquata vidissent, quamvis inopem parvumque, quem tenebant, collem, libertati relictum, virtute defenderent; et jam, quum eadem quotidie acciderent, velut assueti malis, abalienaverant ab sensu rerum suarum animos; arma tantùm ferrumque in dextris, velut solas reliquias spei suæ, intuentes.

XLIII. Galli quoque, per aliquot dies in tecta modò urbis nequidquam bello gesto, quum inter incendia ac ruinas captæ urbis nihil superesse, præter armatos hostes, viderent,

nequidquam tot cladibus territos, nec flexuros ad deditionem animos, ni vis adhiberetur; experiri ultima, et impetum facere in arcem, statuunt. Primâ luce, signo dato, multitudo omnis in foro instruitur: inde, clamore sublato ac testudine factâ, subeunt: adversus quos Romani nihil temerè nec trepidè, ad omnes aditus stationibus firmatis, quâ signa ferri videbant, eâ robore virorum opposito scandere hostem sinunt; quò successerit magis in arduum, eò pelli posse per proclive faciliùs rati. Medio ferè clivo restitêre: atque inde ex loco superiore, qui propè suâ sponte in hostem inferebat, impetu facto, strage ac ruinâ fudêre Gallos; ut nunquam postea nec pars, nec universi tentaverint tale pugnæ genus. Omissâ itaque spe per vim atque arma subeundi, obsidionem parant; cujus ad id tempus immemores, et, quod in urbe fuerat frumentum, incendiis urbis absumpserant, et ex agris per ipsos dies raptum omne Vejos erat. Igitur, exercitu diviso, partim per finitimos populos prædari placuit, partim obsidere arcem; ut obsidentibus frumentum populatores agrorum præberent. Proficiscentes Gallos ab Urbe, ad Romanam experiendam virtutem, Fortuna ipsa Ardeam, ubi Camillus exsulabat, duxit; qui mœstior ibi fortunâ publicâ, quàm suâ, quum Diis hominibusque accusandis senesceret, indignando mirandoque ubi illi viri essent, qui secum Vejos Faleriosque cepissent, qui alia bella fortiùs semper quàm feliciùs gessissent; repentè audit, Gallorum exercitum adventare, atque de eo pavidos Ardeates consultare: nec secus quàm divino spiritu tactus, quum se in mediam concionem intulisset, abstinere suetus antè talibus conciliis;

XLIV. "Ardeates," inquit, "veteres amici, novi etiam "cives mei, quando et vestrum beneficium ita tulit, et for"tuna hoc egit mea, nemo vestrûm conditionis meæ ob"litum me huc processisse putet: sed res ac periculum "commune cogit, quod quisque possit in re trepidâ præsidii, "in medium conferre. Et quando ego vobis pro tantis ves"tris in me meritis gratiam referam, si nunc cessavero? "aut ubi usus erit mei vobis, si in bello non fuerit? Hac "arte in patriâ steti; et, invictus bello, in pace ab ingratis "civibus pulsus sum. Vobis autem, Ardeates, fortuna ob"lata est, et pro tantis pristinis populi Romani beneficiis, "quanta ipsi meministis (nec enim exprobranda apud me"mores sunt), gratiæ referendæ, et huic urbi decus ingens

"belli ex hoste communi pariendi. Quæ effuso agmine "adventat, gens est, cui natura corpora animosque magna "magis quàm firma dederit: eò in certamen omne plus "terroris, quàm virium, ferunt. Argumento sit clades Ro-"mana: patentem cepêre urbem; ex arce Capitolioque "his exiguâ resistitur manu. Jam obsidionis tædio victi "abscedunt, vagique per agros palantur, cibo vinoque rap-"tim hausto repleti. Ubi nox appetit, prope rivos aqua-"rum, sine munimento, sine stationibus ac custodiis, pas-"sim ferarum ritu sternuntur, nunc ab secundis rebus ma-"gis etiam solito incauti. Si vobis in animo est tueri mœ-"nia vestra, nec pati hæc omnia Galliam fieri, primâ vigiliâ "capite arma frequentes: me sequimini ad cædem, non ad "pugnam: nisi vinctos somno, velut pecudes, trucidandos "tradidero, non recuso eumdem Ardeæ rerum mearum exi-"tum, quem Romæ habui."

XLV. Æquis iniquisque persuasum erat, tantum bello virum neminem usquam eâ tempestate esse. Concione dimissâ, corpora curant, intenti, quàm mox signum daretur: quo dato, primæ silentio noctis ad portas Camillo præsto fuêre. Egressi, haud procul urbe, sicut prædictum erat, castra Gallorum, intuta neglectaque ab omni parte nacti, clamore invadunt. Nusquam prœlium, omnibus locis cædes est; nuda corpora et soluta somno trucidantur: extremos tamen pavor cubilibus suis excitos, quæ aut unde vis esset, ignaros, in fugam, et quosdam in hostem ipsum improvidos tulit. Magna pars, in agrum Antiatem delati, incursione ab oppidanis in palatos factâ, circumveniuntur. Similis in agro Vejenti Tuscorum facta strages est; qui urbis, jam prope quadringentesimum annum vicinæ, oppressæ ab hoste invisitato inauditoque, adeò nihil miseriti sunt, ut in agrum Romanum eo tempore incursiones facerent, plenique prædæ Vejos etiam, præsidiumque et spem ultimam Romani nominis, in animo habuerint oppugnare. Viderant eos milites Romani, vagantes per agros et congregatos agmine, prædam præ se agentes; et castra cernebant haud procul Vejis posita. Inde primùm miseratio sui, deinde indignitas, atque ex eâ ira animos cepit. "Etruscisne etiam, a quibus bel-"lum Gallicum in se avertissent, ludibrio esse clades suas?" Vix temperavêre animis, quin extemplo impetum facerent: compressique a Cædicio centurione, quem sibimet ipsi præfecerant, rem in noctem sustinuêre. Tantùm par Camillo

defuit auctor ; cætera eodem ordine eodemque fortunæ eventu gesta : quin etiam, ducibus captivis, qui cædi nocturnæ superfuerant, ad aliam manum Tuscorum ad Salinas profecti, nocte insequenti ex improviso majorem cædem edidêre; duplicique victoriâ ovantes Vejos redeunt.

XLVI. Romæ interim plerumque obsidio segnis, et utrimque silentium esse : ad id tantùm intentis Gallis, ne quis hostium evadere inter stationes posset ; quum repentè juvenis Romanus admiratione in se cives hostesque convertit. Sacrificium erat statum in Quirinali colle genti Fabiæ : ad id faciendum C. Fabius Dorso, Gabino cinctu, sacra manibus gerens, quum de Capitolio descendisset, per medias hostium stationes egressus, nihil ad vocem cujusquam terroremve motus, in Quirinalem collem pervenit : ibique omnibus solenniter peractis, eâdem revertens similiter constanti vultu graduque, satis sperans propitios esse Deos, quorum cultum ne mortis quidem metu prohibitus deseruisset, in Capitolium ad suos rediit, seu attonitis Gallis miraculo audaciæ, seu religione etiam motis, cujus haudquâquam negligens est gens. Vejis interim non animi tantùm in dies, sed etiam vires, crescebant ; nec Romanis solùm eò convenientibus ex agris, qui a prœlio adverso aut clade captæ urbis palati fuerant, sed etiam ex Latio voluntariis confluentibus, ut in parte prædæ essent. Maturum jam videbatur, repeti patriam, eripique ex hostium manibus ; sed corpori valido caput deerat. Locus ipse admonebat Camilli, et magna pars militum erat, qui ductu auspicioque ejus res prosperè gesserant : et Cædicius negare, se commissurum, cur sibi aut Deorum aut hominum quisquam imperium finiret potiùs, quàm ipse memor ordinis sui posceret imperatorem. Consensu omnium placuit, ab Ardeâ Camillum acciri ; sed antea consulto senatu, qui Romæ esset : adeò regebat omnia pudor, discriminaque rerum propè perditis rebus servabant. Ingenti periculo transeundum per hostium custodias erat : ad eam rem Pontius Cominius, impiger juvenis, operam pollicitus, incubans cortici, secundo Tiberi ad urbem defertur : inde, quâ proximum fuit a ripâ, per præruptum, eòque neglectum hostium custodiæ, saxum in Capitolium evadit ; et ad magistratus ductus, mandata exercitûs edit. Accepto inde senatûs decreto, ut et, comitiis curiatis revocatus de exsilio, jussu populi Camillus dictator extemplo diceretur, militesque haberent imperatorem, quem vellent ; eâdem degressus nuntius

Vejos contendit: missique Ardeam legati ad Camillum, Vejos eum perduxêre: seu (quod magis credere libet, non priùs profectum ab Ardeâ, quàm comperit legem latam; quòd nec injussu populi mutari finibus posset, nec, nisi dictator dictus, auspicia in exercitu habere) lex curiata lata est, dictatorque absens dictus.

XLVII. Dum hæc Vejis agebantur, interim arx Romæ Capitoliumque in ingenti periculo fuit: namque Galli, seu vestigio notato humano, quâ nuntius a Vejis pervenerat, seu suâ sponte animadverso ad Carmentis saxorum adscensu æquo, nocte sublustri, quum primò inermem, qui tentaret viam, præmisissent, tradentes inde arma, ubi quid iniqui esset, alterni innisi, sublevantesque invicem et trahentes alii alios, prout postularet locus; tanto silentio in summum evasêre, ut non custodes solùm fallerent, sed ne canes quidem, sollicitum animal ad nocturnos strepitus, excitarent. Anseres non fefellêre, quibus, sacris Junoni, in summâ inopiâ cibi tamen abstinebatur: quæ res saluti fuit: namque clangore eorum alarumque crepitu excitus M. Manlius, qui triennio antè consul fuerat, vir bello egregius, armis arreptis, simul ad arma cæteros ciens, vadit: et, dum cæteri trepidant, Gallum, qui jam in summo constiterat, umbone ictum deturbat. Cujus casus prolapsi quum proximos sterneret, trepidantes alios, armisque omissis saxa, quibus adhærebant, manibus amplexos, trucidat. Jamque et alii congregati telis missilibusque saxis proturbare hostes, ruinâque tota prolapsa acies in præceps deferri. Sedato deinde tumultu, reliquum noctis (quantùm in turbatis mentibus poterat, quum præteritum quoque periculum sollicitaret) quieti datum est. Luce ortâ, vocatis classico ad concilium militibus ad tribunos, quum et rectè et perperam facto pretium deberetur; Manlius primùm ob virtutem laudatus donatusque, non ab tribunis solùm militum, sed consensu etiam militari: cui universi selibras farris et quartarios vini ad ædes ejus, quæ in arce erant, contulerunt; rem dictu parvam, cæterùm inopia fecerat eam argumentum ingens caritatis, quum, se quisque victu suo fraudans, detractum corpori atque usibus necessariis ad honorem unius viri conferret. Tum vigiles ejus loci, quâ fefellerat adscendens hostis, citati: et quum in omnes more militari se animadversurum Q. Sulpicius tribunus militum pronuntiâsset; consentiente clamore militum in unum vigilem conjicientium culpam, deterritus, a cæteris abstinuit:

reum haud dubium ejus noxæ, approbantibus cunctis, de saxo dejecit. Inde intentiores utrimque custodiæ esse; et apud Gallos, quia vulgatum erat, inter Vejos Romamque nuntios commeare; et apud Romanos, ab nocturni periculi memoriâ.

XLVIII. Sed, ante omnia obsidionis bellique mala, fames utrumque exercitum urgebat; Gallos pestilentia etiam, quum loco jacente inter tumulos castra habentes, tum ab incendiis torrido et vaporis pleno, cineremque, non pulverem modò, ferente, quum quid venti motum esset: quorum intolerantissima gens, humorique ac frigori assueta, quum, æstu et angore vexata, vulgatis velut in pecua morbis, moreretur; jam pigritiâ singulos sepeliendi, promiscuè acervatos cumulos hominum urebant; Bustorumque inde Gallicorum nomine insignem locum fecêre. Induciæ deinde cum Romanis factæ, et colloquia permissu imperatorum habita: in quibus quum identidem Galli famem objicerent, eâque necessitate ad deditionem vocarent, dicitur, avertendæ ejus opinionis causâ, multis locis panis de Capitolio jactatus esse in hostium stationes. Sed jam neque dissimulari neque ferri ultrà fames poterat. Itaque, dum dictator delectum per se Ardeæ habet, magistrum equitum L. Valerium a Vejis abducere exercitum jubet; parat, instruitque, quibus haud impar adoriatur hostes: interim Capitolinus exercitus, stationibus vigiliisque fessus, superatis tamen humanis omnibus malis, quum famem unam natura vinci non sineret, diem de die prospectans, ecquod auxilium ab dictatore appareret; postremò spe quoque jam, non solùm cibo, deficiente, et, quum stationes procederent, propè obruentibus infirmum corpus armis, vel dedi, vel redimi se, quâcumque pactione possent, jussit; jactantibus non obscurè Gallis, haud magnâ mercede se adduci posse, ut obsidionem relinquant. Tum senatus habitus, tribunisque militum negotium datum, ut paciscerentur. Inde inter Q. Sulpicium tribunum militum et Brennum regulum Gallorum colloquio transacta res est; et mille pondo auri pretium populi gentibus mox imperaturi factum. Rei, fœdissimæ per se, adjecta indignitas est: pondera ab Gallis allata iniqua, et, tribuno recusante, additus ab insolente Gallo ponderi gladius: auditaque intoleranda Romanis vox, "Væ victis esse."

XLIX. Sed Diique et homines prohibuêre redemptos vivere Romanos; nam forte quâdam, priùs quàm infanda merces perficeretur, per altercationem nondum omni auro appenso, dictator intervenit; auferrique aurum de medio, et Gallos submoveri jubet. Quum illi renitentes pactos dicerent sese, negat eam pactionem ratam esse, quæ, postquam ipse dictator creatus esset, injussu suo ab inferioris juris magistratu facta esset: denuntiatque Gallis, ut se ad prœlium expediant. Suos in acervum conjicere sarcinas, et arma aptare, ferroque, non auro, recuperare patriam jubet, in conspectu habentes fana Deûm, et conjuges, et liberos, et solum patriæ deforme belli malis, et omnia, quæ defendi repetique et ulcisci fas sit. Instruit deinde aciem, ut loci natura patiebatur, in semirutæ solo urbis, et naturâ inequali; et omnia, quæ arte belli secunda suis eligi præpararive poterant, providit. Galli, novâ re trepidi, arma capiunt, irâque magis, quàm consilio, in Romanos incurrunt. Jam verterat fortuna, jam Deorum opes humanaque consilia rem Romanam adjuvabant. Igitur primo concursu haud majore momento fusi Galli sunt, quàm ad Alliam vicerant. Justiore altero deinde prœlio ad octavum lapidem Gabinâ viâ, quò se ex fugâ contulerant, ejusdem ductu auspicioque Camilli vincuntur. Ibi cædes omnia obtinuit: castra capiuntur, et ne nuntius quidem cladis relictus. Dictator, recuperatâ ex hostibus patriâ, triumphans in Urbem, redit; interque jocos militares, quos inconditos jaciunt, Romulus ac parens patriæ, conditorque alter urbis, haud vanis laudibus appellatur. Servatam deinde bello patriam iterum in pace haud dubiè servavit, quum prohibuit migrari Vejos, et tribunis rem intentiùs agentibus post incensam Urbem, et per se inclinatâ magis plebe ad id consilium: eaque causa fuit non abdicandæ post triumphum dictaturæ, senatu obsecrante, ne rempublicam in incerto relinqueret statu.

L. Omnium primum, ut erat diligentissimus religionum cultor, quæ ad Deos immortales pertinebant, retulit; et senatûs-consultum facit, "Fana omnia, quòd ea hostis pos-"sedisset, restituerentur, terminarentur, expiarenturque, ex-"piatioque eorum in libris per duumviros quæreretur: cum "Cæretibus hospitium publicè fieret, quòd sacra populi Ro-"mani ac sacerdotes recepissent, beneficioque ejus populi non "intermissus honos Deûm immortalium esset: ludi Capito-"lini fierent, quòd Jupiter Optimus Maximus suam sedem,

"atque arcem populi Romani, in re trepidâ tutatus esset: "collegiumque ad eam rem M. Furius dictator constitueret "ex iis, qui in Capitolio atque arce habitarent." Expiandæ etiam vocis nocturnæ, quæ nuntia cladis ante bellum Gallicum audita neglectaque esset, mentio illata; jussumque templum in Novâ viâ Ajo Locutio fieri. Aurum, quod Gallis ereptum erat, quodque ex aliis templis inter trepidationem in Jovis cellam collatum, quum, in quæ referri oporteret, confusa memoria esset, sacrum omne judicatum, et sub Jovis sellâ poni jussum. Jam antè in eo religio civitatis apparuerat, quòd, quum in publico deesset aurum, ex quo summa pactæ mercedis Gallis confieret, a matronis collatum acceperant, ut sacro auro abstineretur. Matronis gratiæ actæ, honosque additus, ut earum, sicut virorum, post mortem solennis laudatio esset. Iis peractis, quæ ad Deos pertinebant, quæque per senatum agi poterant; tum demum, agitantibus tribunis plebem assiduis concionibus, ut, relictis ruinis, in urbem paratam, Vejos, transmigrarent, in concionem, universo senatu prosequente, escendit, atque ita verba fecit:

LI. "Adeò mihi acerbæ sunt, Quirites, contentiones "cum tribunis plebis, ut nec tristissimi exsilii solatium aliud "habuerim, quoad Ardeæ vixi, quàm quòd procul ab his "certaminibus eram: et ob eadem hæc, non, si me senatûs-"consulto populique jussu revocaretis, rediturus unquam "fuerim. Nec nunc me, ut redirem, mea voluntas mutata, "sed vestra fortuna perpulit: quippe, ut in suâ sede mane-"ret patria, id agebatur; non ut ego utique in patriâ es-"sem: et nunc quiescerem ac tacerem libenter, nisi hæc "quoque pro patriâ dimicatio esset; cui deesse, quoad vita "suppetat, aliis turpe, Camillo etiam nefas est. Quid enim "repetiimus? quid obsessam ex hostium manibus eripui-"mus, si recuperatam ipsi deserimus? et quum, victoribus "Gallis, captâ totâ urbe, Capitolium tamen atque arcem "Diique et homines Romani tenuerint, habitaverint; vic-"toribus Romanis, recuperatâ urbe, arx quoque et Capito-"lium deseretur? et plus vastitatis huic urbi secunda nos-"tra fortuna faciet, quàm adversa fecit? Equidem, si no-"bis cum urbe simul positæ traditæque per manus religiones "nullæ essent, tamen tam evidens numen hac tempestate "rebus affuit Romanis, ut omnem negligentiam divini cul-"tûs exemptam hominibus putem. Intuemini enim horum

"deinceps annorum vel secundas res, vel adversas: inve-"nietis omnia prosperè evenisse sequentibus Deos, adversa "spernentibus. Jam omnium primum Vejens bellum (per "quot annos, quanto labore gestum!) non antè cepit finem, "quàm, monitu Deorum, aqua ex lacu Albano emissa est. "Quid hæc tandem urbis nostræ clades novæ? num antè "exorta est, quàm spreta vox cœlo emissa de adventu Gal-"lorum? quàm gentium jus ab legatis nostris violatum? "quàm a nobis, quum vindicari deberet, eâdem negligentiâ "Deorum prætermissum? Igitur victi, captique ac re-"dempti, tantum pœnarum Diis hominibusque dedimus, ut "terrarum orbi documento essemus. Adversæ deinde res "admonuerunt religionum. Confugimus in Capitolium ad "Deos, ad sedem Jovis Optimi Maximi: sacra in ruinâ re-"rum nostrarum alia terræ celavimus, alia, avecta in finiti-"mas urbes, amovimus ab hostium oculis. Deorum cultum, "deserti ab Diis hominibusque, tamen non intermisimus. "Reddidêre igitur patriam, et victoriam, et antiquum belli "decus amissum: et in hostes, qui cæci avaritiâ in pondere "auri fœdus ac fidem fefellerunt, verterunt terrorem fu-"gamque et cædem.

LII. "Hæc culti neglectique numinis tanta monumenta "in rebus humanis cernentes, ecquid sentitis, Quirites, "quantum, vixdum e naufragiis prioris culpæ cladisque "emergentes, paremus nefas? Urbem auspicatò inaugura-"tòque conditam habemus: nullus locus in eâ non religio-"num Deorumque est plenus: sacrificiis solennibus non "dies magis stati, quàm loca sunt, in quibus fiant. Hos "omnes Deos, publicos privatosque, Quirites, deserturi "estis? Quàm par vestrum factum est, quod in obsidione "nuper in egregio adolescente C. Fabio, non minore hos-"tium admiratione, quàm vestrâ, conspectum est; quum "inter Gallica tela degressus ex arce solenne Fabiæ gentis "in colle Quirinali obiit? An gentilicia sacra ne in bello "quidem intermitti, publica sacra et Romanos Deos etiam "in pace deseri, placet? et pontifices flaminesque negli-"gentiores publicarum religionum esse, quàm privatus in "solenni gentis fuerit? Forsitan aliquis dicat, aut Vejis "ea nos facturos, aut huc inde missuros sacerdotes nostros, "qui faciant: quorum neutrum fieri salvis cærimoniis po-"test: et, ne omnia generatim sacra omnesque percenseam "Deos, in Jovis epulo num alibi, quàm in Capitolio, pul-

"vinar suscipi potest? Quid de æternis Vestæ ignibus, "signoque, quod imperii pignus custodiâ ejus templi tene- "tur, loquar? quid de ancilibus vestris, Mars Gradive, tu- "que Quirine pater? hæc omnia in profano deseri placet "sacra, æqualia urbi, quædam vetustiora origine urbis? "Et videte, quid inter nos ac majores intersit. Illi sacra "quædam in monte Albano Lavinioque nobis facienda tra- "diderunt. An ex hostium urbibus Romam ad nos trans- "ferri sacra religiosum fuit: hinc sine piaculo in hostium "urbem, Vejos, transferemus? Recordamini, agitedum, "quoties sacra instaurentur, quia aliquid ex patrio ritu neg- "ligentiâ casuve prætermissum est. Modò quæ res, post "prodigium Albani lacûs, nisi instauratio sacrorum auspici- "orumque renovatio, affectæ Vejenti bello reipublicæ re- "medio fuit? At etiam, tamquam veterum religionum "memores, et peregrinos Deos transtulimus Romam, et in- "stituimus novos. Juno Regina, transvecta a Vejis, nuper "in Aventino quàm insigni ob excellens matronarum stu- "dium celebrique dedicata est die? Ajo Locutio templum, "propter cœlestem vocem exauditam in Novâ viâ, jussimus "fieri: Capitolinos ludos solennibus aliis addidimus; colle- "giumque ad id novum, auctore senatu, condidimus. Quid "horum opus fuit suscipi, si unâ cum Gallis urbem Roma- "nam relicturi fuimus? si non voluntate mansimus in Ca- "pitolio per tot menses obsidionis? si ab hostibus metu re- "tenti sumus? De sacris loquimur et de templis: quid "tandem de sacerdotibus? Nonnè in mentem venit, quan- "tum piaculi committatur? Vestalibus nempe una illa se- "des est, ex quâ eas nihil unquam, præterquam Urbs capta, "movit. Flamini Diali noctem unam manere extra urbem "nefas est. Hos Vejentes pro Romanis facturi estis sacer- "dotes, et Vestales tuæ te deserent, Vesta? et flamen pere- "grè habitando in singulas noctes tantum sibi reique pub- "licæ piaculi contrahet? Quid alia, quæ auspicatò agimus "omnia ferè intra pomœrium, cui oblivioni, aut cui negli- "gentiæ damus? Comitia curiata, quæ rem militarem con- "tinent; comitia centuriata, quibus consules tribunosque "militares creatis, ubi auspicatò, nisi ubi assolent, fieri pos- "sunt? Vejosne hæc transferemus? an, comitiorum causâ, "populus tanto incommodo in desertam hanc ab Diis ho- "minibusque urbem conveniet?

LIII. " 'Sed res ipsa cogit vastam incendiis ruinisque re-" 'linquere urbem, et ad integra omnia Vejos migrare, nec " 'hîc ædificando inopem plebem vexare.' Hanc autem jac-"tari magis causam, quàm veram esse, (ut ego non dicam) "apparere vobis, Quirites, puto; qui meministis, ante Gal-"lorum adventum, salvis tectis publicis privatisque, stante "incolumi urbe, hanc eamdem rem actam esse, ut Vejos "transmigraremus. Et videte, quantum inter meam sen-"tentiam vestramque intersit, tribuni. Vos, etiamsi tunc "faciendum non fuerit, nunc utique faciendum putatis: "ego contrà, (nec id mirati sitis priùs, quàm, quale sit, au-"dieritis) etiamsi tunc migrandum fuisset, incolumi totâ "Urbe, nunc has ruinas relinquendas non censerem. Quip-"pe tum causa nobis in urbem captam migrandi victoria "esset, gloriosa nobis ac posteris nostris; nunc hæc migra-"tio nobis misera ac turpis, Gallis gloriosa est: non enim "reliquisse victores, sed amisisse victi, patriam videbimur. "Hoc ad Alliam fuga, hoc capta Urbs, hoc circumsessum "Capitolium necessitatis imposuisse, ut desereremus penates "nostros, exsiliumque ac fugam nobis ex eo loco conscisce-"remus, quem tueri non possemus: et Galli evertere potue-"runt Romam, quam Romani restituere non videbuntur "potuisse? Quid restat, nisi ut, si jam novis copiis veniant "(constat enim vix credibilem multitudinem esse), et habi-"tare in captâ ab se, desertâ a vobis, hac urbe velint, sina-"tis? Quid? si non Galli hoc, sed veteres hostes vestri, "Æqui Volscive, faciant, ut commigrent Romam, velitisne "illos Romanos, vos Vejentes esse? an malitis hanc solitu-"dinem vestram, quàm urbem hostium, esse? non equidem "video, quid magis nefas sit. Hæc scelera, quia piget ædifi-"care, hæc dedecora pati parati estis? Si totâ urbe nullum "melius ampliusve tectum fieri possit, quàm casa illa con-"ditoris est nostri, non in casis, ritu pastorum agrestium-"que, habitare est satius inter sacra penatesque vestros, "quàm exsulatum publicè ire? Majores nostri, convenæ "pastoresque, quum in his locis nihil, præter silvas paludes-"que, esset, novam urbem tam brevi ædificârunt: nos, Ca-"pitolio, arce incolumi, stantibus templis Deorum, ædificare "incensa piget? et, quod singuli facturi fuimus, si ædes "nostræ deflagrâssent, hoc in publico incendio universi re-"cusamus facere?

LIV. “Quid tandem? si fraude, si casu Vejis incendium ortum sit, ventoque (ut fieri potest) diffusa flamma magnam partem urbis absumat; Fidenas inde, aut Gabios, aliamve quam urbem, quæsituri sumus, quò transmigremus? Adeò nihil tenet solum patriæ, nec hæc terra, quam matrem appellamus; sed in superficie tignisque caritas nobis patriæ pendet? Equidem, fatebor vobis, etsi minùs injuriæ vestræ, quàm meæ calamitatis, meminisse juvat, quum abessem, quotiescumque patria in mentem veniret, hæc omnia occurrebant, colles, campique, et Tiberis, et assueta oculis regio, et hoc cœlum, sub quo natus educatusque essem: quæ vos, Quirites, nunc moveant potiùs caritate suâ, ut maneatis in sede vestrâ, quàm postea, quum reliqueritis ea, macerent desiderio. Non sine causâ Dii hominesque hunc urbi condendæ locum elegerunt, saluberrimos colles, flumen opportunum, quo ex mediterraneis locis fruges devehantur, quo maritimi commeatus accipiantur; mare vicinum ad commoditates, nec expositum nimiâ propinquitate ad pericula classium externarum; regionum Italiæ medium, ad incrementum urbis natum unicè locum. Argumento est ipsa magnitudo tam novæ urbis: trecentesimus sexagesimus quintus annus urbis, Quirites, agitur; inter tot veterrimos populos tamdiu bella geritis; quum interea, ne singulas loquar urbes, non conjuncti cum Æquis Volsci, tot tam valida oppida, non universa Etruria, tantùm terrâ marique pollens, atque inter duo maria latitudinem obtinens Italiæ, bello vobis par est. Quod quum ita sit, quæ (malum!) ratio est expertis alia experiri, quum jam, ut virtus vestra transire aliò possit, fortuna certè loci hujus transferri non possit? Hîc Capitolium est, ubi quondam capite humano invento responsum est, eo loco caput rerum summamque imperii fore: hîc, quum auguratò liberaretur Capitolium, Juventas Terminusque, maximo gaudio patrum nostrorum, moveri se non passi: hîc Vestæ ignes, hîc ancilia cœlo demissa, hîc omnes propitii manentibus vobis Dii.”

LV. Movisse eos Camillus quum aliâ oratione, tum eâ, quæ ad religiones pertinebat, maximè dicitur: sed rem dubiam decrevit vox opportuna emissa; quòd, quum senatus pòst paulò de his rebus in curiâ Hostiliâ haberetur, cohortesque, ex præsidiis revertentes, forte agmine forum transi-

rent, centurio in comitio exclamavit: "Signifer, statue sig-"num: hîc manebimus optimè:" quâ voce auditâ, et senatus, "accipere se omen," ex curiâ egressus, conclamavit, et plebs circumfusa approbavit. Antiquatâ deinde lege, promiscuè urbs ædificari cœpta. Tegula publicè præbita est: saxi materiæque cædendæ, unde quisque vellet, jus factum; prædibus acceptis, eo anno ædificia perfecturos. Festinatio curam exemit vicos dirigendi, dum, omisso sui alienique discrimine, in vacuo ædificant. Ea est causa, ut veteres cloacæ, primò per publicum ductæ, nunc privata passim subeant tecta; formaque Urbis sit occupatæ magis, quàm divisæ, similis.

LIBRI SEXTI

CAP. XI. XIV—XX.

EPITOME LIBRI SEXTI

Res adversus Volscos et Æquos et Prænestinos prosperè gestas continet. Quatuor tribus additæ sunt, Stellatina, Sabatina, Tromentina, Arniensis. XI. XIV, &c. XX. M. Manlius, qui Capitolium a Gallis defenderat, quum obstrictos ære alieno liberaret, nexos exsolveret, crimine affectati regni damnatus, de saxo Tarpejo dejectus est: in cujus notam senatûs-consultum factum est, ne cui de Manliâ gente Marco cognomen esset. C. Licinius et L. Sextius tribuni plebis legem promulgârunt, ut consules etiam ex plebe fierent, qui ex Patribus creabantur: eamque legem cum magnâ contentione, repugnantibus Patribus, quum iidem tribuni plebis per quinquennium soli magistratus fuissent, pertulerunt; et primus ex plebe consul L. Sextius creatus est. Lata est et altera lex, ne cui plus quingentis jugeribus agri liceret possidere. [Cap. I–XLII. U. C. 365—388. A. C. 387—364.]

[U. C. 370. A. C. 382.]

XI. . . . . . Grave bellum foris, gravior domi seditio exorta: bellum Volscis, adjunctâ Latinorum atque Hernicorum defectione; seditio, unde minimè timeri potuit, a patriciæ gentis viro et inclytæ famæ, M. Manlio Capitolino; qui, nimius animi, quum alios principes sperneret, uni invideret, eximio simul honoribus atque virtutibus, M. Furio; ægrè ferebat, "solum eum in magistratibus, solum apud exercitus esse; tantùm jam eminere, ut iisdem auspiciis creatos, non pro collegis, sed pro ministris habeat; quum interim, si quis verè æstimare velit, a M. Furio recuperari patria ex obsidione hostium non potuerit, nisi a se priùs Capitolium atque arx servata esset: et ille, inter aurum accipiendum et spem pacis solutis animis, Gallos aggressus sit; ipse armatos capientesque arcem depulerit: illius gloriæ pars virilis apud omnes milites sit, qui simul vicerint; suæ victoriæ neminem omnium mortalium socium esse." His opinionibus inflato animo, ad hoc vitio quoque ingenii vehemens et impotens, postquam inter Patres non, quantùm æquum censebat, excellere suas opes animadvertit; primum

omnium ex Patribus popularis factus, cum plebejis magistratibus consilia communicare: criminando Patres, alliciendo ad se plebem, jam aurâ, non consilio, ferri, famæque magnæ malle quàm bonæ esse: et, non contentus agrariis legibus, quæ materia semper tribunis plebis seditionum fuisset, fidem moliri cœpit: "acriores quippe æris alieni "stimulos esse, qui non egestatem modò atque ignominiam "minentur, sed nervo ac vinculis corpus liberum territent:" et erat æris alieni magna vis, re damnosissimâ etiam divitibus, ædificando contracta. Bellum itaque Volscum, grave per se, oneratum Latinorum atque Hernicorum defectione, in speciem causæ jactatum, ut major potestas quæreretur. Sed nova consilia Manlii magis compulêre senatum ad dictatorem creandum. Creatus A. Cornelius Cossus magistrum equitum dixit T. Quintium Capitolinum.

XIV. Dictator exercitum in stativis tenebat, minimè dubius, bellum cum his populis Patres jussuros; quum major domi exorta moles coëgit acciri Romam eum, gliscente in dies seditione, quam solito magis metuendam auctor faciebat: non enim jam orationes modò M. Manlii, sed facta, popularia in speciem, tumultuosa eadem, quâ mente fierent, intuenda erant. Centurionem, nobilem militaribus factis, judicatum pecuniæ quum duci vidisset, medio foro cum catervâ suâ accurrit et manum injecit: vociferatusque de superbiâ Patrum, ac crudelitate fœneratorum, et miseriis plebis, virtutibus ejus viri fortunâque, "Tum verò ego," inquit, "nequidquam hac "dextrâ Capitolium arcemque servaverim, si civem com"militonemque meum, tamquam Gallis victoribus captum, "in servitutem ac vincula duci videam." Inde rem creditori palàm populo solvit, librâque et ære liberatum emittit, Deos atque homines obtestantem, ut M. Manlio, liberatori suo, parenti plebis Romanæ, gratiam referant. Acceptus extemplo in tumultuosam turbam, et ipse tumultum augebat, cicatrices acceptas Vejenti, Gallico, aliisque deinceps bellis, ostentans. "Se militantem, se restituentem eversos "penates, multiplici jam sorte exsolutâ, mergentibus semper "sortem usuris, obrutum fœnore esse: videre lucem, forum, "civium ora, M. Manlii operâ: omnia parentûm beneficia ab "illo se habere: illi devovere corporis vitæque ac sanguinis "quod supersit. Quodcumque sibi cum patriâ, penatibus "publicis ac privatis, juris fuerit, id cum uno homine esse." His vocibus instincta plebes quum jam unius hominis esset,

addita alia commotioris ad omnia turbanda consilii res. Fundum in Vejenti, caput patrimonii subjecit præconi: "Ne quem vestrûm," inquit, "Quirites, donec quidquam in "re meâ supererit, judicatum addictumve duci patiar." Id verò ita accendit animos, ut per omne fas ac nefas secuturi vindicem libertatis viderentur. Ad hoc, domi, concionantis in modum, sermones pleni criminum in Patres; inter quos, quum, omisso discrimine, vera an vana jaceret, "thesau-"ros Gallici auri occultari a Patribus" jecit: "nec jam pos-"sidendis publicis agris contentos esse, nisi pecuniam quoque "publicam avertant: ea res si palàm fiat, exsolvi plebem ære "alieno posse." Quæ ubi objecta spes est, enimvero indignum facinus videri, quum conferendum ad redimendam civitatem a Gallis aurum fuerit, tributo collationem factam; idem aurum, ex hostibus captum, in paucorum prædam cessisse. Itaque exsequebantur quærendo, ubi tantæ rei furtum occultaretur; differenteque, et tempore suo se indicaturum dicente, cæteris omissis, eò versæ erant omnium curæ; apparebatque, nec veri indicii gratiam mediam, nec falsi offensionem fore.

XV. Ita suspensis rebus, dictator, accitus ab exercitu, in Urbem venit. Postero die senatu habito, quum, satis periclitatus voluntates hominum, discedere senatum ab se vetuisset, stipatus eâ multitudine, sellâ in comitio positâ, viatorem ad M. Manlium misit; qui, dictatoris jussu vocatus, quum signum suis dedisset, adesse certamen, agmine ingenti ad tribunal venit. Hinc senatus, hinc plebs, suum quisque intuentes ducem, velut in acie constiterant. Tum dictator, silentio facto, "Utinam," inquit, "mihi Patribusque "Romanis ita de cæteris rebus cum plebe conveniat, quem-"admodum quod ad te attinet, eamque rem, quam de te "sum quæsiturus, conventurum satis confido. Spem factam "a te civitati video, fide incolumi, ex thesauris Gallicis, "quos primores Patrum occultent, creditum solvi posse. "Cui ego rei tantùm abest ut impedimento sim, ut, contrà, "te, M. Manli, adhorter, liberes fœnore plebem Romanam; "et istos, incubantes publicis thesauris, ex prædâ clandes-"tinâ evolvas. Quod nisi facis, sive quòd et ipse in parte "prædæ sis, sive quia vanum indicium est, in vincula te "duci jubebo; nec diutius patiar a te multitudinem fallaci "spe concitari." Ad ea Manlius, "nec se fefellisse," ait, "non adversus Volscos toties hostes, quoties Patribus expe-

"diat, nec adversus Latinos Hernicosque, quos falsis crimini-"bus in arma agant, sed adversus se ac plebem Romanam, "dictatorem creatum esse. Jam, omisso bello, quod simulatum "sit, in se impetum fieri : jam dictatorem profiteri patrocini-"um fœneratorum adversus plebem : jam sibi ex favore mul-"titudinis crimen et perniciem quæri. Offendit," inquit, "te, A. Corneli, vosque, Patres conscripti, circumfusa turba "lateri meo? Quin eam diducitis a me singuli vestris "beneficiis, intercedendo, eximendo de nervo cives vestros, "prohibendo judicatos addictosque duci, ex eo, quod affluit "opibus vestris, sustinendo necessitates aliorum? Sed "quid ego vos, de vestro impendatis, hortor? Sortem aliam "ferte : de capite deducite, quod usuris pernumeratum est : "jam nihilo mea turba, quàm ullius, conspectior erit. 'At "'enim, quid ita solus ego civium curam ago?' nihilo "magis, quod respondeam, habeo, quàm si quæras, quid ita "solus Capitolium arcemque servaverim. Et tum universis, "quam potui, opem tuli, et nunc singulis feram. Nam "quod ad thesauros Gallicos attinet, rem, suâpte naturâ "facilem, difficilem interrogatio facit : cur enim quæritis, "quod scitis? cur, quod in sinu vestro est, excuti jubetis "potiùs, quàm ponatis, nisi aliqua fraus subest? Quò ma-"gis argui præstigias jubetis vestras, eò plùs vereor, ne ab-"stuleritis observantibus etiam oculos. Itaque non ego, "vobis ut indicem prædas vestras, sed vos id cogendi estis, "ut in medium proferatis."

XVI. Quum mittere ambages dictator juberet, et aut peragere verum indicium cogeret, aut fateri facinus insimulati falso crimine senatûs, oblatæque vani furti invidiæ ; negantem, arbitrio inimicorum se locuturum, in vincula duci jussit. Arreptus a viatore, "Jupiter," inquit, "Optime "Maxime, Junoque Regina, ac Minerva, cæterique Dii De-"æque, qui Capitolium arcemque incolitis, siccine vestrum "militem ac præsidem sinitis vexari ab inimicis? Hæc "dextra, quâ Gallos fudi a delubris vestris, jam in vinculis "et catenis erit?" Nullius nec oculi nec aures indignitatem ferebant : sed invicta sibi quædam patientissima justi imperii civitas fecerat : nec, adversus dictatoriam vim, aut tribuni plebis aut ipsa plebs attollere oculos aut hiscere audebant. Conjecto in carcerem Manlio, satis constat, magnam partem plebis vestem mutâsse, multos mortales capillum ac barbam promisisse, obversatamque vestibulo carceris

mœstam turbam. Dictator de Volscis triumphavit: invidiæque magis triumphus, quàm gloriæ fuit: quippe domi, non militiæ, partum eum; actumque de cive, non de hoste, fremebant: unum defuisse tantùm superbiæ, quòd non M. Manlius ante currum sit ductus. Jamque haud procul seditione res erat; cujus leniendæ causâ, postulante nullo, largitor voluntarius repentè senatus factus, Satricum coloniam duo millia civium Romanorum deduci jussit: bina jugera et semisses agri assignati. Quod quum et parvum et paucis datum, et mercedem esse prodendi M. Manlii interpretarentur; remedio irritatur seditio: et jam magis insignis et sordibus et facie reorum turba Manliana erat; amotusque, post triumphum abdicatione dictaturæ, terror et linguam et animos liberaverat hominum.

XVII. Audiebantur itaque propalam voces exprobrantium multitudini, "quòd defensores suos semper in præcipitem "locum favore tollat, deinde in ipso discrimine periculi de"stituat. Sic Sp. Cassium, in agros plebem vocantem, sic "Sp. Mælium, ab ore civium famem suis impensis propul"santem, oppressos; sic M. Manlium, mersam et obrutam "fœnore partem civitatis in libertatem ac lucem extrahentem, "proditum inimicis. Saginare plebem populares suos, ut "jugulentur. Hoccine patiendum fuisse, si ad nutum dic"tatoris non responderit vir consularis? Fingerent men"titum antè, atque ideo non habuisse, quod tum responde"ret: cui servo unquam mendacii pœnam vincula fuisse? "Non obversatam esse memoriam noctis illius, quæ pæne "ultima atque æterna nomini Romano fuerit? non speciem "agminis Gallorum, per Tarpejam rupem scandentis? non "ipsius M. Manlii, qualem eum armatum, plenum sudoris "ac sanguinis, ipso pæne Jove erepto ex hostium manibus, vi"dissent? Selibrisne farris gratiam servatori patriæ relatam? "et quem propè cœlestem, cognomine certè Capitolino Jovi "parem, fecerint, eum pati vinctum in carcere, in tenebris, "obnoxiam carnificis arbitrio ducere animam? Adeò in "uno omnibus satis auxilii fuisse, nullam opem in tam mul"tis uni esse?" Jam ne nocte quidem turba ex eo loco dilabebatur, refracturosque carcerem minabantur; quum, remisso eo quod erepturi erant, ex senatûs-consulto Manlius vinculis liberatur: quo facto non seditio finita, sed dux seditioni datus est. Per eosdem dies Latinis et Hernicis, simul colonis Circejensibus et a Velitris, purgantibus se Vol-

sci crimine belli, captivosque repetentibus, ut suis legibus in eos animadverterent, tristia responsa reddita; tristiora colonis, quòd cives Romani patriæ oppugnandæ nefanda consilia inîssent, Non negatum itaque tantùm de captivis; sed (in quo ab sociis tamen temperaverant) denuntiatum senatûs verbis, facesserent properè ex Urbe, ab ore atque oculis populi Romani, ne nihil eos legationis jus, externo, non civi, comparatum, tegeret.

[U. C. 371. A. C. 381.]

XVIII. Recrudescente Manlianâ seditione, sub exitu anni comitia habita, creatique tribuni militum consulari potestate ex Patribus Ser. Cornelius Maluginensis tertiùm, P. Valerius Potitus iterum, M. Furius Camillus, Ser. Sulpicius Rufus iterum, C. Papirius Crassus, T. Quintius Cincinnatus secundùm. Cujus principio anni et Patribus et plebi peropportunè externa pax data; plebi, quòd, non avocata delectu, spem cepit, dum tam potentem haberet ducem, fœnoris expugnandi; Patribus, ne quo externo terrore avocarentur animi ab sanandis domesticis malis. Igitur, quum pars utraque acrior aliquantò coorta esset, in propinquum certamen aderat et Manlius. Advocatâ domum plebe, cum principibus novandarùm rerum interdiu noctuque consilia agitat, plenior aliquantò animorum irarumque, quàm antea fuerat. Iram accenderat ignominia recens in animo ad contumeliam inexperto: spiritus dabat, quòd nec ausus esset idem in se dictator, quod in Sp. Mælio Cincinnatus Quintius fecisset; et vinculorum suorum invidiam non dictator modò abdicando dictaturam fugisset, sed ne senatus quidem sustinere potuisset. His simul inflatus exacerbatusque, jam per se accensos incitabat plebis animos: "Quousque tandem "ignorabitis vires vestras, quas natura ne belluas quidem ignorare voluit? numerate saltem, quot ipsi sitis, quot adversarios habeatis. Si singuli singulos aggressuri essetis, tamen "acriùs crederem vos pro libertate, quàm illos pro dominatione, certaturos. Quot enim clientes circa singulos fuistis "patronos, tot nunc adversus unum hostem eritis. Ostendite "modò bellum; pacem habebitis. Videant vos paratos ad "vim; jus ipsi remittent. Audendum est aliquid universis, "aut omnia singulis patienda. Quousque me circumspectabitis? Ego quidem nulli vestrûm deero: ne fortuna mea desit, videte. Ipse vindex vester, ubi visum inimicis est, nullus "repentè fui: et vidistis in vincula duci universi eum, qui "a singulis vobis vincula depuleram. Quid sperem, si plus

"in me audeant inimici? an exitum Cassii Mæliique exspectem? Bene facitis, quod abominamini: Dii prohibebunt hæc: sed nunquam propter me de cœlo descendent. Vobis dent mentem, oportet, ut prohibeatis: sicut mihi dederunt armato togatoque, ut vos a barbaris hostibus, a superbis defenderem civibus. Tam parvus animus tanti populi est, ut semper vobis auxilium adversus inimicos satis sit; nec ullum, nisi quâtenus imperari vobis sinatis, certamen adversus Patres nôritis? Nec hoc naturâ insitum vobis est, sed usu possidemini. Cur enim adversus externos tantum animorum geritis, ut imperare illis æquum censeatis? quia consuêstis cum eis pro imperio certare, adversus hos tentare magis, quàm tueri, libertatem. Tamen qualescumque duces habuistis, qualescumque ipsi fuistis, omnia adhuc, quantacumque petîstis, obtinuistis, seu vi, seu fortunâ vestrâ. Tempus est, etiam majora conari. Experimini modò et vestram felicitatem, et me (ut spero) feliciter expertum: minore negotio, qui imperet Patribus, imponetis, quàm, qui resisterent imperantibus, imposuistis. Solo æquandæ sunt dictaturæ consulatusque, ut caput attollere Romana plebes possit. Proinde adeste; prohibete jus de pecuniis dici: ego me patronum profiteor plebis, quod mihi cura mea et fides nomen induit. Vos si quo insigni magis imperii honorisve nomine vestrum appellabitis ducem, eo utemini potentiore ad obtinenda ea, quæ vultis." Inde de regno agendi ortum initium dicitur: sed nec cum quibus, nec quem ad finem consilia pervenerint, sat planum traditur.

XIX. At in parte alterâ senatus de secessione, in domum privatam, plebis, forte etiam in arce positam, et imminenti mole libertati, agitat. Magna pars vociferantur, Servilio Ahalâ opus esse, qui non, in vincula duci jubendo, irritet publicum hostem, sed unius jacturâ civis finiat intestinum bellum. Decurritur ad leniorem verbis sententiam, vim tamen eamdem habentem, "Ut videant magistratus, ne quid ex perniciosis consiliis M. Manlii respublica detrimenti capiat." Tum tribuni consulari potestate, tribunique plebei (nam et, quia eumdem et suæ potestatis, quem libertatis omnium, finem cernebant, Patrum auctoritati se dediderant), hi tum omnes, quid opus facto sit, consultant. Quum præter vim et cædem nihil cuiquam occurreret, eam autem ingentis dimicationis fore appareret; tum M. Mænius et

Q. Publilius tribuni plebis, "Quid Patrum et plebis certamen facimus, quod civitatis esse adversus unum pestiferum civem debet? Quid cum plebe aggredimur eum, quem per ipsam plebem tutius aggredi est, ut suis ipse oneratus viribus ruat? Diem dicere ei nobis in animo est: nihil minùs populare quàm regnum est. Simul multitudo illa non secum certari viderint, et ex advocatis judices facti erunt, et accusatores de plebe, patricium reum intuebuntur, et regni crimen in medio; nulli magis, quàm libertati favebunt suæ."

XX. Approbantibus cunctis, diem Manlio dicunt: quod ubi est factum, primò commota plebs est, utique postquam sordidatum reum viderunt; nec cum eo non modò Patrum quemquam, sed ne cognatos quidem aut affines, postremò ne fratres quidem, A. et T. Manlios: quod ad eum diem nunquam usu venisset, ut in tanto discrimine non et proximi vestem mutarent: Ap. Claudio in vincula ducto, C. Claudium inimicum Claudiamque omnem gentem sordidatam fuisse: consensu opprimi popularem virum, quòd primus a Patribus ad plebem defecisset. Quum dies venit, quæ, præter cœtus multitudinis seditiosasque voces, et largitionem et fallax indicium, pertinentia propriè ad regni crimen, ab accusatoribus objecta sint reo, apud neminem auctorem invenio: nec dubito haud parva fuisse, quum damnandi mora plebi non in causâ, sed in loco, fuerit. Illud notandum videtur, ut sciant homines, quæ et quanta decora fœda cupiditas regni non ingrata solùm, sed invisa etiam, rediderit. Homines propè quadringentos produxisse dicitur, quibus sine fœnore expensas pecunias tulisset, quorum bona venire, quos duci addictos prohibuisset. Ad hæc, decora quoque belli non commemorâsse tantùm, sed protulisse etiam conspicienda; spolia hostium cæsorum ad triginta, dona imperatorum ad quadraginta; in quibus insignes duas murales coronas, civicas octo: ad hæc, servatos ex hostibus cives produxisse; inter quos C. Servilium magistrum equitum absentem nominatum; et quum ea quoque, quæ bello gesta essent, pro fastigio rerum oratione etiam magnificâ, facta dictis æquando, memorâsset, nudâsse pectus insigne cicatricibus bello acceptis; et identidem, Capitolium spectans, Jovem Deosque alios devocâsse ad auxilium fortunarum suarum: precatusque esse, ut, quam mentem sibi Capitolinam arcem protegenti ad salutem populi Romani dedissent, eam

populo Romano in suo discrimine darent: et orâsse singulos universosque, ut Capitolium atque arcem intuentes, ut ad Deos immortales versi, de se judicarent. In Campo Martio quum centuriatim populus citaretur, et reus, ad Capitolium manus tendens, ab hominibus ad Deos preces avertisset; apparuit tribunis, nisi oculos quoque hominum liberâssent ab tanti memoriâ decoris, nunquam fore in præoccupatis beneficio animis vero crimini locum. Ita prodictâ die, in Pœtelinum lucum extra portam Nomentanam, unde conspectus in Capitolium non esset, concilium populi indictum est. Ibi crimen valuit, et obstinatis animis triste judicium, invisumque etiam judicibus, factum. Sunt qui per duumviros, qui de perduellione anquirerent, creatos, auctores sint damnatum. Tribuni de saxo Tarpejo dejecerunt: locusque idem in uno homine et eximiæ gloriæ monumentum et pœnæ ultimæ fuit. Adjectæ mortuo notæ sunt: publica una; quòd, quum domus ejus fuisset, ubi nunc ædes atque officina Monetæ est, latum ad populum est, ne quis patricius in arce aut Capitolio habitaret: gentilicia altera; quòd gentis Manliæ decreto cautum est, ne quis deinde Marcus Manlius vocaretur. Hunc exitum habuit vir, nisi in liberâ civitate natus esset, memorabilis. Populum brevi, postquam periculum ab eo nullum erat, per se ipsas recordantem virtutes, desiderium ejus tenuit. Pestilentia etiam brevi consecuta, nullis occurrentibus tantæ cladis causis, ex Manliano supplicio magnæ parti videri orta: "violatum Capitolium "esse sanguine servatoris: nec Diis cordi fuisse pœnam ejus "oblatam propè oculis suis, a quo sua templa erepta e ma- "nibus hostium essent."

EPITOME LIBRI SEPTIMI.

Duo novi magistratus adjecti sunt, prætura et curulis ædilitas. Pestilentiâ civitas laboravit, eamque insignem fecit mors Furii Camilli: cujus remedium et finis quum per novas religiones quæreretur, ludi scenici tunc primùm facti sunt. Quum dies L. Manlio dicta esset a M. Pomponio tribuno plebis propter delectum acerbè actum, et T. Manlium filium rus relegatum sine ullo crimine; adolescens ipse, cujus relegatio patri objiciebatur, venit in cubiculum tribuni, strictoque gladio coëgit eum in verba sua jurare, non perseveraturum se in accusatione. Quum telluris hiatu tota ad ultimum territa patria foret, tunc omnia pretiosa missa sunt in præaltam voraginem urbis Romanæ. In eam Curtius armatus, sedens equo, se præcipitavit; eaque expleta est. T. Manlius adolescens, qui patrem a tribuniciâ vexatione vindicaverat, contra Gallum, provocantem aliquem ex militibus Romanis, in singulare certamen descendit, eique occiso torquem aureum detraxit; quem ipse postea tulit, et ex eo Torquatus est nuncupatus. Duæ tribus additæ, Pomptina et Publilia. Licinius Stolo lege ab ipso latâ damnatus est, quòd plus quingentis jugeribus agri possideret. M. Valerius, tribunus militum, Gallum, a quo provocatus erat, insidente galeæ corvo, et unguibus rostroque hostem infestante, occidit, et ex eo Corvi nomen accepit; consulque proximo anno, quum annos viginti tres haberet, ob virtutem creatus est. Amicitia cum Carthaginiensibus juncta. Campani, quum urgerentur a Samnitibus bello, auxilio adversus eos a senatu petito, quum id non impetrarent, urbem atque agros populo Romano dediderunt; ob quam causam ea, quæ populi Romani facta essent, defendi bello adversus Samnites placuit. Quum ab A. Cornelio consule exercitus in iniquum locum deductus in magno discrimine esset, P. Decii Muris, tribuni militum, operâ servatus est: qui, occupato colle super id jugum, in quo Samnites considerant, occasionem consuli in æquiorem locum evadendi dedit: ipse ab hostibus circumsessus erupit. Quum milites Romani, qui Capuæ in præsidio erant relicti, de eâ occupandâ urbe conspirâssent, et detecto consilio, metu supplicii a populo Romano defecissent; per M. Valerium Corvum dictatorem, qui consilio suo eos a furore revocaverat, patriæ restituti sunt. Res præterea contra Hernicos, et Gallos, et Tiburtes, et Privernates, et Tarquinienses, et Samnites, et Volscos prosperè gestas continet. [Cap. i — xlii. u. c. 389 — 413. a. c. 363 — 339.]

EPITOME LIBRI OCTAVI.

Latini cum Campanis defecerunt, et, missis legatis ad senatum, conditionem tulerunt, ut, si pacem habere vellent, alterum ex Latinis consulem facerent. Quâ legatione perlatâ, prætor eorum Annius de Capitolio ita prolapsus est, ut exanimaretur. T. Manlius consul filium, quòd contra edictum adversus Latinos, quamvis prosperè, pugnâsset, securi percussit. Laborantibus in acie Romanis, P. Decius, tunc consul cum Manlio, devovit se pro exercitu; et, concitato equo quum in medios hostes se intulisset, interfectus morte suâ Romanis victoriam restituit. Latini in deditionem venerunt. T. Manlio in Urbem reverso nemo ex juventute obviàm processit. Minucia, virgo Vestalis, incesti damnata est. Ausonibus victis, in oppidum ex iis captum, Cales, colonia deducta est. Item Fregellæ colonia deductæ sunt. Veneficium complurium matronarum deprehensum est; quarum plurimæ statim epotis medicaminibus perierunt. Lex de veneficio tunc primùm constituta est. Privernatibus, quum rebellâssent, victis civitas data est. Palæpolitani, bello et obsidione victi, in deditionem venerunt. Q. Publilio, qui eos obsederat, primò et imperium prolatum, et pro consule decretus triumphus. Plebs nexu liberata est propter L. Papirii creditoris libidinem, qui C. Publilio debitori suo stuprum inferre voluerat. Quum L. Papirius dictator reversus in Urbem ab exercitu esset propter auspicia repetenda, Q. Fabius magister equitum, occasione rei bene gerendæ invitatus, contra edictum ejus prosperè adversus Samnites pugnavit. Ob eam causam quum dictator de magistro equitum supplicium sumpturus videretur, Fabius Romam profugit: et, quum causâ parum proficeret, populi precibus donatus est. Res præterea contra Samnites prosperè gestas continet. [Cap. i — xl. u. c. 414 — 432. a. c. 338 — 320.]

LIBRI NONI

CAP. I—XI. XVI—XIX.

EPITOME LIBRI NONI.

II. III, &c. T. Veturius et Sp. Postumius apud Caudinas Furcas, deducto in locum arctum exercitu, quum nulla spes evadendi esset, fœdere cum Samnitibus facto, et sexcentis equitibus Romanis obsidibus datis, ita exercitum abduxerunt, ut omnes sub jugum mitterentur: VIII. IX, &c. Iidemque, auctore Sp. Postumio consule (qui in senatu suaserat, ut eorum deditione, quorum culpâ tam deforme fœdus ictum erat, publica fides liberaretur), cum duobus tribunis plebis, et omnibus qui fœdus spoponderant, dediti Samnitibus, non sunt recepti. Nec multò post, fusis a Papirio Cursore Samnitibus et sub jugum missis, receptisque sexcentis equitibus Romanis, qui obsides dati erant, pudor prioris flagitii abolitus est. Tribus duæ adjectæ sunt, Ufentina et Falerina. Suessa et Pontiæ coloniæ deductæ sunt. Ap. Claudius censor aquam perduxit: viam stravit, quæ Appia vocata est: libertinorum filios in senatum legit. Ideoque, quoniam is ordo videbatur inquinatus indignis, sequentis anni consules in senatu legendo observaverunt, quemadmodum antè per proximos censores observatum fuerat. Res præterea contra Apulos, Etruscos, Umbros, Marsos, Pelignos, Æquos, et Samnites, quibus fœdus erat restitutum, prosperè gestas continet. Flavius scriba, libertino patre natus, ædilis curulis fuit per forensem factionem creatus: quæ quum comitia et Campum turbaret, et in iis propter nimias vires dominaretur, a Q. Fabio censore in quatuor tribus redacta est, quas urbanas appellavit. Eaque res Fabio Maximo nomen dedit. XVI. XVII, &c. In hoc libro mentio Alexandri Magni, qui temporibus his fuit; et, æstimatis populi Romani viribus, quæ tunc erant, colligitur, si Alexander in Italiam trajecisset, non tam facilem ei victoriam de populo Romano fore, quàm de iis gentibus, quas ad Orientem imperio suo subjecerat. [CAP. I—XLVI. U. C. 433—449. A. C. 319—303.]

I. SEQUITUR hunc annum nobilis clade Romanâ Caudina pax, T. Veturio Calvino, Sp. Postumio, consulibus. Samnites eo anno imperatorem C. Pontium, Herennii filium, habuerunt, patre longè prudentissimo natum, primum ipsum bellatorem ducemque. Is, ubi legati, qui ad dedendas res missi erant, pace infectâ redierunt, "Ne nihil actum," inquit, "hac legatione censeatis, expiatum est, quidquid ex "fœdere rupto irarum in nos cœlestium fuit. Satis scio, "quibuscumque Diis cordi fuit, subigi nos ad necessitatem "dedendi res, quæ a nobis ex fœdere repetitæ fuerant, iis "non fuisse cordi tam superbè ab Romanis fœderis expi"ationem spretam. Quid enim ultrà fieri ad placandos

[U. C. 433. A. C. 319.]

"Deos mitigandosque homines potuit, quàm quod nos feci-"mus? Res hostium in prædâ captas, quæ belli jure nos-"træ videbantur, remisimus: auctores belli, quia vivos non "potuimus, perfunctos jam fato dedidimus: bona eorum, "ne quid ex contagione noxæ remaneret penes nos, "Romam portavimus. Quid ultrà tibi, Romane, quid "fœderi, quid Diis arbitris fœderis debeo? Quem tibi tua-"rum irarum, quem meorum suppliciorum judicem feram, "neminem, neque populum, neque privatum, fugio. Quòd "si nihil cum potentiore juris humani relinquitur inopi, at "ego ad Deos vindices intolerandæ superbiæ confugiam; et "precabor, ut iras suas vertant in eos, quibus non suæ red-"ditæ res, non alienæ accumulatæ satis sint; quorum sæ-"vitiam non mors noxiorum, non deditio exanimatorum "corporum, non bona sequentia domini deditionem exsati-"ent. Placari nequeunt, nisi hauriendum sanguinem lani-"andaque viscera nostra præbuerimus. Justum est bellum, "Samnites, quibus necessarium; et pia arma, quibus nulla "nisi in armis relinquitur spes. Proinde, quum rerum hu-"manarum maximum momentum sit, quam propitiis rem, "quam adversis agant Diis, pro certo habete, priora bella "adversus Deos magis, quàm homines, gessisse; hoc, quod "instat, ducibus ipsis Diis gesturos."

II. Hæc, non læta magis quàm vera, vaticinatus, exercitu educto, circa Caudium castra, quàm potest occultissimè, locat: inde ad Calatiam, ubi jam consules Romanos castraque esse audiebat, milites decem pastorum habitu mittit; pecoraque diversos, alium alibi, haud procul Romanis pascere jubet præsidiis: ubi inciderint in prædatores, ut idem omnibus sermo constet, "legiones Samnitium in Apuliâ esse, "Luceriam omnibus copiis circumsedere: nec procul abesse, "quin vi capiant." Jam is etiam rumor antè, de industriâ vulgatus, venerat ad Romanos; sed fidem auxêre captivi, eò maximè, quòd sermo inter omnes congruebat. Haud erat dubium, quin Lucerinis opem Romanus ferret, bonis ac fidelibus sociis; simul ne Apulia omnis ad præsentem terrorem deficeret: ea modò, quâ irent, consultatio fuit. Duæ ad Luceriam ferebant viæ; altera præter oram Superi maris patens apertaque, sed, quantò tutior, tantò ferè longior; altera per Furculas Caudinas brevior. Sed ita natus locus est: saltus duo alti angusti silvosique sunt, montibus circà perpetuis inter se juncti: jacet inter eos satis patens, clausus

in medio, campus, herbidus aquosusque, per quem medium iter est. Sed antè, quàm venias ad eum, intrandæ primæ angustiæ sunt; et aut eadem, quâ te insinuaveris, retro via repetenda; aut, si ire porro pergas, per alium saltum arctiorem impeditioremque evadendum. In eum campum viâ aliâ per cavam rupem Romani, demisso agmine, quum ad alias augustias protinus pergerent, septas dejectu arborum, saxorumque ingentium objacentem molem invenêre. Quum fraus hostilis apparuisset, præsidium etiam in summo saltu conspicitur. Citati inde retro, quâ venerant, pergunt repetere viam: eam quoque clausam suâ obice armisque inveniunt. Sistunt inde gradum sine ullius imperio: stuporque omnium animos, ac velut torpor quidam insolitus membra tenet: intuentesque alii alios (quum alterum quisque compotem magis mentis ac consilii ducerent) diu immobiles silent. Deinde ubi prætoria consulum erigi vidêre, et expedire quosdam utilia operi, quamquam ludibrio fore munientes, perditis rebus ac spe omni ademptâ, cernebant; tamen, ne culpam malis adderent, pro se quisque, nec hortante ullo nec imperante, ad muniendum versi, castra propter aquam vallo circumdant; sua ipsi opera laboremque irritum (præterquam quòd hostes superbè increpabant) cum miserabili confessione eludentes. Ad consules mœstos, ne advocantes quidem in consilium (quando nec consilio nec auxilio locus esset), suâ sponte legati ac tribuni conveniunt: militesque ad prætorium versi, opem, quam vix Dii immortales ferre poterant, ab ducibus exposcunt.

III. Querentes magis, quàm consultantes, nox oppressit: quum pro ingenio quisque fremerent: alius "per obices "viarum;" alius, "per adversa montium, per silvas, quâ "ferri arma poterunt, eamus. Modò ad hostem pervenire "liceat, quem per annos jam propè triginta vincimus; om-"nia æqua et plana erunt Romano, in perfidum Samnitem "pugnanti:" alius, "Quò; aut quâ eamus? Num mon-"tes moliri sede suâ paramus? Dum hæc imminebunt "juga, quâ tu ad hostem venies? Armati, inermes, fortes, "ignavi, pariter omnes capti atque victi sumus. Ne ferrum "quidem ad bene moriendum oblaturus est hostis: sedens "bellum conficiet." His invicem sermonibus, quâ cibi, quâ quietis immemor, nox traducta est. Ne Samnitibus quidem consilium in tam lætis suppetebat rebus: itaque universi Herennium Pontium, patrem imperatoris, per lite-

ras consulendum censent. Jam is, gravis annis, non militaribus solùm, sed civilibus quoque, abscesserat muneribus: in corpore tamen affecto vigebat vis animi consiliique. Is, ubi accepit, ad Furculas Caudinas inter duos saltus clausos esse exercitus Romanos, consultus ab nuntio filii, censuit, omnes inde quàm primùm inviolatos dimittendos; quæ ubi spreta sententia est, iterumque, eodem remeante nuntio, consulebatur, censuit, ad unum omnes interficiendos. Quæ ubi tam discordia inter se, velut ex ancipiti oraculo, responsa data sunt; quamquam filius ipse in primis jam animum quoque patris consenuisse in affecto corpore rebatur; tamen consensu omnium victus est, ut ipsum in consilium acciret. Nec gravatus senex plaustro in castra dicitur advectus, vocatusque in consilium ita ferme locutus esse, ut nihil sententiæ suæ mutaret; causas tantùm adjiceret: "Priore se consilio, quod optimum duceret, cum po- "tentissimo populo per ingens beneficium perpetuam firma- "re pacem amicitiamque: altero consilio in multas ætates, "quibus, amissis duobus exercitibus, haud facilè receptura "vires Romana res esset, bellum differre: tertium nullum "consilium esse." Quum filius aliique principes percontando exsequerentur, "Quid si media via consilii capere- "tur; ut et dimitterentur incolumes, et leges iis jure belli "victis imponerentur?" "Ista quidem sententia;" inquit, "ea est, quæ neque amicos parat, neque inimicos tollit. "Servate modò, quos ignominiâ irritaveritis: ea est Roma- "na gens, quæ victa quiescere nesciat. Vivet semper in "pectoribus illorum, quidquid istuc præsens necessitas in- "usserit; neque eos ante multiplices pœnas expetitas a vo- "bis quiescere sinet."

IV. Neutrâ sententiâ acceptâ, Herennius domum e castris est avectus. Et in castris Romanis quum frustra multi conatus ad erumpendum capti essent, et jam omnium rerum inopia esset; victi necessitate legatos mittunt, qui primùm pacem æquam peterent: si pacem non impetrarent, utì provocarent ad pugnam. Tum Pontius, "debellatum esse," respondit: "et, quoniam ne victi quidem ac capti fortunam fa- "teri scirent, inermes cum singulis vestimentis sub jugum "missurum: alias conditiones pacis æquas victis ac victoribus "fore; si agro Samnitium decederetur, coloniæ abduceren- "tur, suis deinde legibus Romanum ac Samnitem æquo fœ- "dere victurum. His conditionibus paratum se esse fœdus

"cum consulibus ferire: si quid eorum displiceat, legatos re-"dire ad se" vetuit. Hæc quum legatio renuntiaretur, tantus gemitus omnium subitò exortus est, tantaque mœstitia incessit, ut non graviùs accepturi viderentur, si nuntiaretur, omnibus eo loco mortem oppetendam esse. Quum diu silentium fuisset, nec consules aut pro fœdere tam turpi, aut contra fœdus tam necesssarium, hiscere possent; tum L. Lentulus, qui tum princeps legatorum virtute atque honoribus erat, "Patrem "meum," inquit, "consules, sæpe audivi memorantem, se in "Capitolio unum non fuisse auctorem senatui redimendæ auro "a Gallis civitatis, quando nec fossâ valloque ab ignavissimo "ad opera ac muniendum hoste clausi essent; et erumpere, "si non sine periculo magno, tamen sine certâ pernicie "possent. Quòd si, ut illis decurrere ex Capitolio armatis "in hostem licuit (quo sæpe modo obsessi in obsidentes "eruperunt), ita nobis æquo aut iniquo loco dimicandi tan-"tummodo cum hoste copia esset, non mihi paterni animi "indoles in consilio dando deesset. Equidem mortem pro "patriâ præclaram esse fateor: et me vel devovere pro po-"pulo Romano legionibusque, vel in medios me immittere "hostes, paratus sum. Sed hîc patriam video, hîc quidquid "Romanarum legionum est: quæ, nisi pro se ipsis ad mor-"tem ruere volunt, quid habent, quod morte suâ servent? "'Tecta Urbis,' dicat aliquis, 'et mœnia, et eam turbam, a "'quâ Urbs incolitur.' Immo (Hercule!) produntur ea om-"nia, deleto hoc exercitu, non servantur. Quis enim ea "tuebitur? Imbellis videlicet atque inermis multitudo? "tam (Hercule!) quàm a Gallorum impetu defendit. An "a Vejis exercitum Camillumque ducem implorabunt? "Hîc omnes spes opesque sunt, quas servando, patriam ser-"vamus: dedendo ad necem, patriam deserimus ac prodi-"mus. 'At fœda atque ignominiosa deditio est.' Sed ea "caritas patriæ est, ut tam ignominiâ eam, quàm morte "nostrâ, si opus sit, servemus. Subeatur ergo ista, quanta-"cumque est, indignitas; et pareatur necessitati, quam ne "Dii quidem superant. Ite, consules, redimite armis civi-"tatem, quam auro majores vestri redemerunt."

V. Consules profecti ad Pontium in colloquium, quum de fœdere victor agitaret, negârunt, injussu populi fœdus fieri posse: nec sine fecialibus cærimoniâque aliâ solenni. Itaque non, ut vulgò credunt, Claudiusque etiam scribit, fœdere pax Caudina, sed per sponsionem, facta est. Quid

enim aut sponsoribus in fœdere opus esset aut obsidibus, ubi precatione res transigitur? "per quem populum fiat quò "minùs legibus dictis stetur, ut eum ita Jupiter feriat, quem-"admodum a fecialibus porcus feriatur." Spoponderunt consules, legàti, quæstores, tribuni militum; nominaque omnium, qui spoponderunt, exstant: ubi, si ex fœdere acta res esset, præterquam duorum fecialium, non exstarent; et propter necessariam fœderis dilationem obsides etiam sexcenti equites imperati, qui capite luerent, si pacto non staretur. Tempus inde statutum tradendis obsidibus, exercitûque inermi mittendo. Redintegravit luctum in castris consulum adventus, ut vix ab iis abstinerent manus, quorum temeritate in eum locum deducti essent; quorum ignaviâ fœdiùs inde, quàm venissent, abituri. Illis non ducem locorum, non exploratorem fuisse: belluarum modo cæcos in foveam missos. Alii alios intueri, contemplari arma mox tradenda, et inermes futuras dextras, obnoxiaque corpora hosti: proponere sibimet ipsi ante oculos jugum hostile, et ludibria victoris, et vultus superbos, et per armatos inermium iter. Inde fœdi agminis miserabilem viam, per sociorum urbes reditum in patriam ad parentes, quò sæpe ipsi majoresque eorum triumphantes venissent. "Se solos sine "vulnere, sine ferro, sine acie victos; sibi non stringere li-"cuisse gladios, non manum cum hoste conferre; sibi nequid-"quam arma, nequidquam vires, nequidquam animos datos." Hæc frementibus hora fatalis ignominiæ advenit, omnia tristiora experiendo factura, quàm quæ præceperant animis. Jam primùm cum singulis vestimentis inermes extra vallum exire jussi, et primi traditi obsides, atque in custodiam abducti. Tum a consulibus abire lictores jussi, paludamentaque detracta, tantam inter ipsos, qui, paulò antè eos exsecrantes, dedendos lacerandosque censuerant, miserationem [fecit,] ut, suæ quisque conditionis oblitus, ab illâ deformatione tantæ majestatis, velut ab nefando spectaculo, averteret oculos.

VI. Primi consules propè seminudi sub jugum missi: tum, ut quisque gradu proximus erat, ita ignominiæ objectus: tum deinceps singulæ legiones. Circumstabant armati hostes, exprobrantes eludentesque: gladii etiam plerisque intentati; et vulnerati quidam necatique, si vultus eorum, indignitate rerum acrior, victorem offendisset. Ita traducti sub jugum, et, quod pæne gravius erat, per hostium oculos.

Quum e saltu evasissent, etsi, velut ab inferis extracti, tum primum lucem adspicere visi sunt, tamen ipsa lux ita deforme intuentibus agmen omni morte tristior fuit. Itaque, quum ante noctem Capuam pervenire possent, incerti de fide sociorum, et quòd pudor præpediebat, circa viam haud procul Capuæ, omnium egeni, corpora humi prostraverunt. Quod ubi est Capuam nuntiatum, evicit miseratio justa sociorum superbiam ingenitam Campanis: confestim insignia sua consulibus, fasces, lictores, arma, equos, vestimenta, commeatus militibus benignè mittunt; et venientibus Capuam cunctus senatus populusque, obviàm egressi, justis omnibus hospitalibus, privatisque et publicis funguntur officiis; neque illis sociorum comitas, vultusque benigni, et alloquia non modò sermonem elicere, sed ne, ut oculos quidem attollerent, aut consolantes amicos contra intuerentur, efficere poterant: adeò, super mœrorem, pudor quidam fugere colloquia et cœtus hominum cogebat. Postero die quum juvenes nobiles, missi a Capuâ, ut proficiscentes ad finem Campanum prosequerentur, revertissent; vocatique in curiam percontantibus majoribus natu, " multò sibi mœstiores et abjectioris animi visos," referrent; " adeò silens, ac propè mutum agmen incessisse: tacere indolem illam Romanam, ablatosque cum armis animos: non reddere salutem, non salutantibus dare responsum, non hiscere quemquam præ metu potuisse, tamquam ferentibus adhuc cervicibus jugum, sub quo emissi essent. Habere Samnites victoriam, non præclaram solùm, sed etiam perpetuam: cepisse enim eos non Romam, sicut antè Gallos, sed, quod multò bellicosius fuerit, Romanam virtutem ferociamque."

VII. Quum hæc dicerentur audirenturque, et deploratum pæne Romanum nomen in concilio sociorum fidelium esset; dicitur Ofilius Calavius, Ovii filius, clarus genere factisque, tum etiam ætate verendus, longè aliter se habere rem dixisse: " Silentium illud obstinatum, fixosque in terram oculos, et surdas ad omnia solatia aures, et pudorem intuendæ lucis, ingentem molem irarum ex alto animo cientis indicia esse: aut Romana se ignorare ingenia, aut silentium illud Samnitibus flebiles brevi clamores gemitusque excitaturum; Caudinæque pacis aliquantò Samnitibus, quàm Romanis, tristiorem memoriam fore. Quippe suos quemque eorum animos habiturum, ubicumque congressuri sint: saltus Caudinos non ubique Samnitibus fore." Jam

Romæ etiam sua infamis clades erat. Obsessos primùm audierunt: tristior deinde ignominiosæ pacis magis, quàm periculi, nuntius fuit. Ad famam obsidionis delectus haberi cœptus erat: dimissus deinde auxiliorum apparatus, postquam deditionem tam fœdè factam acceperunt: extemploque sine ullâ publicâ auctoritate consensum in omnem formam luctûs est. Tabernæ circa forum clausæ, justitiumque in foro suâ sponte cœptum priùs, quàm indictum: lati clavi, annuli aurei positi; pæne mœstior exercitu ipso civitas esse: nec ducibus solùm atque auctoribus sponsoribusque pacis irasci, sed innoxios etiam milites odisse, et negare Urbe tectisve accipiendos. Quam concitationem animorum fregit adventus exercitûs, etiam iratis miserabilis: non enim tamquam in patriam revertentes ex insperato incolumes, sed captorum habitu vultûque, ingressi serò in Urbem, ita se in suis quisque tectis abdiderunt, ut postero atque insequentibus diebus nemo eorum forum aut publicum adspicere vellet. Consules, in privato abditi, nihil pro magistratu agere, nisi quod expressum senatûs-consulto est, ut dictatorem dicerent comitiorum causâ. Q. Fabium Ambustum dixerunt, et P. Ælium Pætum magistrum equitum: quibus vitio creatis, suffecti M. Æmilius Papus dictator, L. Valerius Flaccus magister equitum. Nec per eos comitia habita: et, quia tædebat populum omnium magistratuum ejus anni, res ad interregnum rediit. Interreges Q. Fabius Maximus, M. Valerius Corvus. Is consules creavit Q. Publilium Philonem et L. Papirium Cursorem iterum, haud dubio consensu civitatis, quòd nulli eâ tempestate duces clariores essent.

[U. c. 434. A. c. 318.]

VIII. Quo creati sunt die, eo (sic enim placuerat Patribus) magistratum inierunt, solennibusque senatûs-consultis perfectis, de pace Caudinâ retulerunt: et Publilius, penes quem fasces erant, "Dic, Sp. Postumi," inquit. Qui ubi surrexit, eodem illo vultu, quo sub jugum missus erat, "Haud sum ignarus," inquit, "consules, ignominiæ, non "honoris causâ me primum excitatum, jussumque dicere, non "tamquam senatorem, sed tamquam reum quâ infelicis belli, "quâ ignominiosæ pacis. Ego tamen, quando neque de noxâ "nostrâ neque de pœnâ retulistis, omissâ defensione, quæ non "difficillima esset apud haud ignaros fortunarum humanarum "necessitatumque, sententiam de eo, de quo retulistis, pau"cis peragam: quæ sententia testis erit, mihine, an legioni"bus vestris pepercerim, quum me seu turpi seu necessariâ

"sponsione obstrinxi. Quâ tamen, quando injussu populi "facta est, non tenetur populus Romanus; nec quidquam ex "eâ, præterquam corpora nostra debentur Samnitibus. "Dedamur per feciales nudi vinctique: exsolvamus religio-"ne populum, si quá obligavimus; ne quid divini humanive "obstet, quò minùs justum piumque de integro ineatur bel-"lum. Interea consules exercitum scribere, armare, edu-"cere placet; nec priùs ingredi hostium fines, quàm omnia "justa in deditionem nostram perfecta erunt. Vos, Dii im-"mortales, precor quæsoque, si vobis non fuit cordi, Sp. "Postumium, T. Veturium, consules cum Samnitibus pros-"perè bellum gerere; at vos satis habeatis, vidisse nos sub "jugum missos, vidisse sponsione infami obligatos, videre "nudos vinctosque hostibus deditos, omnem iram hostium "nostris capitibus excipientes. Novos consules legiones-"que Romanas ita cum Samnite gerere bellum velitis, ut "omnia ante nos consules bella gesta sunt." Quæ ubi dixit, tanta simul admiratio miseratioque viri incessit omnes, ut modò vix crederent, illum eumdem esse Sp. Postumium, qui auctor tam fœdæ pacis fuisset; modò miserarentur, quòd vir talis etiam præcipuum apud hostes supplicium passurus esset ob iram diremptæ pacis. Quum omnes, laudibus modò prosequentes virum, in sententiam ejus pedibus irent; tentata paulisper intercessio est ab L. Livio et Q. Mælio, tribunis plebis; qui, "neque exsolvi religione po-"pulum," aiebant, "deditione suâ, nisi omnia Samnitibus, "qualia apud Caudium fuissent, restituerentur: neque se pro "eo, quòd, spondendo pacem, servâssent exercitum populi "Romani, pœnam ullam meritos esse; neque ad extremum, "quum sacrosancti essent, dedi hostibus violarive posse."

IX. Tum Postumius, "Interea dedite," inquit, "profa-"nos nos, quos salvâ religione potestis: dedetis deinde et "istos sacrosanctos, quum primùm magistratu abierint; sed, "si me audiatis, priùs, quàm dedantur, hîc in comitio vir-"gis cæsos, hanc jam ut intercalatæ pœnæ usuram habeant. "Nam quòd deditione nostrâ negant exsolvi religione popu-"lum, id istos magis, ne dedantur, quàm quia ita se res "habeat, dicere, quis adeò juris fecialium expers est, qui "ignoret? Neque ego inficias eo, Patres conscripti, tam "sponsiones quàm fœdera sancta esse apud eos homines, "apud quos juxta divinas religiones fides humana colitur: "sed injussu populi nego quidquam sanciri posse, quod po-

“pulum teneat. An, si eâdem superbiâ, quâ sponsionem istam expresserunt nobis Samnites, coëgissent nos verba legitima dedentium urbes nuncupare, deditum populum Romanum vos tribuni diceretis, et hanc urbem, templa, delubra, fines, aquas, Samnitium esse? Omitto deditionem, quoniam de sponsione agitur: quid tandem, si spopondissemus, urbem hanc relicturum populum Romanum? si incensurum? si magistratus, si senatum, si leges non habiturum? si sub regibus futurum? ‘Dii meliora!’ inquis: atqui non indignitas rerum sponsionis vinculum levat. Si quid est, in quo obligari populus possit, in omnia potest: et ne illud quidem, quod quosdam forsitan moveat, refert, consul, an dictator, an prætor spoponderit. Et hoc ipsi etiam Samnites judicaverunt, quibus non fuit satis consules spondere; sed legatos, quæstores, tribunos militum, spondere coëgerunt. Nec a me nunc quisquam quæsiverit, quid ita spoponderim? quum id nec consulis jus esset; nec illis spondere pacem, quæ mei non erat arbitrii, nec pro vobis, qui nihil mandaveratis, possem. Nihil ad Caudium, Patres conscripti, humanis consiliis gestum est. Dii immortales et vestris et hostium imperatoribus mentem ademerunt: nec nos in bello satis cavimus; et illi malè partam victoriam malè perdiderunt, dum vix locis, quibus vicerant, credunt, dum quâcumque conditione arma viris in arma natis auferre festinant. An, si sana mens fuisset, difficile illis fuit, dum senes ab domo ad consultandum arcessunt, mittere Romam legatos? cum senatu, cum populo, de pace ac fœdere agere? Tridui iter expeditis erat: interea in induciis res fuisset, donec ab Româ legati aut victoriam illis certam, aut pacem afferrent. Ea demum sponsio esset, quam populi jussu spopondissemus. Sed neque vos tulissetis, nec nos spopondissemus: nec fas fuit alium rerum exitum esse, quàm ut illi, velut somnio lætiore, quàm quod mentes eorum capere possent, nequidquam eluderentur: et nostrum exercitum eadem, quæ impedierat, fortuna expediret; vanam victoriam vanior irritam faceret pax: sponsio interponeretur, quæ neminem, præter sponsorem, obligaret. Quid enim vobiscum, Patres conscripti, quid cum populo Romano actum est? quis vos appellare potest? quis se a vobis dicere deceptum? hostis? an civis? Hosti nihil spopondistis: civem neminem spondere pro vobis jussistis. Nihil ergo vobis nec nobiscum est, quibus nihil mandâstis;

"nec cum Samnitibus, cum quibus nihil egistis. Samnitibus "sponsores nos sumus, rei satis locupletes. In id, quod "nostrum est; in id, quod præstare possumus, corpora nostra "et animos; in hæc sæviant; in hæc ferrum, in hæc iras acu-"ant. Quod ad tribunos attinet, consulite, utrùm præsens de-"ditio eorum fieri possit, an in diem differatur. Nos interim, "T. Veturi, vosque cæteri, vilia hæc capita luendæ sponsio-"nis feramus, et nostro supplicio liberemus Romana arma."

X. Movit Patres conscriptos tum causa, tum auctor; nec cæteros solùm, sed tribunos etiam plebei, ut se in senatûs dicerent fore potestate. Magistratu inde se extemplo abdicaverunt, traditique fecialibus cum cæteris Caudium ducendi. Hoc facto senatûs-consulto, lux quædam affulsisse civitati visa est. Postumius in ore erat; eum laudibus ad cœlum ferebant: devotioni P. Decii consulis, aliis claris facinoribus æquabant. "Emersisse civitatem ex obnoxiâ pace illius con-"silio et operâ: ipsum se cruciatibus et hostium iræ offerre, "piaculaque pro populo Romano dare." Arma cuncti spectant et bellum. "En unquam futurum, ut congredi arma-"tis cum Samnite liceat?" In civitate irâ odioque ardente, delectus propè omnium voluntariorum fuit: rescriptæ ex eodem milite novæ legiones, ductusque ad Caudium exercitus. Prægressi feciales, ubi ad portam venêre, vestem detrahi pacis sponsoribus jubent, manus post tergum vinciri. Quum apparitor verecundiâ majestatis Postumium laxè vinciret, "Quin tu," inquit, "adducis lorum, ut justa fiat de-"ditio?" Tum, ubi in cœtum Samnitium et ad tribunal ventum Pontii est, A. Cornelius Arvina fecialis ita verba fecit: "Quandoque hice homines injussu populi Romani "Quiritium fœdus ictum iri spoponderunt, atque ob eam "rem noxam nocuerunt; ob eam rem, quò populus Roma-"nus scelere impio sit solutus, hosce homines vobis dedo." Hæc dicenti feciali Postumius genu femur, quantâ maximè poterat vi, perculit, et clarâ voce ait, "se Samnitem civem "esse, illum legatum; fecialem a se contra jus gentium vio-"latum; eò justius bellum gesturos."

XI. Tum Pontius, "Nec ego istam deditionem accipi-"am," inquit, "nec Samnites ratam habebunt. Quin tu, "Sp. Postumi, si Deos esse censes, aut omnia irrita facis, "aut pacto stas? Samniti populo omnes, quos in potestate "habuit, aut pro eis pax debetur. Sed quid ego te appello,

"qui te captum victori, cum quâ potes fide, restituis? Populum Romanum appello; quem si sponsionis ad Furculas Caudinas factæ pœnitet, restituat legiones intra saltum quo septæ fuerunt. Nemo quemquam deceperit: omnia pro infecto sint: recipiant arma, quæ per pactionem tradiderunt: redeant in castra sua. Quidquid pridie habuerunt, quàm in colloquium est ventum, habeant: tum bellum et fortia consilia placeant; tunc sponsio et pax repudietur. Eâ fortunâ, iis locis, quæ ante pacis mentionem habuimus, geramus bellum: nec populus Romanus consulum sponsionem, nec nos fidem populi Romani accusemus. Nunquamne causa defiet, cur victi pacto non stetis? Obsides Porsenæ dedistis; furto eos subduxistis: auro civitatem a Gallis redemistis; inter accipiendum aurum cæsi sunt: pacem nobiscum pepigistis, ut legiones vobis captas restitueremus; eam pacem irritam facitis; et semper aliquam fraudi speciem juris imponitis. Non probat populus Romanus ignominiosâ pace legiones servatas? pacem sibi habeat, legiones captas victori restituat: hoc fide, hoc fœderibus, hoc fecialibus cærimoniis dignum erat. Ut tu quidem, quod petîsti, per pactionem habeas, tot cives incolumes; ego pacem, quam [hosti] tibi remittendo pactus sum, non habeam; hoc tu, A. Corneli, hoc vos, feciales, juris gentibus dicitis? Ego verò istos, quos dedi simulatis, nec accipio, nec dedi arbitror; nec moror, quò minùs in civitatem obligatam sponsione commissâ, iratis omnibus Diis, quorum eluditur numen, redeant. Gerite bellum, quando Sp. Postumius modò legatum fecialem genu perculit. Ita Dii credent, Samnitem civem Postumium, non civem Romanum, esse, et a Samnite legatum Romanum violatum: eò vobis justum in nos factum esse bellum. Hæc ludibria religionum non pudere in lucem proferre? et vix pueris dignas ambages senes ac consulares fallendæ fidei exquirere? I, lictor, deme vincla Romanis: moratus sit nemo, quò minùs, ubi visum fuerit, abeant." Et illi quidem, forsitan et publicâ, suâ certè liberatâ fide, ab Caudio in castra Romana inviolati redierunt.

XVI. . . . . . [*L. Papirius Cursor*] fuit vir haud dubiè dignus omni bellicâ laude, non animi solùm vigore, sed etiam corporis viribus excellens. Præcipua pedum pernicitas inerat, quæ cognomen etiam dedit; victoremque cursu

omnium ætatis suæ fuisse ferunt, et, seu virium vi, seu exercitatione multâ, cibi vinique eumdem capacissimum: nec cum ullo asperiorem (quia ipse invicti ad laborem corporis esset) fuisse militiam pediti pariter equitique. Equites etiam aliquando ausos ab eo petere, ut sibi pro re bene gestâ laxaret aliquid laboris: quibus ille, "Ne nihil remissum "dicatis, remitto," inquit, "ne utique dorsum demulceàtis, "quum ex equis descendetis:" et vis erat in eo viro imperii ingens pariter in socios civesque. Prænestinus prætor per timorem segniùs ex subsidiis suos duxerat in primam aciem: quem quum inambulans ante tabernaculum vocari jussisset, lictorem expedire securim jussit: ad quam vocem exanimi stante Prænestino, "Agedum, lictor, excide radi-"cem hanc," inquit, "incommodam ambulantibus:" perfusumque ultimi supplicii metu, multâ dictâ, dimisit. Haud dubiè illâ ætate, quâ nulla virtutum feracior fuit, nemo unus erat vir, quo magis innisa res Romana staret: quin eum parem destinant animis Magno Alexandro ducem, si arma, Asiâ perdomitâ, in Europam vertisset.

XVII. Nihil minùs quæsitum a principio hujus operis videri potest, quàm ut plùs justo ab rerum ordine declinarem; varietatibusque distinguendo opere, et legentibus velut diverticula amœna, et requiem animo meo quærerem: tamen tanti regis ac ducis mentio, quibus sæpe tacitis cogitationibus volutavit animum, eas evocat in medium; ut quærere libeat, quinam eventus Romanis rebus, si cum Alexandro foret bellatum, futurus fuerit. Plurimùm in bello pollere videntur militum copia et virtus, ingenia imperatorum, fortuna, per omnia humana, maximè in res bellicas, potens. Ea, et singula intuenti et universa, sicut ab aliis regibus gentibusque, ita ab hoc quoque, facilè præstant invictum Romanum imperium. Jam primùm, ut ordiar ab ducibus comparandis, haud equidem abnuo, egregium ducem fuisse Alexandrum; sed clariorem tamen eum facit, quòd unus fuit, quòd adolescens in incremento rerum, nondum alteram fortunam expertus, decessit. Ut alios reges claros ducesque omittam, magna exempla casuum humanorum; Cyrum, quem maximè Græci laudibus celebrant, quid, nisi longa vita, sicut Magnum modò Pompejum, vertenti præbuit fortunæ? Recenseam duces Romanos, nec omnes omnium ætatium, sed ipsos eos, cum quibus consulibus aut dictatoribus Alexandro fuit bellandum; M. Valerium Corvum,

C. Marcium Rutilum, C. Sulpicium, T. Manlium Torquatum, Q. Publilium Philonem, L. Papirium Cursorem, Q. Fabium Maximum, duos Decios, L. Volumnium, Manium Curium. Deinceps ingentes sequuntur viri, si Punicum Romano prævertisset bellum, seniorque in Italiam trajecisset. Horum in quolibet tum indoles eadem, quæ in Alexandro erat, animi ingeniique; tum disciplina militaris, jam inde ab initiis Urbis tradita per manus, in artis perpetuis præceptis ordinatæ modum venerat. Ita reges gesserant bella; ita deinde exactores regum Junii Valeriique; ita deinceps Fabii, Quintii, Cornelii; ita Furius Camillus, quem juvenes ii, quibuscum Alexandro dimicandum erat, senem viderant. Militaria opera pugnando obeunti Alexandro (nam ea quoque haud minùs clarum eum faciunt) cessisset videlicet in acie oblatus par Manlius Torquatus, aut Valerius Corvus, insignes antè milites, quàm duces? cessissent Decii, devotis corporibus in hostem ruentes? cessisset Papirius Cursor, illo corporis robore, illo animi? victus esset consiliis juvenis unius, ne singulos nominem, senatus ille, quem qui ex regibus constare dixit, unus veram speciem Romani senatûs cepit? Id verò, erat periculum, ne sollertiùs, quàm quilibet unus ex iis, quos nominavi, castris locum caperet, commeatus expediret, ab insidiis præcaveret, tempus pugnæ deligeret, aciem instrueret, subsidiis firmaret? Non cum Dario rem esse dixisset: quem, mulierum ac spadonum agmen trahentem, inter purpuram atque aurum, oneratum fortunæ apparatibus suæ (prædam veriùs, quàm hostem), nihil aliud quàm bene ausus vana contemnere, incruentus devicit. Longè alius Italiæ, quàm Indiæ, per quam temulento agmine comissabundus incessit, visus illi habitus esset, saltus Apuliæ ac montes Lucanos cernenti, et vestigia recentia domesticæ cladis, ubi avunculus ejus nuper Epiri rex Alexander absumptus erat.

XVIII. Et loquimur de Alexandro nondum merso secundis rebus, quarum nemo intolerantior fuit: qui, si ex habitu novæ fortunæ, novique (ut ita dicam) ingenii, quod sibi victor induerat, spectetur, Dario magis similis, quàm Alexandro, in Italiam venisset, et exercitum Macedoniæ oblitum degenerantemque jam in Persarum mores adduxisset. Referre in tanto rege piget superbam mutationem vestis, et desideratas humi jacentium adulationes, etiam victis Macedonibus graves, nedum victoribus; et fœda supplicia, et inter

vinum et epulas cædes amicorum, et vanitatem ementiendæ stirpis. Quid, si vini amor in dies fieret acrior? quid, si trux ac præfervida ira? (nec quidquam dubium inter scriptores refero) nullane hæc damna imperatoriis virtutibus ducimus? Id verò periculum erat, (quod levissimi ex Græcis, qui Parthorum quoque contra nomen Romanum gloriæ favent, dictitare solent) ne majestatem nominis Alexandri (quem ne famâ quidem illis notum arbitror fuisse) sustinere non potuerit populus Romanus? et, adversus quem Athenis, in civitate fractâ Macedonum armis, cernente tum maximè propè fumantes Thebarum ruinas, concionari liberè ausi sint homines (id quod ex monumentis orationum patet), adversus eum nemo ex tot proceribus Romanis vocem liberam missurus fuerit? Quantalibet magnitudo hominis concipiatur animo, unius tamen ea magnitudo hominis erit, collecta paulò plùs decem annorum felicitate: quam qui eò extollunt, quòd populus Romanus, etsi nullo bello, multis tamen prœliis victus sit, Alexandro nullius pugnæ non secunda fortuna fuerit; non intelligunt, se hominis res gestas, et ejus juvenis, cum populi jam octingentesimum bellantis annum rebus conferre. Miremur, si, quum ex hac parte sæcula plura numerentur, quàm ex illâ anni, plùs in tam longo spatio, quàm in ætate tredecim annorum, fortuna variaverit? Quin tu hominis cum homine, et ducis cum duce, fortunam cum fortunâ confers? Quot Romanos duces nominem, quibus nunquam adversa fortuna pugnæ fuit? Paginas in annalibus magistratuum fastisque percurrere licet, consulum, dictatorumque, quorum nec virtutis nec fortunæ ullo die populum Romanum pœnituit. Et, quò sint mirabiliores, quàm Alexander aut quisquam rex, denos vicenosque dies quidam dictaturam, nemo plùs quàm annum consulatum gessit: ab tribunis plebis delectus impediti sunt: post tempus ad bella ierunt: ante tempus comitiorum causâ revocati sunt: in ipso conatu rerum circumegit se annus: collegæ nunc temeritas, nunc pravitas, impedimento aut damno fuit: malè gestis rebus alterius successum est: tironem aut malâ disciplinâ institutum exercitum acceperunt. At (Hercule!) reges non liberi solùm impedimentis omnibus, sed domini rerum temporumque, trahunt consiliis cuncta, non sequuntur. Invictus ergo Alexander cum invictis ducibus bella gessisset, et eadem fortunæ pignora in discrimen detulisset: immo etiam eò plus periculi subîsset, quòd Macedones unum Alexandrum habuissent, multis casibus non solùm obnoxium, sed etiam

offerentem se: Romanis multi fuissent, Alexandro, vel gloriâ, vel rerum magnitudine, pares; quorum suo quisque fato, sine publico discrimine, viveret moreretur que.

XIX. Restat, ut copiæ copiis comparentur, vel numero vel militum genere, vel multitudine auxiliorum. Censebantur ejus ætatis lustris ducena quinquagena millia capitum. Itaque, in omni defectione sociorum Latini nominis, urbano propè delectu decem scribebantur legiones: quaterni quinique exercitus sæpe per eos annos in Etruriâ, in Umbriâ, Gallis hostibus adjunctis, in Samnio, in Lucanis gerebant bellum. Latium deinde omne cum Sabinis, et Volscis, et Æquis, et omni Campaniâ, et parte Umbriæ Etruriæque, et Picentibus, et Marsis, Pelignisque, ac Vestinis, atque Apulis, adjunctâque omni orâ Græcorum Inferi maris a Thuriis Neapolim et Cumas, et inde Antio atque Ostiis tènus Samnites, aut socios validos Romanis, aut fractos bello invenisset hostes. Ipse trajecisset mare cum veteranis Macedonibus, non plùs triginta millibus hominum, et quatuor millibus equitum, maximè Thessalorum: hoc enim roboris erat. Persas, Indos, aliasque si adjunxisset gentes, impedimentum majus quàm auxilium traheret. Adde, quòd Romanis ad manum domi supplementum esset: Alexandro (quod postea Hannibali accidit), alieno in agro bellanti, exercitus consenuisset. Arma, clypeus sarissæque illis; Romano scutum, majus corpori tegumentum, et pilum, haud paulò, quàm hasta, vehementius ictu missuque telum. Statarius uterque miles, ordines servans: sed illa phalanx immobilis, et unius generis: Romana acies distinctior, ex pluribus partibus constans; facilis partienti, quâcumque opus esset, facilis jungenti. Jam in opere quis par Romano miles? quis ad tolerandum laborem melior? Uno prœlio victus Alexander, bello victus esset. Romanum, quem Caudium, quem Cannæ non fregerunt, quæ fregisset acies? Næ, ille sæpe, etiamsi prima prosperè evenissent, Persas et Indos et imbellem Asiam quæsîsset, et cum fœminis sibi bellum fuisse dixisset: quod Epiri regem Alexandrum, mortifero vulnere ictum, dixisse ferunt, sortem bellorum in Asiâ gestorum ab hoc ipso juvene cum suâ conferentem. Equidem, quum per annos quatuor et viginti primo Punico bello classibus certatum cum Pœnis recordor, vix ætatem Alexandri suffecturam fuisse reor ad unum bellum: et forsitan, quum et fœderibus vetustis juncta Punica res Romanæ esset, et timor par adversus

communem hostem duas potentissimas armis virisque urbes armaret, simul Punico Romanoque obrutus bello esset. Non quidem Alexandro duce, nec integris Macedonum rebus, sed experti tamen sunt Romani Macedonem hostem adversus Antiochum, Philippum, Persen, non modò cum clade ullâ, sed ne cum periculo quidem suo. Absit invidia verbo, et civilia bella sileant: nunquam ab equite hoste, nunquam a pedite, nunquam apertâ acie, nunquam æquis, utique nunquam nostris, locis laboravimus. Equitem, sagittas, saltus impeditos, avia commeatibus loca, gravis armis miles timere potest: mille acies, graviores quàm Macedonum atque Alexandri, avertit; avertetque, modò sit perpetuus hujus, quâ vivimus, pacis amor et civilis cura concordiæ.

EPITOME LIBRI DECIMI.

Coloniæ deductæ sunt Sora, et Alba, et Carseoli. Marsi in deditionem accepti sunt. Collegium augurum ampliatum est, ut essent novem, quum antea quaterni fuissent. Lex de provocatione ad populum a Valerio consule tunc tertiùm lata est. Duæ tribus adjectæ sunt, Aniensis et Terentina. Samnitibus bellum indictum, et adversus eos sæpe prosperè pugnatum est. Quum adversus Etruscos, Umbros, Samnites, Gallos, P. Decio et Q. Fabio ducibus, pugnaretur, Romanusque exercitus in maximo esset discrimine, P. Decius, secutus exemplum patris, devovit se pro exercitu, et morte suâ victoriam ejus pugnæ populo Romano dedit. Papirius Cursor Samnitium exercitum, qui jurejurando obstrictus, quo majore constantiâ virtutis pugnaret, in aciem descenderat, fudit. Census actus est: lustrum conditum: censa sunt civium capita ducenta sexaginta duo millia, et trecenta viginti duo. [Cap. i — xlvii. u. c. 450 — 459. a. c. 302 — 293.]

EPITOMÆ LIBRORUM DECEM DEPERDITORUM.

EPITOME LIBRI UNDECIMI.

Quum Fabius Gurges consul malè adversus Samnites pugnâsset, et senatus de removendo eo ab exercitu ageret, Fabius Maximus, pater, deprecatus hanc filii ignominiam, eò maximè senatum movit, quòd iturum se filio legatum pollicitus est; idque præstitit. Ejus consiliis et operâ filius consul adjutus, cæsis Samnitibus, triumphavit. C. Pontium, imperatorem Samnitium, ductum in triumpho, securi percussit. Quum civitas pestilentiâ laboraret, missi legati, ut Æsculapii signum Romam ab Epidauro transferrent, anguem, qui se in navem eorum contulerat, in quo ipsum numen esse constabat, deportavêre: eoque in insulam Tiberis egresso, eodem loco ædes Æsculapio consecrata est. L. Postumius consularis, quoniam, quum exercitui præesset, operâ militum in agro suo usus erat, damnatus est. Cum Samnitibus pacem petentibus fœdus quartò renovatum est. Curius Dentatus consul, Samnitibus cæsis, et Sabinis, qui rebellaverant, victis, et in deditionem acceptis, bis in eodem magistratu triumphavit. Coloniæ deductæ sunt, Castrum, Sena, Adria. Triumviri capitales tunc primùm creati sunt. Censu acto, lustrum conditum est: censa sunt civium capita ducenta septuaginta duo millia. Plebs, propter æs alienum, post graves et longas seditiones, ad ultimum secessit in Juniculum: unde a Q. Hortensio dictatore deducta est: isque in ipso magistratu decessit. Res præterea contra Volsinienses gestas continet: item adversus Lucanos, contra quos auxilium Thurinis ferre placuerat. [u. c. 460 — 468. a. c. 292 — 284.]

EPITOME LIBRI DUODECIMI.

Quum legati Romanorum a Gallis Senonibus interfecti essent, bello ob id Gallis indicto, L. Cæcilius prætor cum legionibus ab iis cæsus est. Quum a Tarentinis classis Romana direpta esset, duumviro, qui præerat classi, occiso, legati, ad eos a senatu, ut

de iis injuriis quererentur, missi, pulsati sunt: ob id, bellum iis indictum est. Samnites defecerunt. Adversus eos, et Lucanos, et Bruttios, et Etruscos, aliquot prœliis a compluribus ducibus bene pugnatum est. Pyrrhus, Epirotarum rex, ut auxilium ferret Tarentinis, in Italiam venit. Quum in præsidium Rheginorum legio Campana cum præfecto Decio Jubellio missa esset, occisis Rheginis Rhegium occupavit. [U. C. 469—471. A. C. 283—281.]

EPITOME LIBRI DECIMI TERTII.

Valerius Lævinus consul parum prosperè adversus Pyrrhum pugnavit; elephantorum maximè inusitatâ facie territis militibus. Post id prœlium, quum corpora Romanorum, qui in acie ceciderant, Pyrrhus inspiceret, omnia versa in hostem invenit; populabundusque ad urbem Romam processit. C. Fabricius, missus ad eum a senatu, ut de redimendis captivis ageret, frustra, ut patriam desereret, a rege tentatus est. Captivi sine pretio remissi sunt. Cineas, legatus a Pyrrho ad senatum missus, petiit, ut componendæ pacis causâ rex in urbem reciperetur: de quâ re quum ad frequentiorem senatum referri placuisset, Ap. Claudius, qui, propter valetudinem oculorum, jamdiu consiliis publicis se abstinuerat, venit in curiam, et sententiâ suâ tenuit, ut id Pyrrho negaretur. Cn. Domitius, censor primus ex plebe, lustrum condidit: censa sunt civium capita ducenta septuaginta octo millia, ducenta viginti duo. Iterum adversus Pyrrhum dubio eventu pugnatum est. Cum Carthaginiensibus quartùm fœdus renovatum est. Quum C. Fabricio consuli is, quid ad eum a Pyrrho transfugerat, polliceretur, se regi venenum daturum, cum indicio ad regem remissus est. Res præterea contra Etruscos, Lucanos, Bruttios, et Samnites, prosperè gestas continet. [U. C. 472—474. A. C. 280—278.]

EPITOME LIBRI DECIMI QUARTI.

Pyrrhus in Siciliam trajecit. Quum, inter alia prodigia, fulmine dejectum esset in Capitolio Jovis signum, caput ejus per aruspices inventum est. Curius Dentatus, quum delectum haberet, ejus, qui citatus non responderat, bona primus vendidit. Pyrrhum iterum ex Siciliâ in Italiam reversum vicit, et Italiâ expulit. Fabricius censor P. Cornelium Rufinum consularem senatu movit, quòd is decem pondo argenti facti haberet. Lustro a censoribus condito, censa sunt capita civium ducenta septuaginta unum millia, ducenta viginti quatuor. Cum Ptolemæo, Ægypti rege, societas juncta est. Sextilia, virgo Vestalis, damnata incesti, viva defossa est. Coloniæ deductæ sunt Posidonia et Cosa. Carthaginiensium classis auxilio Tarentinis venit: quo facto ab iis fœdus violatum est. Res præterea contra Lucanos, Samnites, et Bruttios, feliciter gestas, et Pyrrhi regis mortem continet. [U. C. 475—480. A. C. 277—272.]

EPITOME LIBRI DECIMI QUINTI

Victis Tarentinis pax et libertas data est. Legio Campana, quæ Rhegium occupaverat, obsessa, deditione factâ, securi percussa est. Quum legatos Apolloniatium ad senatum missos quidam juvenes pulsâssent, dediti sunt Apolloniatibus. Picentibus victis pax data est. Coloniæ deductæ, Ariminum in Piceno, Beneventum in Samnio. Tunc primùm populus Romanus argento uti cœpit. Umbri et Sallentini victi in deditionem accepti sunt. Quæstorum numerus ampliatus est, ut essent octo. [U. C. 481—488. A. C. 271—264.]

EPITOME LIBRI DECIMI SEXTI.

Origo Carthaginiensium, et primordia urbis eorum, referuntur; contra quos et Hieronem regem Syracusanorum, auxilium Mamertinis ferendum censuit senatus, quum de eâ re inter suadentes ut id fieret, dissuadentesque, contentio fuisset. Transgressis tum primùm mare equitibus Romanis, adversus Hieronem sæpius bene pugnatum. Petenti pax data est. Lustrum a censoribus conditum est: censa sunt civium capita ducenta octoginta duo millia, ducenta triginta quatuor. D. Junius Brutus munus gladiatorium in honorem defuncti patris edidit primus. Colonia Æsernia deducta est. Res præterea contra Pœnos et Vulsinios prosperè gestas continet. [U. C. 488—491. A. C. 264—261.]

EPITOME LIBRI DECIMI SEPTIMI.

Cn. Cornelius consul, a classe Punicâ circumventus, et per fraudem velut in colloquium evocatus, captus est. C. Duilius consul adversus classem Pœnorum prosperè pugnavit, primusque omnium Romanorum ducum navalis victoriæ duxit triumphum: ob quam causam ei perpetuus honos habitus est, ut revertenti a cœnâ, tibicine

canente, funale præferretur. L. Cornelius consul in Sardiniâ et Corsicâ contra Sardos, et Corsos, et Hannonem Pœnorum ducem, feliciter pugnavit. Atilius Calatinus consul, quum in locum iniquum, a Pœnis circumsessum, temerè duxisset exercitum, M. Calpurnii tribuni militum virtute et operâ evasit; qui, cum trecentis militibus eruptione factâ, hostes in se converterat. Hannibal, dux Pœnorum, victâ classe, cui præfuerat, a militibus suis in crucem sublatus est. Atilius Regulus consul, victis navali prœlio Pœnis, in Africam trajecit. [U. C. 492 — 495. A. C. 260 — 257.]

EPITOME LIBRI DECIMI OCTAVI.

ATILIUS Regulus in Africâ serpentem portentosæ magnitudinis, cum magnâ militum clade, occidit; et, quum aliquot prœliis bene adversus Carthaginienses pugnâsset, successorque ei a senatu prosperè bellum gerenti non mitteretur, id ipsum per literas ad senatum missas questus est; in quibus, inter causas petendi successoris erat, quòd agellus ejus a mercenariis desertus esset. Quærente deinde Fortunâ, ut magnum utriusque casûs exemplum in Regulo proderetur, arcessito a Carthaginiensibus Xanthippo Lacedæmoniorum duce, victus prœlio et captus est. Res deinde a ducibus Romanis omnibus terrâ marique prosperè gestas deformaverunt naufragia classium. Ti. Coruncanius primus ex plebe pontifex maximus creatus est. P. Sempronius Sophus, Manius Valerius Maximus, censores, quum senatum legerent, tredecim senatu moverunt: lustrum condiderunt, quo censa sunt civium capita ducenta nonaginta septem millia, septingenta nonaginta septem. Regulus missus a Carthaginiensibus ad senatum, ut de pace, et, si eam non posset impetrare, de captivis commutandis ageret, et jurejurando adstrictus, rediturum se Carthaginem, si commutari captivos non placuisset; utrumque negandi auctor senatui fuit; et, quum fide custoditâ reversus esset, supplicio a Carthaginiensibus de eo sumpto, periit. [U. C. 496 — 502. A. C. 256 — 250.]

EPITOME LIBRI UNDEVICESIMI.

CÆCILIUS Metellus, rebus adversus Pœnos prosperè gestis, speciosum egit triumphum, tredecim ducibus hostium et centum viginti elephantis in eo ductis. Claudius Pulcher consul, contra auspicia profectus, jussis mergi pullis, qui cibari nolebant, infeliciter adversus Carthaginienses classe pugnavit; et, revocatus a senatu, jussusque dictatorem dicere, Claudium Gliciam dixit, sortis ultimæ hominem; qui, coactus abdicare se magistratu, postea ludos prætextatus spectavit. Atilius Calatinus primus dictator extra Italiam exercitum duxit. Cum Pœnis captivorum commutatio facta est. Coloniæ deductæ sunt Fregenæ, in agro Sallentino Brundisium. Lustrum a censoribus conditum est: censa sunt civium capita ducenta quinquaginta unum millia, ducenta viginti duo. Claudia, soror P. Claudii, qui, contemptis auspiciis, malè pugnaverat, a ludis revertens, quum turbâ premeretur, dixit: "Utinam frater meus viveret, "iterumque classem duceret!" Ob eam causam multa ei dicta est. Duo prætores tum primùm creati sunt. Cæcilius Metellus, pontifex maximus, A. Postumium consulem, quoniam idem et flamen Martialis erat, quum is ad bellum gerendum proficisci vellet, in Urbe tenuit, nec passus est a sacris recedere. Rebus adversus Pœnos a pluribus ducibus prosperè gestis, summam victoriæ C. Lutatius consul, victâ ad Ægates insulas classe Pœnorum, imposuit. Petentibus Carthaginiensibus pax data est. Quum templum Vestæ arderet, Cæcilius Metellus, pontifex maximus, ex incendio sacra rapuit. Duæ tribus adjectæ sunt, Velina et Quirina. Falisci quum rebellâssent, sexto die perdomiti, in deditionem venerunt. [U. C. 502 — 511. A. C. 250 — 241.]

EPITOME LIBRI VICESIMI.

SPOLETIUM colonia deducta est. Adversus Ligures tunc primùm exercitus promotus est. Sardi et Corsi, quum rebellâssent, subacti sunt. Tuccia, virgo Vestalis, incesti damnata est. Bellum Illyriis, propter unum ex legatis, qui ad eos missi erant, occisum, indictum est: subactique in deditionem venerunt. Prætorum numerus ampliatus est, ut essent quatuor. Galli Transalpini, qui in Italiam irruperant, cæsi sunt. Eo bello populus Romanus sui Latinique nominis trecenta millia armatorum habuisse dicitur. Exercitibus Romanis tum primùm trans Padum ductis, Galli Insubres, aliquot prœliis fusi, in deditionem venerunt. M. Claudius Marcellus consul, occiso Insubrium Gallorum duce Virdomaro, opima spolia retulit. Istri subacti sunt. Item Illyrii, quum rebellâssent, domiti in deditionem venerunt. Lustrum a censoribus conditum est, quo censa sunt civium capita ducenta septuaginta millia, ducenta tredecim. Libertini in quatuor tribus redacti sunt, quum antea dispersi per omnes fuissent; Esquilinam, Palatinam, Suburranam, Collinam. C. Flaminius censor viam Flaminiam munivit, et Circum Flaminium exstruxit. Coloniæ deductæ in agro de Gallis capto, Placentia et Cremona. [U. C. 512 — 533. A. C. 240 — 219.]

LIBRI VICESIMI PRIMI

CAP. I—XVIII. XXXII—XLVI.

EPITOME LIBRI VICESIMI PRIMI.

I, &c. In Italiam belli Punici secundi ortus narratur; v, &c. Et Hannibalis Pœnorum ducis, contra fœdus, per Iberum amnem transitus; xiv. A quo Saguntum, sociorum populi Romani civitas, obsessa, octavo mense capta est. xviii. De quibus injuriis missi legati ad Carthaginienses, qui quererentur: quum satisfacere nollent, bellum iis indictum est. Hannibal, superato Pyrenæo saltu, per Gallias, fusis Volcis, qui obsistere conati erant, ad Alpes venit; xxxiii, &c. Et laborioso per eas transitu (quum montanos quoque Gallos obvios aliquot prœliis repulisset) descendit in Italiam, et ad Ticinum amnem Romanos equestri prœlio fudit: in quo vulneratum P. Cornelium Scipionem protexit filius, qui Africani postea nomen accepit. Iterumque exercitu Romano ad flumen Trebiam fuso, Hannibal Apenninum quoque, per magnam militum vexationem propter vim tempestatum, transiit. Cn. Cornelius Scipio in Hispaniâ contra Pœnos prosperè pugnavit, duce hostium Magone capto. [Cap. i—lxiii. u. c. 534—535. a. c. 218—217.]

I. In parte operis mei licet mihi præfari, quod in principio summæ totius professi plerique sunt rerum scriptores, bellum maximè omnium memorabile, quæ unquam gesta sint, me scripturum; quod, Hannibale duce, Carthaginienses cum populo Romano gessêre. Nam neque validiores opibus ullæ inter se civitates gentesque contulerunt arma, neque his ipsis tantum unquam virium aut roboris fuit: et haud ignotas belli artes inter se, sed expertas primo Punico conserebant bello: et adeò varia belli fortuna ancepsque Mars fuit, ut propiùs periculum fuerint, qui vicerunt. Odiis etiam propè majoribus certârunt, quàm viribus: Romanis indignantibus, quòd victoribus victi ultro inferrent arma; Pœnis, quòd superbè avarèque crederent imperitatum victis esse. Fama etiam est, Hannibalem, annorum ferme novem, pueriliter blandientem patri Hamilcari, ut duceretur in Hispaniam, quum, perfecto Africo bello, exercitum eò trajecturus sacrificaret, altaribus admotum, tactis sacris jurejurando adactum, se, quum primùm posset, hostem fore po-

pulo Romano. Angebant ingentis spiritûs virum Sicilia Sardiniaque amissæ: nam et Siciliam nimis celeri desperatione rerum concessam, et Sardiniam, inter motum Africæ, fraude Romanorum, stipendio etiam insuper imposito, interceptam.

II. His anxius curis ita se Africo bello, quod fuit sub recentem Romanam pacem, per quinque annos, ita deinde novem annis in Hispaniâ augendo Punico imperio gessit; ut appareret, majus eum, quàm quod gereret, agitare in animo bellum: et, si diutius vixisset, Hamilcare duce Pœnos arma Italiæ illaturos fuisse, quæ Hannibalis ductu intulerunt. Mors Hamilcaris peropportuna, et pueritia Hannibalis, distulerunt bellum. Medius Hasdrubal inter patrem et filium octo ferme annos imperium obtinuit; flore ætatis (utì ferunt) primò Hamilcari conciliatus: gener inde ob altam indolem provecto annis adscitus; et, quia gener erat, factionis Barcinæ opibus, quæ apud milites plebemque plùs quàm modicæ erant, haud sanè voluntate principum, imperio potitus. Is, plura consilio quàm vi gerens, hospitiis regulorum magis, conciliandisque per amicitiam principum novis gentibus, quàm bello aut armis, rem Carthaginiensem auxit. Cæterùm nihilo ei pax tutior fuit: barbarus eum quidam palàm, ob iram interfecti ab eo domini, obtruncavit; comprehensusque ab circumstantibus, haud alio quàm si evasisset vultu, tormentis quoque quum laceraretur, eo fuit habitu oris, ut, superante lætitiâ dolores, ridentis etiam speciem præbuerit. Cum hoc Hasdrubale, quia miræ artis in sollicitandis gentibus, imperioque jungendis suo fuerat, fœdus renovaverat populus Romanus, ut finis utriusque imperii esset amnis Iberus, Saguntinisque, mediis inter imperia duorum populorum, libertas servaretur.

III. In Hasdrubalis locum, haud dubia res fuit, quin prærogativam militarem, quâ extemplo juvenis Hannibal in prætorium delatus, imperatorque ingenti omnium clamore atque assensu appellatus erat, favor etiam plebis sequeretur. Hunc vixdum puberem Hasdrubal literis ad se arcessierat: actaque res etiam in senatu fuerat, Barcinis nitentibus, ut assuesceret militiæ Hannibal, atque in paternas succederet opes. Hanno, alterius factionis princeps, "Et æquum postulare videtur," inquit, "Hasdrubal; et ego tamen non "censeo, quod petit, tribuendum." Quum admiratione tam

ancipitis sententiæ in se omnes convertisset, "Florem æta-"tis," inquit, "Hasdrubal, quem ipse patri Hannibalis fru-"endum præbuit, justo jure eum a filio repeti censet: nos "tamen minimè decet, juventutem nostram pro militari ru-"dimento assuefacere libidini prætorum. An hoc timemus, "ne Hamilcaris filius nimis serò imperia immodica et regni "paterni speciem videat? et, cujus regis genero hæreditarii "sint relicti exercitus nostri, ejus filio parum maturè servia-"mus? Ego, istum juvenem domi tenendum, sub legibus, "sub magistratibus docendum vivere æquo jure cum cæte-"ris, censeo: ne quandoque parvus hic ignis incendium in-"gens exsuscitet."

IV. Pauci, ac ferme optimus quisque, Hannoni assentiebantur: sed (ut plerumque fit) major pars meliorem vicit. Missus Hannibal in Hispaniam primo statim adventu omnem exercitum in se convertit. Hamilcarem juvenem redditum sibi veteres milites credere; eumdem vigorem in vultu, vimque in oculis, habitum oris, lineamentaque intueri: dein brevi effecit, ut pater in se minimum momentum ad favorem conciliandum esset. Nunquam ingenium idem ad res diversissimas, parendum atque imperandum, habilius fuit; itaque haud facilè decerneres, utrùm imperatori, an exercitui, carior esset: neque Hasdrubal alium quemquam præficere malle, ubi quid fortiter ac strenuè agendum esset; neque milites alio duce plùs confidere, aut audere. Plurimum audaciæ ad pericula capessenda, plurimum consilii inter ipsa pericula erat: nullo labore aut corpus fatigari, aut animus vinci poterat. Caloris ac frigoris patientia par: cibi potionisque desiderio naturali, non voluptate, modus finitus: vigiliarum somnique nec die nec nocte discriminata tempora. Id, quod gerendis rebus superesset, quieti datum: ea neque molli strato, neque silentio arcessita. Multi sæpe militari sagulo opertum, humi jacentem inter custodias stationesque militum, conspexerunt. Vestitus nihil inter æquales excellens: arma atque equi conspiciebantur. Equitum peditumque idem longè primus erat: princeps in prœlium ibat: ultimus conserto prœlio excedebat. Has tantas viri virtutes ingentia vitia æquabant; inhumana crudelitas, perfidia plùs quàm Punica, nihil veri, nihil sancti, nullus Deûm metus, nullum jusjurandum, nulla religio. Cum hac indole virtutum atque vitiorum triennio sub Hasdrubale imperatore meruit, nullâ re, quæ agenda videndaque magno futuro duci esset, prætermissâ.

V. Cæterùm ex quo die dux est declaratus, velut Italia ei provincia decreta, bellumque Romanum mandatum esset, nihil prolatandum ratus, ne se quoque, ut patrem Hamilcarem, deinde Hasdrubalem, cunctantem casus aliquis opprimeret. Saguntinis inferre bellum statuit: quibus oppugnandis quia haud dubiè Romana arma movebantur, in Olcadum fines priùs (ultra Iberum ea gens in parte magis, quàm in ditione, Carthaginiensium erat) induxit exercitum, ut non petîsse Saguntinos, sed rerum serie, finitimis domitis gentibus, jungendoque, tractus ad id bellum videri posset. Cartejam, urbem opulentam, caput gentis ejus, expugnat, diripitque. Quo metu perculsæ minores civitates, stipendio imposito, imperium accepêre. Victor exercitus, opulentusque prædâ, Carthaginem Novam in hiberna est deductus. Ibi largè partiendo prædam, stipendio præterito cum fide exsolvendo, cunctis civium sociorumque animis in se firmatis, vere primo in Vaccæos promotum bellum. Hermandica et Arbocala urbes vi captæ. Arbocala et virtute et multitudine oppidanorum diu defensa. Ab Hermandicâ profugi, exsulibus Olcadum, priore æstate domitæ gentis, quum se junxissent, concitant Carpetanos: adortique Hannibalem regressum ex Vaccæis, haud procul Tago flumine agmen grave prædâ turbavêre. Hannibal prœlio abstinuit; castrisque super ripam positis, quum prima quies silentiumque ab hostibus fuit, amnem vado trajecit: valloque ita producto, ut locum ad transgrediendum hostes haberent, invadere eos transeuntes statuit. Equitibus præcepit, ut, quum ingressos aquam viderent, adorirentur. Peditum agmen in ripâ, elephantos antè quadraginta disposuit. Carpetanorum cum appendicibus Olcadum Vaccæorumque centum millia fuêre; invicta acies, si æquo dimicaretur campo. Itaque et ingenio feroces, et multitudine freti, et quòd metu cessisse credebant hostem, id morari victoriam rati, quòd interesset amnis, clamore sublato, passim sine ullius imperio, quâ cuique proximum est, in amnem ruunt. Et ex parte alterâ ripæ vis ingens equitum in flumen immissa, medioque alveo haudquâquam pari certamine concursum; quippe ubi pedes instabilis, ac vix vado fidens, vel ab inermi equite, equo temerè acto, perverti posset; eques, corpore armisque liber, equo vel per medios gurgites stabili, cominus eminusque rem gereret. Pars magna flumine absumpta: quidam, verticoso amni delati in hostes, ab elephantis obtriti sunt: postremi, quibus regressus in suam ripam tutior fuit, ex variâ trepida-

tione quum in unum colligerentur, priusquam ex tanto pavore reciperent animos, Hannibal, agmine quadrato amnem ingressus, fugam ex ripâ fecit: vastatisque agris, intra paucos dies Carpetanos quoque in deditionem accepit. Et jam omnia trans Iberum, præter Saguntinos, Carthaginiensium erat.

[U. c. 534. A. c. 218.]

VI. Cum Saguntinis bellum nondum erat: cæterùm jam belli causa, certamina cum finitimis serebantur, maximè Turdetanis: quibus quum adesset idem, qui litis erat sator, nec certamen juris, sed vim, quæri appareret; legati a Saguntinis Romam missi, auxilium ad bellum jam haud dubiè imminens orantes. Consules tunc Romæ erant P. Cornelius Scipio et Ti. Sempronius Longus; qui quum, legatis in senatum introductis, de republicâ retulissent, placuissetque mitti legatos in Hispaniam ad res sociorum inspiciendas; quibus si videretur digna causa, et Hannibali denuntiarent, ut ab Saguntinis, sociis populi Romani, abstineret, et Carthaginem in Africam trajicerent, ac sociorum populi Romani querimonias deferrent. Hac legatione decretâ, necdum missâ, omnium spe celeriùs Saguntum oppugnari allatum est. Tunc relata ex integro res ad senatum. Alii, provincias consulibus Hispaniam atque Africam decernentes, terrâ marique rem gerendam censebant: alii totum in Hispaniam Hannibalemque intendebant bellum. Erant, qui non temerè movendam rem tantam, exspectandosque ex Hispaniâ legatos censerent. Hæc sententia, quæ tutissima videbatur, vicit: legatique eò maturiùs missi, P. Valerius Flaccus et Q. Bæbius Tamphilus, Saguntum ad Hannibalem, atque inde Carthaginem, si non absisteretur bello, ad ducem ipsum in pœnam fœderis rupti deposcendum.

VII. Dum ea Romani parant consultantque, jam Saguntum summâ vi oppugnabatur. Civitas ea longè opulentissima ultra Iberum fuit, sita passus mille ferme a mari. Oriundi a Zacyntho insulâ dicuntur, mixtique etiam ab Ardeâ Rutulorum quidam generis: cæterùm in tantas brevi creverant opes, seu maritimis, seu terrestribus fructibus, seu multitudinis incremento, seu sanctitate disciplinæ, quâ fidem socialem usque ad perniciem suam coluerunt. Hannibal, infesto exercitu ingressus fines, pervastatis passim agris, urbem tripartitò aggreditur. Angulus muri erat in planiorem patentioremque, quàm cætera circà, vallem vergens: adver-

sus eum vineas agere instituit, per quas aries mœnibus admoveri posset: sed ut locus procul muro satis æquus agendis vineis fuit; ita haudquâquam prosperè, postquam ad effectum operis ventum est, cœptis succedebat: et turris ingens imminebat: et murus, ut in suspecto loco, supra cæteræ modum altitudinis emunitus erat; et juventus delecta, ubi plurimum periculi ac laboris ostendebatur, ibi vi majore obsistebant. Ac primò missilibus submovere hostem, nec quidquam satis tutum munientibus pati. Deinde jam non pro mœnibus modò atque turri tela micare, sed ad erumpendum etiam in stationes operaque hostium animus erat; quibus tumultuariis certaminibus haud ferme plures Saguntini cadebant, quàm Pœni. Ut verò Hannibal ipse, dum murum incautiùs subit, adversum femur tragulâ graviter ictus cecidit; tanta circà fuga ac trepidatio fuit, ut non multùm abesset, quin opera ac vineæ desererentur.

VIII. Obsidio deinde per paucos dies magis, quàm oppugnatio, fuit, dum vulnus ducis curaretur: per quod tempus ut quies certaminum erat, ita ab apparatu operum ac munitionum nihil cessatum. Itaque acrius de integro obortum est bellum; pluribusque partibus, vix accipientibus quibusdam opera locis, vineæ cœptæ agi, admoverique aries. Abundabat multitudine hominum Pœnus; ad centum enim quinquaginta millia habuisse in armis satis creditur. Oppidani ad omnia tuenda atque obeunda multifariàm distineri cœpti sunt: et non sufficiebant (jam enim feriebantur arietibus) muri, quassatæque multæ partes erant. Una continentibus ruinis nudaverat urbem: tres deinceps turres, quantumque inter eas muri erat, cum fragore ingenti prociderant: captumque oppidum eâ ruinâ crediderant Pœni; quâ, velut si pariter utrosque murus texisset, ita utrimque in pugnam procursum est. Nihil tumultuariæ pugnæ simile erat, quales in oppugnationibus urbium per occasionem partis alterius conseri solent: sed justæ acies, velut patenti campo, inter ruinas muri tectaque urbis modico distantia intervallo constiterant. Hinc spes, hinc desperatio, animos irritat; Pœno cepisse jam se urbem, si paululùm annitatur, credente; Saguntinis pro nudatâ mœnibus patriâ corpora opponentibus, nec ullo pedem referente, ne in relictum a se locum hostem immitteret. Itaque, quò acriùs et conferti magis utrimque pugnabant, eò plures vulnerabantur; nullo inter arma corporaque vano intercidente telo. Falarica

erat Saguntinis, missile telum, hastili abiegno, et cætera tereti, præterquam ad extremum, unde ferrum exstabat: id, sicut in pilo quadratum, stuppâ circumligabant, linebantque pice. Ferrum autem tres longum habebat pedes, ut cum armis transfigere corpus posset. Sed id maximè, etiamsi hæsisset in scuto, nec penetrâsset in corpus, pavorem faciebat; quòd quum medium accensum mitteretur, conceptumque ipso motu multò majorem ignem ferret, arma omitti cogebat, nudumque militem ad insequentes ictus præbebat.

IX. Quum diu anceps fuisset certamen, et Saguntinis, quia præter spem resisterent, crevissent animi; Pœnus, quia non vicisset, pro victo esset; clamorem repentè oppidani tollunt, hostemque in ruinas muri expellunt; inde impeditum trepidantemque exturbant; postremò fusum fugatumque in castra redigunt. Interim ab Româ legatos venisse nuntiatum est: quibus obviàm ad mare missi ab Hannibale, qui dicerent, nec tutò eos adituros inter tot tam efferatarum gentium arma; nec Hannibali, in tanto discrimine rerum, operæ esse legationes audire. Apparebat, non admissos protinus Carthaginem ituros: literas igitur nuntiosque ad principes factionis Barcinæ præmittit, ut præpararent suorum animos, ne quid pars altera gratificari pro Romanis posset.

X. Itaque, præterquam quod admissi auditique sunt, ea quoque vana atque irrita legatio fuit. Hanno unus, adverso senatu, causam fœderis, magno silentio propter auctoritatem suam, non assensum audientium, egit: "Per Deos, fœderum arbitros ac testes, monuisse, prædixisse se, ne Hamilcaris progeniem ad exercitum mitterent: non manes, non stirpem ejus conquiescere viri; nec unquam, donec sanguinis nominisque Barcini quisquam supersit, quietura Romana fœdera. Juvenem flagrantem cupidine regni, viamque unam ad id cernentem, si, ex bellis bella serendo, succinctus armis legionibusque vivat, velut materiam igni præbentes, ad exercitus misistis: aluistis ergo hoc incendium, quo nunc ardeatis. Saguntum vestri circumsident exercitus, unde arcentur fœdere: mox Carthaginem circumsidebunt Romanæ legiones, ducibus iisdem Diis per quos priore bello rupta fœdera sunt ulti. Utrùm hostem, an vos, an fortunam utriusque populi, ignoratis?

"Legatos, ab sociis et pro sociis venientes, bonus imperator "vester in castra non admisit; jus gentium sustulit. Hi "tamen, unde ne hostium quidem legati arcentur, pulsi ad "vos veniunt; res ex fœdere repetunt. Publica fraus ab- "sit; auctorem culpæ et reum criminis deposcunt. Quò "leniùs agunt, segniùs incipiunt; eò, quum cœperint, vere- "or, ne perseverantiùs sæviant. Ægates insulas Erycem- "que ante oculos proponite; quæ terrâ marique per quatuor "et viginti annos passi sitis. Nec puer hic dux erat, sed "pater ipse Hamilcar, Mars alter, ut isti volunt. Sed Ta- "rento, id est Italiâ, non abstinueramus ex fœdere; sicut "nunc Sagunto non abstinemus. Vicerunt ergo Dii homi- "nesque; et, id de quo verbis ambigebatur, uter populus "fœdus rupisset, eventus belli, velut æquus judex, unde jus "stabat, ei victoriam dedit. Carthagini nunc Hannibal "vineas turresque admovet: Carthaginis mœnia quatit ari- "ete. Sagunti ruinæ (falsus utinam vates sim) nostris ca- "pitibus incident: susceptumque cum Saguntinis bellum, "habendum cum Romanis est. 'Dedemus ergo Hanniba- "'lem?' dicet aliquis. Scio, meam levem esse in eo auc- "toritatem propter paternas inimicitias. Sed et Hamilca- "rem eò perîsse lætatus sum, quòd, si ille viveret, bellum "jam cum Romanis haberemus; et hunc juvenem, tam- "quam Furiam facemque hujus belli, odi ac detestor. Nec "dedendum solùm id piaculum rupti fœderis; sed, si nemo "deposcat, devehendum in ultimas maris terrarumque oras, "ablegandumque eò, unde nec ad nos nomen famaque ejus "accedere, neque sollicitare quietæ civitatis statum, possit. "Ego ita censeo, legatos extemplo Romam mittendos, qui "senatui satisfaciant; alios, qui Hannibali nuntient, ut ex- "ercitum ab Sagunto abducat, ipsumque Hannibalem ex "fœdere Romanis dedant: tertiam legationem ad res Sa- "guntinis reddendas decerno."

XI. Quum Hanno perorâsset, nemini omnium certare oratione cum eo necesse fuit: adeò propè omnis senatus Hannibalis erat; infestiùsque locutum arguebant Hannonem, quàm Flaccum Valerium, legatum Romanum. Responsum inde legatis Romanis est, "Bellum ortum ab Sa- "guntinis, non ab Hannibale esse: populum Romanum "injustè facere, si Saguntinos vetustissimæ Carthaginien- "sium societati præponat." Dum Romani tempus terunt legationibus mittendis, Hannibal, quia fessum militem prœ-

his operibusque habebat, paucorum iis dierum quietem dedit, stationibus ad custodiam vinearum aliorumque operum dispositis: interim animos eorum nunc irâ in hostes stimulando, nunc spe præmiorum accendit. Ut verò pro concione prædam captæ urbis edixit militum fore, adeò accensi omnes sunt, ut, si extemplo signum datum esset, nullâ vi resisti videretur posse. Saguntini, ut a prœliis quietem habuerant, nec lacessentes nec lacessiti per aliquot dies; ita non nocte, non die, unquam cessaverant ab opere, ut novum murum ab eâ parte, quâ patefactum oppidum ruinis erat, reficerent. Inde oppugnatio eos aliquantò atrocior, quàm antè, adorta est: nec, quâ primùm aut potissimùm parte ferrent opem, (quum omnia variis clamoribus streperent) satis scire poterant. Ipse Hannibal, quâ turris mobilis, omnia munimenta urbis superans altitudine, agebatur, hortator aderat: quæ quum admota, catapultis ballistisque per omnia tabulata dispositis, muros defensoribus nudâsset; tum Hannibal, occasionem ratus, quingentos ferme Afros cum dolabris ad subruendum ab imo murum mittit: nec erat difficile opus, quòd cæmenta non calce durata erant, sed interlita luto, structuræ antiquæ genere. Itaque latiùs, quàm cæderetur, ruebat: perque patentia ruinis agmina armatorum in urbem vadebant. Locum quoque editum capiunt: collatisque eò catapultis ballistisque, ut castellum in ipsâ urbe velut arcem imminentem haberent, muro circumdant: et Saguntini murum interiorem ab nondum captâ urbis parte ducunt. Utrimque summâ vi et muniunt, et pugnant: sed, interiora tuendo, minorem in dies urbem Saguntini faciunt. Simul crescit inopia omnium longâ obsidione, et minuitur exspectatio externæ opis; quum tam procul Romani, unica spes, circà omnia hostium essent. Paulisper tamen affectos animos recreavit repentina profectio Hannibalis in Oretanos Carpetanosque: qui duo populi, delectûs acerbitate consternati, retentis conquisitoribus, metum defectionis quum præbuissent, oppressi celeritate Hannibalis, omiserunt mota arma.

XII. Nec Sagunti oppugnatio segnior erat, Maharbale, Himilconis filio, (eum prefecerat Hannibal) ita impigrè rem agente, ut ducem abesse nec cives nec hostes sentirent. Is et prœlia aliquot secunda fecit, et tribus arietibus aliquantulum muri discussit; strataque omnia recentibus ruinis advenienti Hannibali ostendit. Itaque ad ipsam arcem extemplo ductus exercitus; atroxque prœlium cum multorum

utrimque cæde initum, et pars arcis capta est. Tentata deinde per duos est exigua pacis spes, Alconem Saguntinum, et Alorcum Hispanum. Alcon, insciis Saguntinis, precibus aliquid moturum ratus, quum ad Hannibalem noctu transîsset, postquam nihil lacrymæ movebant, conditionesque tristes, ut ab irato victore, ferebantur, transfuga ex oratore factus, apud hostem mansit; moriturum affirmans, qui sub conditionibus his de pace ageret. Postulabatur autem, redderent res Turdetanis; traditoque omni auro atque argento, egressi urbe cum singulis vestimentis ibi habitarent, ubi Pœnus jussisset. Has pacis leges abnuente Alcone accepturos Saguntinos, Alorcus, vinci animos, ubi alia vincantur, affirmans, se pacis ejus interpretem fore pollicetur. Erat autem tum miles Hannibalis, cæterùm publicè Saguntinis amicus atque hospes. Tradito palàm telo custodibus hostium, transgressus munimenta, ad prætorem Saguntinum (et ipse ita jubebat) est deductus: quò quum extemplo concursus omnis generis hominum esset factus, submotâ cæterâ multitudine, senatus Alorco datus est: cujus talis oratio fuit:

XIII. "Si civis vester Alcon, sicut ad pacem petendam "ad Hannibalem venit, ita pacis conditiones ab Hannibale "ad vos retulisset, supervacaneum hoc mihi fuisset iter, "quo nec orator Hannibalis, nec transfuga, ad vos venis- "sem. Quum ille, aut vestrâ aut suâ culpâ, manserit apud "hostem, (si metum simulavit, suâ; vestrâ, si periculum "est apud vos vera referentibus) ego, ne ignoraretis, esse ali- "quas et salutis et pacis vobis conditiones, pro vetusto hos- "pitio quod mihi vobiscum est, ad vos veni. Vestrâ autem "causâ me, nec ullius alterius, loqui, quæ loquor apud vos, "vel ea fides sit, quòd, neque dum vestris viribus restitistis, "neque dum auxilia ab Romanis sperâstis, pacis unquam "apud vos mentionem feci. Postquam nec ab Romanis "vobis ulla spes est, nec vestra jam aut arma vos aut mœnia "satis defendunt, pacem affero ad vos magis necessariam, "quàm æquam: cujus ita aliqua spes est, si eam quemad- "modum, ut victor, fert Hannibal, sic vos ut victi audiatis: "si non id, quod amittitur, in damno (quum omnia victoris "sint), sed, quidquid relinquitur, pro munere habituri estis. "Urbem vobis, quam ex magnâ jam parte dirutam, captam "fere totam habet, adimit; agros relinquit, locum assigna- "turus, in quo novum oppidum ædificetis: aurum argen-

"tumque omne, publicum privatumque, ad se jubet deferri: "conjugum vestraque corpora ac liberorum vestrorum ser- "vat inviolata, si inermes cum binis vestimentis velitis ab "Sagunto exire. Hæc victor hostis imperat. Hæc, quam- "quam sint gravia atque acerba, fortuna vestra vobis sua- "det. Equidem haud despero, quum omnium potestas ei "facta sit, aliquid ex his rebus remissurum. Sed vel hæc "patienda censeo potiùs, quàm trucidari corpora vestra, "rapi trahique ante ora vestra conjuges ac liberos belli jure "sinatis."

XIV. Ad hæc audienda, quum, circumfusâ paulatim multitudine, permixtum senatui esset populi concilium; repentè primores, secessione factâ, (priusquam responsum daretur) argentum aurumque omne, ex publico privatoque in forum collatum, in ignem ad id raptim factum conjicientes, eòdem plerique semet ipsi præcipitaverunt. Quum ex eo pavor ac trepidatio totam urbem pervasisset, alius insuper tumultus ex arce auditur. Turris diu quassata prociderat: perque ruinam ejus cohors Pœnorum impetu facto quum signum imperatori dedisset, nudatam stationibus custodiisque solitis hostium esse urbem; non cunctandum in tali occasione ratus Hannibal, totis viribus aggressus urbem, momento cepit, signo dato, ut omnes puberes interficerentur: quod imperium crudele, cæterùm propè necessarium cognitum ipso eventu est. Cui enim parci potuit ex iis, qui aut inclusi cum conjugibus ac liberis domos super se ipsos concremaverunt, aut armati nullum antè finem pugnæ, quàm morientes, fecerunt?

XV. Captum oppidum est cum ingenti prædâ. Quamquam pleraque ab dominis de industriâ corrupta erant, et in cædibus vix ullum discrimen ætatis ira fecerat, et captivi militum præda fuerant; tamen et ex pretio rerum venditarum aliquantum pecuniæ redactum esse constat, et multam pretiosam supellectilem vestemque missam Carthaginem. Octavo mense, quàm cœptum oppugnari, captum Saguntum, quidam scripsêre: inde Carthaginem Novam in hiberna Hannibalem concessisse: quinto deinde mense, quàm ab Carthagine profectus sit, in Italiam pervenisse. Quæ si ita sunt, fieri non potuit, ut P. Cornelius, Ti. Sempronius consules fuerint, ad quos et principio oppugnationis legati Saguntini missi sint, et qui in suo magistratu cum Hannibale, alter ad

Ticinum amnem, ambo aliquantò pòst ad Trebiam, pugnaverint. Aut omnia breviora aliquantò fuêre, aut Saguntum principio anni, quo P. Cornelius, Ti. Sempronius consules fuerunt, non cœptum oppugnari est, sed captum. Nam excessisse pugna ad Trebiam in annum Cn. Servilii et C. Flaminii non potest; quia Flaminius Arimini consulatum iniit, creatus ab Ti. Sempronio consule; qui, post pugnam ad Trebiam ad creandos consules Romam quum venisset, comitiis perfectis ad exercitum in hiberna rediit.

XVI. Sub idem ferè tempus et legati, qui redierant a Carthagine, Romam retulerunt, omnia hostilia esse, et Sagunti exscidium nuntiatum est: tantusque simul mœror Patres, misericordiaque sociorum peremptorum indignè, et pudor non lati auxilii, et ira in Carthaginienses, metusque de summâ rerum cepit, velut si jam ad portas hostis esset; ut, tot uno tempore motibus animi turbati, trepidarent magis, quàm consulerent. Nam neque hostem acriorem bellicosioremque secum congressum; nec rem Romanam tam desidem unquam fuisse atque imbellem. Sardos, Corsosque, et Istros, atque Illyrios, lacessisse magis, quàm exercuisse, Romana arma; et cum Gallis tumultuatum veriùs, quàm belligeratum. Pœnum, hostem veteranum, trium et viginti annorum militiâ durissimâ inter Hispanas gentes semper victorem, primùm Hamilcare, deinde Hasdrubale, nunc Hannibale duce acerrimo assuetum, recentem ab exscidio opulentissimæ urbis, Iberum transire: trahere secum tot excitos Hispanorum populos; conciturum avidas semper armorum Gallicas gentes: cum orbe terrarum bellum gerendum in Italiâ ac pro mœnibus Romanis esse.

XVII. Nominatæ jam antea consulibus provinciæ erant; tum sortiri jussi. Cornelio Hispania, Sempronio Africa cum Siciliâ evenit. Sex in eum annum decretæ legiones, et sociûm quantum ipsis videretur, et classis quanta parari posset. Quatuor et viginti peditum Romanorum millia sunt scripta, et mille octingenti equites: sociorum quadraginta millia peditum, quatuor millia et quadringenti equites: naves ducentæ viginti quinqueremes, celoces viginti deductæ. Latum inde ad populum, "vellent, juberent, populo "Carthaginiensi bellum indici." Ejusque belli causâ supplicatio per urbem habita, atque adorati Dii, ut bene ac feliciter eveniret, quòd bellum populus Romanus jussisset.

Inter consules ita copiæ divisæ: Sempronio datæ legiones duæ (ea quaterna millia erant peditum, et trecenti equites), et sociorum sexdecim millia peditum, equites mille octingenti: naves longæ centum sexaginta, celoces duodecim. Cum his terrestribus maritimisque copiis Ti. Sempronius missus in Siciliam; ita in Africam transmissurus, si ad arcendum Italiâ Pœnum consul alter satis esset. Cornelio minus copiarum datum, quia L. Manlius prætor, et ipse cum haud invalido præsidio, in Galliam mittebatur. Navium maximè Cornelio numerus deminutus: sexaginta quinqueremes datæ (neque enim mari venturum, aut eâ parte belli dimicaturum hostem credebant) et duæ Romanæ legiones cum suo justo equitatu, et quatuordecim millibus sociorum peditum, equitibus mille sexcentis. Duas legiones Romanas, et decem millia sociorum peditum, mille equites socios, sexcentos Romanos Gallia provincia, eodem anno versa in Punicum bellum, habuit.

XVIII. His ita comparatis, ut omnia justa ante bellum fierent, legatos majores natu, Q. Fabium, M. Livium, L. Æmilium, C. Licinium, Q. Bæbium, in Africam mittunt ad percontandos Carthaginienses, publicone consilio Hannibal Saguntum oppugnâsset? et si, id quod facturi videbantur, faterentur, ac defenderent publico consilio factum, ut indicerent populo Carthaginiensi bellum. Romani postquam Carthaginem venerunt, quum senatus datus esset, et Q. Fabius nihil ultrà, quàm unum, quod mandatum erat, percontatus esset; tum ex Carthaginiensibus unus: "Præceps vestra, Romani, et prior legatio fuit, quum Hannibalem, tamquam suo consilio Saguntum oppugnantem, deposcebatis: cæterùm hæc legatio verbis adhuc lenior est, re asperior. Tunc enim Hannibal et insimulabatur, et deposcebatur: nunc ab nobis et confessio culpæ exprimitur; et, ut a confessis, res extemplo repetuntur. Ego autem non, privato publicone consilio Saguntum oppugnatum sit, quærendum censeam, sed utrùm jure an injuriâ. Nostra enim hæc quæstio atque animadversio in civem nostrum est, nostro an suo fecerit arbitrio. Vobiscum una disceptatio est, licueritne per fœdus fieri. Itaque quoniam discerni placet, quid publico consilio, quid suâ sponte imperatores faciant; nobis vobiscum fœdus est a Lutatio consule ictum; in quo quum caveretur utrorumque sociis, nihil de Saguntinis (necdum enim erant socii vestri)

"cautum est. At enim eo fœdere, quod cum Hasdrubale ic-"tum est, Saguntini excipiuntur: adversus quod nihil ego "dicturus sum, nisi quod a vobis didici. Vos enim, quod "C. Lutatius consul primò nobiscum fœdus icit, quia neque "auctoritate Patrum nec populi jussu ictum erat, negâstis vos "eo teneri; itaque aliud de integro fœdus publico consilio "ictum est. Si vos non tenent vestra fœdera, nisi ex auc-"toritate aut jussu vestro icta; ne nos quidem Hasdrubalis "fœdus, quod nobis insciis icit, obligare potuit. Proinde "omittite Sagunti atque Iberi mentionem facere; et, quod "diu parturit animus vester, aliquando pariat." Tum Romanus, sinu ex togâ facto, "Hîc," inquit, "vobis bellum et "pacem portamus; utrum placet, sumite." Sub hanc vocem haud minùs ferociter, "daret, utrum vellet," succlamatum est; et quum is iterum sinu effuso bellum dare dixisset, accipere se omnes responderunt, et, quibus acciperent animis, iisdem se gesturos.

XXXII. . . . . . Hannibal ab Druentiâ campestri maximè itinere cum bonâ pace ad Alpes incolentium ea loca Gallorum pervenit. Tum, quamquam famâ priùs (quâ incerta in majus vero ferri solent) præcepta res erat, tamen ex propinquo visa montium altitudo, nivesque cœlo propè immixtæ, tecta informia imposita rupibus, pecora jumentaque torrida frigore, homines intonsi et inculti, animalia inanimaque omnia rigentia gelu, cætera visu, quàm dictu, fœdiora, terrorem renovârunt. Erigentibus in primos agmen clivos apparuerunt imminentes tumulos insidentes montani; qui, si valles occultiores insedissent, coorti in pugnam repentè, ingentem fugam stragemque dedissent. Hannibal consistere signa jubet; Gallisque ad visenda loca præmissis, postquam comperit, transitum eâ non esse, castra inter confragosa omnia præruptaque, quàm extentissimâ potest valle, locat. Tum per eosdem Gallos, haud sanè multùm linguâ moribusque abhorrentes, quum se immiscuissent colloquiis montanorum, edoctus interdiu tantùm obsideri saltum, nocte in sua quemque dilabi tecta; luce primâ subiit tumulos, ut ex aperto atque interdiu vim per angustias facturus. Die deinde, simulando aliud quàm quod parabatur, consumpto, quum eodem, quo constiterant, loco castra communîssent, ubi primùm degressos tumulis montanos laxatasque sensit custodias, pluribus ignibus, quàm pro numero manentium, in speciem factis, impedimentisque cum

equite relictis, et maximâ parte peditum ; ipse cum expeditis, acerrimo quoque viro, raptim augustias evadit; iisque ipsis tumulis, quos hostes tenuerant, consedit.

XXXIII. Primâ deinde luce castra mota, et agmen reliquum incedere cœpit. Jam montani signo dato ex castellis ad stationem solitam conveniebant : quum repentè conspiciunt alios, arce occupatâ suâ, super caput imminentes, alios viâ transire hostes. Utraque simul objecta res oculis animisque immobiles parumper eos defixit : deinde ut trepidationem in augustiis, suoque ipsum tumultu misceri agmen vidêre, equis maximè consternatis, quidquid adjecissent ipsi terroris, satis ad perniciem fore rati, perversis rupibus juxtà invia ac devia assueti discurrunt. Tum verò simul ab hostibus, simul ab iniquitate locorum Pœni oppugnabantur ; plusque inter ipsos (sibi quoque tendente, ut periculo priùs evaderet), quàm cum hostibus, certaminis erat. Equi maximè infestum agmen faciebant, qui et clamoribus dissonis, quos nemora etiam repercussæque valles augebant, territi trepidabant; et icti fortè aut vulnerati adeò consternabantur, ut stragem ingentem simul hominum ac sarcinarum omnis generis facerent : multosque turba, quum præcipites deruptæque utrimque angustiæ essent, in immensum altitudinis dejecit; quosdam et armatos: sed, ruinæ maximæ modo, jumenta cum oneribus devolvebantur. Quæ quamquam fœda visu erant, stetit parumper tamen Hannibal, ac suos continuit, ne tumultum ac trepidationem augeret : deinde, postquam interrumpi agmen vidit, periculumque esse, ne exutum impedimentis exercitum nequidquam incolumem traduxisset, decurrit ex superiore loco; et, quum impetu ipso fudisset hostem, suis quoque tumultum auxit. Sed is tumultus momento temporis, postquam liberata itinera fugâ montanorum erant, sedatur : nec per otium modò, sed propè silentio, mox omnes traducti. Castellum inde, quod caput ejus regionis erat, viculosque circumjectos capit, et captivorum pecoribus per triduum exercitum aluit : et quia nec montanis primò perculsis, nec loco magnopere impediebantur, aliquantum eo triduo viæ confecit.

XXXIV. Perventum inde ad frequentem cultoribus alium, ut inter montana, populum. Ibi non bello aperto, sed suis artibus, fraude, deinde insidiis, est propè circumventus. Magno natu principes castellorum oratores ad Pœnum

veniunt: "alienis malis, utili exemplo, doctos," memorantes, "amicitiam malle, quàm vim experiri Pœnorum: itaque "obedienter imperata facturos, commeatum itinerisque du-"ces, et ad fidem promissorum obsides acciperet." Hannibal nec temerè credendo, nec adspernando, ne repudiati apertè hostes fierent, benignè quum respondisset; obsidibus quos dabant, acceptis, et commeatu, quem in viam ipsi detulerant, usus; nequâquam ut inter pactos, composito agmine, duces eorum sequitur. Primum agmen elephanti et equites erant: ipse pòst cum robore peditum, circumspectans sollicitusque omnia, incedebat. Ubi in angustiorem viam ex parte alterâ subjectam jugo insuper imminenti ventum est, undique ex insidiis barbari a fronte, ab tergo, coorti, cominus, eminus petunt: saxa ingentia in agmen devolvunt: maxima ab tergo vis hominum urgebat. In eos versa peditum acies haud dubium fecit, quin, nisi firmata extrema agminis fuissent, ingens in eo saltu accipienda clades fuerit. Tunc quoque ad extremum periculi ac prope perniciem ventum est: nam, dum cunctatur Hannibal demittere agmen in angustias; quia non, ut ipse equitibus præsidio erat, ita peditibus quidquam ab tergo auxilii reliquerat; occursantes per obliqua montani, perrupto medio agmine, viam insedêre: noxque una Hannibali sine equitibus atque impedimentis acta est.

XXXV. Postero die, jam segniùs intercursantibus barbaris, junctæ copiæ, saltusque haud sine clade (majore tamen jumentorum, quàm hominum, pernicie) superatus: inde montani pauciores jam, et latrocinii magis quàm belli more, concursabant; modò in primum, modò in novissimum agmen, utcumque aut locus opportunitatem daret, aut progressi morative aliquam occasionem fecissent. Elephanti, sicut præcipites per arctas vias magnâ morâ agebantur, ita tutum ab hostibus, quâcumque incederent, (quia insuetis adeundi propiùs metus erat) agmen præbebant. Nono die in jugum Alpium perventum est, per invia pleraque, et errores, quos aut ducentium fraus, aut, ubi fides iis non esset, temerè initæ valles a conjectantibus iter, faciebant. Biduum in jugo stativa habita: fessisque labore ac pugnando quies data militibus: jumentaque aliquot, quæ prolapsa in rupibus erant, sequendo vestigia agminis in castra pervenêre. Fessis tædio tot malorum nivis etiam casus, occidente jam sidere Vergiliarum, ingentem terrorem adjecit. Per

omnia nive oppleta, quum, signis primâ luce motis, segniter agmen incederet, pigritiaque et desperatio in omnium vultu emineret; prægressus signa Hannibal in promontorio quodam, unde longè ac latè prospectus erat, consistere jussis militibus Italiam ostentat, subjectosque Alpinis montibus Circumpadanos campos: "mœniaque eos tum transcende-"re non Italiæ modò, sed etiam urbis Romanæ: cætera "plana, proclivia fore: uno, aut summum altero prœlio "arcem et caput Italiæ in manu ac potestate habituros." Procedere inde agmen cœpit; jam nihil ne hostibus quidem, præter parva furta per occasionem, tentantibus. Cæterùm iter multò, quàm in adscensu fuerat, (ut pleraque Alpium ab Italiâ sicut breviora, ita arrectiora sunt) difficilius fuit: omnis enim ferme via præceps, angusta, lubrica erat; ut neque sustinere se a lapsu possent; nec, qui paululùm titubâssent, hærere afflicti vestigio suo; aliique super alios, et jumenta et homines, occiderent.

XXXVI. Ventum deinde ad multò angustiorem rupem, atque ita rectis saxis, ut ægrè expeditus miles tentabundus, manibusque retinens virgulta ac stirpes circà eminentes, demittere sese posset. Naturâ locus jam antè præceps, recenti lapsu terræ in pedum mille admodum altitudinem abruptus erat. Ibi quum, velut ad finem viæ, equites constitissent, miranti Hannibali, quæ res moraretur agmen, nuntiatur, rupem inviam esse: digressus deinde ipse ad locum visendum. Haud dubia res visa, quin per invia circà nec trita antea, quamvis longo ambitu, circumduceret agmen. Ea verò via insuperabilis fuit: nam, quum super veterem nivem intactam nova modicæ altitudinis esset, molli nec præaltæ nivi facilè pedes ingredientium insistebant: ut verò tot hominum jumentorumque incessu dilapsa est, per nudam infrà glaciem fluentemque tabem liquescentis nivis ingrediebantur. Tetra ibi luctatio erat, ut a lubricâ glacie non recipiente vestigium, et in pronò citiùs pede se fallente; et, seu manibus in assurgendo seu genu se adjuvissent, ipsis adminiculis prolapsi si iterum corruissent, nec stirpes circà radicesve, ad quas pede aut manu quisquam eniti posset, erant; ita in levi tantùm glacie tabidâque nive volutabantur: jumenta secabant interdum et jam tum infimam ingredientia nivem, et prolapsa jactandis graviùs in continendo ungulis, penitus perfringebant: ut pleraque, velut pedicâ capta, hærerent in duratâ et altè concretâ glacie.

XXXVII. Tandem, nequidquam jumentis atque hominibus fatigatis, castra in jugo posita, ægerrimè ad id ipsum loco purgato: tantum nivis fodiendum atque egerendum fuit. Inde ad rupem muniendam, per quam unam via esse poterat, milites ducti, quum cædendum esset saxum, arboribus circà immanibus dejectis detruncatisque, struem ingentem lignorum faciunt; eamque (quum et vis venti apta faciendo igni coorta esset) succendunt, ardentiaque saxa infuso aceto putrefaciunt. Ita torridam incendio rupem ferro pandunt, molliuntque anfractibus modicis clivos, ut non jumenta solùm, sed elephanti etiam, deduci possent. Quatriduum circa rupem consumptum, jumentis propè fame absumptis: nuda enim ferè cacumina sunt; et, si quid est pabuli, obruunt nives. Inferiora valles et apricos quosdam colles habent, rivosque prope silvas, et jam humano cultu digniora loca. Ibi jumenta in pabulum missa, et quies muniendo fessis hominibus data triduo: inde ad planum descensum, et jam locis mollioribus et accolarum ingeniis.

XXXVIII. Hoc maximè modo in Italiam perventum est, quinto mense a Carthagine Novâ (ut quidam auctores sunt), quinto decimo die Alpibus superatis. Quantæ copiæ transgresso in Italiam Hannibali fuerint, nequâquam inter auctores constat: qui plurimum, centum millia peditum, viginti equitum fuisse scribunt; qui minimum, viginti millia peditum, sex equitum. L. Cincius Alimentus, qui captum se ab Hannibale scribit, maximè auctor me moveret, nisi confunderet numerum, Gallis Liguribusque additis: cum his octoginta millia peditum, decem equitum, adducta in Italiam (magis affluxisse verisimile est, et ita quidam auctores sunt): ex ipso autem audîsse Hannibale, postquam Rhodanum transierit, triginta sex millia hominum, ingentemque numerum equorum et aliorum jumentorum, amisisse in Taurinis, quæ Gallis proxima gens erat, in Italiam degresso. Id quum inter omnes constet, eò magis miror ambigi, quânam Alpes transierit; et vulgò credere, Penino (atque inde nomen et jugo Alpium inditum) transgressum: Cœlius per Cremonis jugum dicit transîsse: qui ambo saltus eum non in Taurinos, sed per Salassos montanos ad Libuos Gallos, deduxissent. Nec verisimile est, ea tum ad Galliam patuisse itinera; utique, quæ ad Peninum ferunt, obsepta gentibus semigermanis fuissent: neque, Hercule, montibus his (si quem forte id movet) ab transitu Pœnorum ullo Veragri, incolæ

jugi ejus, nôrunt nomen inditum; sed ab eo, quem, in summo sacratum vertice, Peninum montani appellant.

XXXIX. Peropportunè ad principia rerum, Taurinis, proximæ genti, adversus Insubres motum bellum erat: sed armare exercitum Hannibal, ut parti alteri auxilio esset, (in reficiendo maximè sentientem contracta antè mala) non poterat: otium etenim ex labore, copia ex inopiâ, cultus ex illuvie tabeque, squalida et propè efferata corpora variè movebant. Ea P. Cornelio consuli causa fuit, quum Pisas navibus venisset, exercitu a Manlio Atilioque accepto tirone, et in novis ignominiis trepido, ad Padum festinandi; ut cum hoste nondum refecto manum consereret. Sed quum Placentiam consul venit, jam ex stativis moverat Hannibal; Taurinorumque unam urbem, caput gentis ejus, quia volentis in amicitiam non veniebant, vi expugnârat: junxissetque sibi, non metu solùm, sed etiam voluntate, Gallos accolas Padi; ni eos, circumspectantes defectionis tempus, subitò adventus consulis oppressisset. Et Hannibal movit ex Taurinis, incertos, quæ pars sequenda esset, Gallos præsentem se secuturos ratus. Jam propè in conspectu erant exercitus, convenerantque duces, sicuti inter se nondum satis noti, ita jam imbutus uterque quâdam admiratione alterius. Nam Hannibalis et apud Romanos, jam ante Sagunti exscidium, celeberrimum nomen erat: et Scipionem Hannibal eo ipso, quòd adversus se dux potissimùm lectus esset, præstantem virum credebat: et auxerant inter se opinionem, Scipio, quòd, relictus in Galliâ, obvius fuerat in Italiam transgresso Hannibali; Hannibal, et conatu tam audaci trajiciendarum Alpium, et effectu. Occupavit tamen Scipio Padum trajicere; et, ad Ticinum amnem motis castris, priùs quàm educeret in aciem, adhortandorum militum causâ, talem orationem exorsus est:

XL. "Si eum exercitum, milites, educerem in aciem, "quem in Galliâ mecum habui, supersedissem loqui apud "vos: quid enim adhortari referret aut eos equites, qui "equitatum hostium ad Rhodanum flumen egregiè vicissent, "aut eas legiones, cum quibus fugientem hunc ipsum hos-"tem secutus, confessionem cedentis ac detrectantis certa-"men pro victoriâ habui? Nunc, quia ille exercitus, His-"paniæ provinciæ scriptus, ibi cum fratre Cn. Scipione "meis auspiciis rem gerit, ubi eum gerere senatus populus-

"que Romanus voluit; ego, ut consulem ducem adversus "Hannibalem ac Pœnos haberetis, ipse me huic voluntario "certamini obtuli; novo imperatori apud novos milites pau-"ca verba facienda sunt. Ne genus belli, neve hostem ig-"noretis; cum iis est vobis, milites, pugnandum, quos terrâ "marique priore bello vicistis; a quibus stipendium per vi-"ginti annos exegistis; a quibus capta belli præmia, Sicili-"am ac Sardiniam, habetis. Erit igitur in hoc certamine "is vobis illisque animus, qui victoribus et victis esse solet. "Nec nunc illi, quia audent, sed quia necesse est, pugna-"turi sunt; nisi creditis, qui exercitu incolumi pugnam de-"trectavêre, eos, duabus partibus peditum equitumque in "transitu Alpium amissis (quum plures pæne perierint, "quàm supersunt), plus spei nactos esse. 'At enim pauci "'quidem sunt, sed vigentes animis corporibusque, quorum "'robora ac vires vix sustinere vis ulla possit!' Effigies, im-"mò umbræ hominum, fame, frigore, illuvie, squalore enec-"ti, contusi ac debilitati inter saxa rupesque: ad hæc, præ-"usti artus, nive rigentes nervi, membra torrida gelu, quas-"sata fractaque arma, claudi ac debiles equi. Cum hoc "equite, cum hoc pedite pugnaturi estis; reliquias extremas "hostium, non hostes, habebitis. Ac nihil magis vereor, "quàm ne, vos quum pugnaveritis, Alpes vicisse Hanniba-"lem videantur. Sed ita forsitan decuit, cum fœderum "ruptore duce ac populo Deos ipsos, sine ullâ humanâ ope, "committere ac profligare bellum; nos, qui secundum Deos "violati sumus, commissum ac profligatum conficere.

XLI. "Non vereor, ne quis me hoc vestri adhortandi "causâ magnificè loqui existimet; ipsum aliter animo affec-"tum esse. Licuit in Hispaniam, provinciam meam, quò "jam profectus eram, cum exercitu ire meo; ubi et fratrem "consilii participem ac periculi socium haberem, et Has-"drubalem potiùs, quàm Hannibalem, hostem, et minorem "haud dubiè molem belli: tamen, quum præterveherer na-"vibus Galliæ oram, ad famam hujus hostis in terram egres-"sus, præmisso equitatu, ad Rhodanum movi castra. Eques-"tri prœlio, quâ parte copiarum conserendi manum fortuna "data est, hostem fudi: peditum agmen, quod in modum "fugientium raptim agebatur, quia assequi terrâ non pote-"ram, regressus ad naves, quantâ maximâ celeritate potui, "tanto maris terrarumque circuitu, in radicibus Alpium ob-"vius fui. Huic timendo hosti utrùm, quum declinarem

"certamen, improvisus incidisse videor, an occurrere in "vestigiis ejus? lacessere ac trahere ad decernendum? "Experiri juvat, utrùm alios repentè Carthaginienses per "viginti annos terra edideret: an iidem sint, qui ad Ægates "pugnaverunt insulas, et quos ab Eryce duodevicenis dena- "riis æstimatos emisistis: et utrùm Hannibal hic sit æmu- "lus itinerum Herculis, ut ipse fert, an vectigalis stipendia- "riusque et servus populi Romani a patre relictus: quem "nisi Saguntinum scelus agitaret, respiceret profectò, si "non patriam victam, domum certè, patremque, et fœdera "Hamilcaris scripta manu; qui, jussus a consule nostro, "præsidium deduxit ab Eryce; qui graves impositas victis "Carthaginiensibus leges fremens mœrensque accepit; qui "decedere Siciliâ, qui stipendium populo Romano dare "pactus est. Itaque vos ego, milites, non eo solùm animo, "quo adversus alios hostes soletis, pugnare velim; sed cum "indignatione quâdam atque irâ; velut si servos videatis "vestros arma repentè contra vos ferentes. Licuit, ad Ery- "cem clausos, ultimo supplicio humanorum, fame, interfi- "cere: licuit victricem classem in Africam trajicere, atque "intra paucos dies sine ullo certamine Carthaginem delere. "Veniam dedimus precantibus: emisimus ex obsidione: "pacem cum victis fecimus: tutelæ deinde nostræ duximus, "quum Africo bello urgerentur. Pro his impertitis, furiosum "juvenem sequentes, oppugnatum patriam nostram veniunt. "Atque utinam pro decore tantùm hoc vobis, et non pro "salute, esset certamen. Non de possessione Siciliæ ac "Sardiniæ, de quibus quondam agebatur, sed pro Italiâ "vobis est pugnandum: nec est alius ab tergo exercitus, "qui, nisi nos vincimus, hosti obsistat; nec Alpes aliæ sunt, "quas dum superant, comparari nova possint præsidia. Hîc "est obstandum, milites, velut si ante Romana mœnia pug- "nemus. Unusquisque se non corpus suum, sed conjugem "ac liberos parvos, armis protegere putet: nec domesticas "solùm agitet curas, sed identidem hoc animo reputet, nos- "tras nunc intueri manus senatum populumque Romanum; "qualis nostra vis virtusque fuerit, talem deinde fortunam "illius urbis ac Romani imperii fore."

XLII. Hæc apud Romanos consul. Hannibal, rebus priùs quàm verbis adhortandos milites ratus, circumdato ad spectaculum exercitu, captivos montanos vinctos in medio statuit; armisque Gallicis ante eorum pedes projectis, inter-

rogare interpretem jussit, ecquis, si vinculis levaretur, armaque et equum victor acciperet, decertare ferro vellet? Quum ad unum omnes ferrum pugnamque poscerent, et dejecta in id sors esset, se quisque eum optabat, quem fortuna in id certamen legeret. Ut cujusque sors exciderat, alacer, inter gratulantes gaudio exsultans, cum sui moris tripudiis arma raptim capiebat. Ubi verò dimicarent, is habitus animorum non inter ejusdem modò conditionis homines erat, sed etiam inter spectantes vulgò, ut non vincentium magis, quàm bene morientium, fortuna laudaretur.

XLIII. Dum sic aliquot spectatis paribus affectos dimisisset, concione inde advocatâ ita apud eos locutus fertur: "Si, quem animum in alienæ sortis exemplo paulò antè habuistis, eumdem mox in æstimandâ fortunâ vestrâ habueritis, vicimus, milites: neque enim spectaculum modò illud, sed quædam veluti imago vestræ conditionis erat. Ac nescio an majora vincula majoresque necessitates vobis, quàm captivis vestris, Fortuna circumdederit. Dextrâ lævâque duo maria claudunt, nullam, ne ad effugium quidem, navem habentibus: [circà] Padus amnis, major Padus ac violentior Rhodano; ab tergo Alpes urgent, vix integris vobis ac vigentibus transitæ. Hîc vincendum aut moriendum, milites, est, ubi primùm hosti occurristis: et eadem fortuna, quæ necessitatem pugnandi imposuit, præmia vobis ea victoribus proponit, quibus ampliora homines ne ab Diis quidem immortalibus optare solent. Si Siciliam tantùm ac Sardiniam, parentibus nostris ereptas, nostrâ virtute recuperaturi essemus, satis tamen ampla pretia essent. Quidquid Romani tot triumphis partum congestumque possident, id omne vestrum cum ipsis dominis futurum est. In hanc tam opimam mercedem, agite, cum Diis bene juvantibus arma capite. Satis adhuc in vastis Lusitaniæ Celtiberiæque montibus, pecora consectando, nullum emolumentum tot laborum periculorumque vestrorum vidistis: tempus est jam, opulenta vos ac ditia stipendia facere, et magna operæ pretia mereri, tantum itineris per tot montes fluminaque et tot armatas gentes emensos. Hîc vobis terminum laborum Fortuna dedit: hîc dignam mercedem emeritis stipendiis dabit. Nec, quàm magni nominis bellum est, tam difficilem existimâritis victoriam fore. Sæpe et contemptus hostis cruentum certamen edidit, et inclyti populi regesque perlevi momento

"victi sunt. Nam dempto hoc uno fulgore nominis Romani, quid est, cur illi vobis comparandi sint? Ut viginti annorum militiam vestram cum illâ virtute, cum illâ fortunâ taceam; ab Herculis columnis, ab Oceano terminisque ultimis terrarum, per tot ferocissimos Hispaniæ et Galliæ populos, vincentes huc pervenistis: pugnabitis cum exercitu tirone, hac ipsâ æstate cæso, victo, circumsesso a Gallis, ignoto adhuc duci suo, ignorantique ducem. An me, in prætorio patris, clarissimi imperatoris, propè natum, certè eductum, domitorem Hispaniæ Galliæque, victorem eumdem non Alpinarum modò gentium, sed ipsarum (quod multò majus est) Alpium, cum semestri hoc conferam duce, desertore exercitûs sui. Cui si quis, demptis signis, Pœnos Romanosque hodie ostendat, ignoraturum certum habeo, utrius exercitûs sit consul. Non ego illud parvi æstimo, milites, quòd nemo vestrûm est, cujus non ante oculos ipse sæpe militare aliquod ediderim facinus; cui non idem ego, virtutis spectator ac testis, notata temporibus locisque referre sua possim decora. Cum laudatis a me millies donatisque, alumnus priùs omnium vestrûm quàm imperator, procedam acie adversus ignotos inter se ignorantesque.

XLIV. "Quòcumque circumtuli oculos, plena omnia video animorum ac roboris; veteranum peditem, generosissimarum gentium equites frenatos et infrenatos, vos socios fidelissimos fortissimosque, vos Carthaginienses, quum ob patriam, tum ob iram justissimam, pugnaturos. Inferimus bellum, infestisque signis descendimus in Italiam, tantò audaciùs fortiùsque pugnaturi, quantò major spes, major est animus inferentis vim, quàm arcentis. Accendit præterea animos et stimulat dolor, injuria, indignitas: ad supplicium depoposcerunt me ducem primùm, deinde vos omnes, qui Saguntum oppugnâssetis: deditos ultimis cruciatibus affecturi fuerunt. Crudelissima ac superbissima gens sua omnia suique arbitrii facit. Cum quibus bellum, cum quibus pacem habeamus, se modum imponere æquum censet: circumscribit includitque nos terminis montium fluminumque, quos ne excedamus; neque eos, quos statuit, terminos observat. 'Ne transieris Iberum: ne quid rei tibi sit cum Saguntinis. Ad Iberum est Saguntum: nusquam te vestigio moveris.' 'Parum est, quòd veterrimas provincias meas Siciliam et Sardiniam adimis: etiam

"'Hispanias? et inde cessero; in Africam transcendes. "'Transcendes' autem dico? duos consules hujus anni, "unum in Africam, alterum in Hispaniam miserunt: nihil us-"quam nobis relictum est, nisi quod armis vindicârimus. Illis "timidis et ignavis licet esse, qui respectum habent, quos suus "ager, sua terra, per tuta ac pacata itinera fugientes, accipi-"ent: vobis necesse est fortibus viris esse, et, omnibus inter "victoriam mortemve certâ desperatione abruptis, aut vin-"cere, aut, si fortuna dubitabit, in prœlio potiùs, quàm in "fugâ mortem oppetere. Si hoc bene fixum omnibus de-"stinatumque in animo est, iterum dicam, vicistis: nullum "momentum ad vincendum homini ab Diis immortalibus "acrius datum est."

XLV. His adhortationibus quum utrimque ad certamen accensi militum animi essent, Romani ponte Ticinum jungunt, tutandique pontis causâ castellum insuper imponunt. Pœnus, opere occupatis hostibus, Maharbalem cum alâ Numidarum, equitibus quingentis, ad depopulandos sociorum populi Romani agros mittit. Gallis parci quàm maximè jubet, principumque animos sollicitari ad defectionem. Ponte perfecto, traductus Romanus exercitus in agrum Insubrium, quinque millia passuum a Victumviis consedit. Ibi Hannibal castra habebat: revocatoque properè Maharbale atque equitibus, quum instare certamen cerneret, nihil unquam satis dictum præmonitumque ad cohortandos milites ratus, vocatis ad concionem certa præmia pronuntiat, in quorum spem pugnarent. "Agrum sese daturum esse in "Italiâ, Africâ, Hispaniâ, ubi quisque velit, immunem ipsi "qui accepisset, liberisque; qui pecuniam, quàm agrum, "maluisset, ei se argento satisfacturum: qui sociorum cives "Carthaginienses fieri vellent, potestatem facturum: qui "domos redire mallent, daturum se operam, ne cujus suo-"rum popularium mutatam secum fortunam esse vellent." Servis quoque dominos prosecutis libertatem proponit, binaque pro his mancipia dominis se redditurum. Eaque ut rata scirent fore, agnum lævâ manu, dexterâ silicem retinens, si falleret, Jovem cæterosque precatus Deos, ita se mactarent, quemadmodum ipse agnum mactâsset, secundum precationem caput pecudis saxo elisit. Tum verò omnes, velut Diis auctoribus in spem suam quisque acceptis, id moræ, quòd nondum pugnarent, ad potiunda sperata rati, prœlium uno animo et voce unâ poscunt

XLVI. Apud Romanos haudquâquam tanta alacritas erat, super cætera recentibus etiam territos prodigiis: nam et lupus intraverat castra, laniatisque obviis, ipse intactus evaserat; et examen apum in arbore prætorio imminente consederat. Quibus procuratis, Scipio, cum equitatu jaculatoribusque expeditis profectus ad castra hostium, exque propinquo copias, quantæ, et cujus generis essent, speculandas, obvius fit Hannibali, et ipsi cum equitibus ad exploranda circà loca progresso. Neutri alteros primò cernebant: densior deinde incessu tot hominum equorumque oriens pulvis signum propinquantium hostium fuit. Constitit utrumque agmen, et prœlio sese expediebant. Scipio jaculatores et Gallos equites in fronte locat; Romanos, sociorumque quod roboris fuit, in subsidiis. Hannibal frenatos equites in medium accipit, cornua Numidis firmat. Vixdum clamore sublato, jaculatores fugerunt inter subsidia ad secundam aciem: inde equitum certamen erat aliquamdiu anceps: dein, quia turbabant equos pedites intermixti, multis labentibus ex equis, aut desilientibus, ubi suos premi circumventos vidissent, jam magnâ ex parte ad pedes pugna ierat; donec Numidæ, qui in cornibus erant, circumvecti paululùm, ab tergo se ostenderunt. Is pavor perculit Romanos, auxitque pavorem consulis vulnus, periculumque intercursu tum primùm pubescentis filii propulsatum. Hic erit juvenis, penes quem perfecti hujusce belli laus est, Africanus ob egregiam victoriam de Hannibale Pœnisque appellatus. Fuga tamen effusa jaculatorum maximè fuit, quos primos Numidæ invaserunt. Alius confertus equitatus consulem in medium acceptum, non armis modò, sed etiam corporibus suis, protegens, in castra, nusquam trepidè neque effusè cedendo, reduxit. Servati consulis decus Cœlius ad servum natione Ligurem delegat: malim equidem de filio verum esse, quod et plures tradidêre auctores, et fama obtinuit.

LIBRI VICESIMI SECUNDI

CAP. XLIII — LXI.

EPITOME LIBRI VICESIMI SECUNDI.

HANNIBAL, per continuas vigilias in paludibus oculo amisso, venit in Etruriam; per quas paludes quatriduo et tribus noctibus sine ullâ requie iter fecit. C. Flaminius consul, homo temerarius, contra auspicia profectus, signis militaribus effossis, quæ tolli non poterant, et ab equo, quem conscenderat, per caput devolutus, insidiis ab Hannibale circumventus, ad Trasimenum lacum cum exercitu cæsus est. Sex millia, quæ eruperant, fide ab Maharbale datâ, perfidiâ Hannibalis vincta sunt. Quum ad nuntium cladis Romæ luctus esset, duæ matres, ex insperato receptis filiis, gaudio mortuæ sunt. Ob hanc cladem, ex Sibyllinis libris ver sacrum votum. Quum deinde Q. Fabius Maximus dictator, adversus Hannibalem missus, nollet acie cum eo confligere, ne, contra ferocem tot victoriis hostem, territum adversis prœliis militem pugnæ committeret, et, opponendo se tantummodo, conatus Hannibalis impediret; M. Minucius, magister equitum, ferox et temerarius, criminando dictatorem, tamquam segnem et timidum, effecit, ut populi jussu æquaretur ei cum dictatore imperium; divisoque exercitu, quum iniquo loco conflixisset, et in maximo discrimine legiones ejus essent, superveniente cum exercitu Fabio Maximo, discrimine liberatus est: quo beneficio victus castra cum eo junxit, et *patrem* eum salutavit; idemque facere milites jussit. Hannibal, vastatâ Campaniâ, inter Casilinum oppidum et Calliculam montem a Fabio clausus, sarmentis ad cornua boûm alligatis et incensis præsidium Romanorum, quod Calliculam insidebat, fugavit: et sic transgressus est saltum. Idemque Q. Fabii Maximi dictatoris, quum circumposita ureret, agro pepercit, ut illum, tamquam proditorem, suspectum faceret. XLVII. Æmilio deinde Paulo et Terentio Varrone consulibus et ducibus, cum maximâ clade adversus Hannibalem ad Cannas pugnatum est: XLIX. Cæsaque eo prœlio Romanorum quadraginta quinque millia, cum Paulo consule et senatoribus octoginta, consularibus atque prætoriis aut ædiliciis triginta. LIII. Post quam cladem quum a nobilibus adolescentibus, propter desperationem, consilium de relinquendâ Italiâ iniretur, P. Cornelius Scipio, tribunus militum, qui postea Africanus nuncupatus est, stricto super capita deliberantium ferro, juravit, se pro hoste habiturum eum, qui in verba sua non jurâsset; effecitque, ut omnes minimè relictum iri a se Italiam jurejurando adstringerentur. Præterea trepidationem Urbis et luctum, et res in Hispaniâ meliore eventu gestas, continet. LVII. Opimia et Floronia, Vestales virgines, incesti damnatæ sunt. Propter paucitatem verò militum, servorum octo millia armata sunt. LX. LXI. Captivi, quum potestas esset redimendi, redempti non sunt. Varroni obviàm itum est, et gratiæ actæ, quòd de republicâ non desperâsset. [CAP. I — LXI. U. C. 535 — 536. A. C. 217 — 216.

XLIII. . . . . . [*Consules*] ad nobilitandas clade Romanâ Cannas, urgente fato, profecti sunt. Prope eum vi-

[U. C. 536. A. C. 216.]

cum Hannibal castra posuerat aversa a Vulturno vento, qui campis torridis siccitate nubes pulveris vehit. Id quum ipsis castris percommodum fuit, tum salutare præcipuè futurum erat, quum aciem dirigerent, ipsi aversi, terga tantùm afflante vento, in occæcatum pulvere effuso hostem pugnaturi.

XLIV. Consules, satis exploratis itineribus, sequentes Pœnum, ut ventum ad Cannas est, ubi in conspectu Pœnum habebant, bina castra communiunt, eodem ferme intervallo, quod ad Geronium, sicut antè, copiis divisis. Aufidus amnis, utrisque castris affluens, aditum aquatoribus ex suâ cujusque opportunitate haud sine certamine dabat: ex minoribus tamen castris, quæ posita trans Aufidum erant, liberiùs aquabantur Romani, quia ripa ulterior nullum habebat hostium præsidium. Hannibal spem nactus locis natis ad equestrem pugnam, quâ parte virium invictus erat, facturos copiam pugnandi consules, dirigit aciem, lacessitque Numidarum procursatione hostes. Inde rursus sollicitari seditione militari ac discordiâ consulum Romana castra; quum Paulus Semproniique et Flaminii temeritatem Varroni, Varro speciosum timidis ac segnibus ducibus exemplum Fabium objiceret: testareturque Deos hominesque hic, "nullam "penes se culpam esse, quòd Hannibal jam velut usucepisset Italiam; se constrictum a collegâ teneri; ferrum atque arma iratis et pugnare cupientibus adimi militibus:" ille, "si quid projectis ac proditis ad inconsultam atque improvidam pugnam legionibus accideret, se omnis culpæ exsortem, omnis eventûs participem fore" diceret: "videret, ut, quibus lingua tam prompta ac temeraria, æquè in pugnâ vigerent manus."

XLV. Dum altercationibus magis quàm consiliis tempus teritur, Hannibal ex acie, quam ad multum diei tenuerat instructam, quum in castra cæteras reciperet copias, Numidas ad invadendos ex minoribus castris Romanorum aquatores trans flumen mittit: quam inconditam turbam quum vixdum in ripam egressi clamore ac tumultu fugâssent, in stationem quoque pro vallo locatam atque ipsas prope portas evecti sunt. Id verò indignum visum, ab tumultuario auxilio jam etiam castra Romana terreri: ut ea modò una causa, ne extemplo transirent flumen, dirigerentque aciem, tenuerit Romanos, quòd summa imperii eo die penes Paulum fuerit. Itaque Varro postero die, cui sors ejus diei im-

perii erat, nihil consulto collegâ, signum pugnæ proposuit; instructasque copias flumen traduxit, sequente Paulo; quia magis non probare, quàm non adjuvare, consilium poterat. Transgressi flumen eas quoque, quas in castris minoribus habuerant, copias suis adjungunt; atque ita instructâ acie, in dextro cornu (id erat flumini propius) Romanos equites locant, deinde pedites: lævum cornu extremi equites sociorum, intrà pedites, ad medium juncti legionibus Romanis, tenuerunt: jaculatores cum cæteris levium armorum auxiliis prima acies facta. Consules cornua tenuerunt; Terentius lævum, Æmilius dextrum. Gemino Servilio media pugna tuenda data.

XLVI. Hannibal luce primâ, Balearibus levique aliâ armaturâ præmissâ, transgressus flumen, ut quosque traduxerat, ita in acie locabat: Gallos Hispanosque equites prope ripam lævo in cornu adversus Romanum equitatum: dextrum cornu Numidis equitibus datum, mediâ acie peditibus firmatâ; ita, ut Afrorum utraque cornua essent, interponerentur his medii Galli atque Hispani. Afros Romanam magnâ ex parte crederes aciem: ita armati erant, armis et ad Trebiam, cæterùm magnâ ex parte ad Trasimenum, captis. Gallis Hispanisque scuta ejusdem formæ ferè erant; dispares ac dissimiles gladii; Gallis prælongi ac sine mucronibus; Hispano, punctim magis quàm cæsim assueto petere hostem, brevitate habiles, et cum mucronibus. Ante cæteros, habitus gentium harum, tum magnitudine corporum, tum specie, terribilis erat. Galli super umbilicum erant nudi: Hispani linteis prætextis purpurâ tunicis, candore miro fulgentibus, constiterant. Numerus omnium peditum, qui tum steterunt in acie, millium fuit quadraginta, decem equitum. Duces cornibus præerant, sinistro Hasdrubal, dextro Maharbal: mediam aciem Hannibal ipse cum fratre Magone tenuit. Sol, seu de industriâ ita locatis, seu quòd forte ita starent, peropportunè utrique parti obliquus erat, Romanis in meridiem, Pœnis in septemtrionem versis. Ventus (Vulturnum incolæ regionis vocant), adversus Romanis coortus, multo pulvere in ipsa ora volvendo, prospectum ademit.

XLVII. Clamore sublato, procursum ab auxiliis, et pugna levibus primùm armis commissa: deinde equitum Gallorum Hispanorumque lævum cornu cum dextro Romano

concurrit, minimè equestris more pugnæ: frontibus enim adversis concurrendum erat, quia, nullo circà ad evagandum relicto spatio, hinc amnis, hinc peditum acies, claudebant in directum utrimque nitentes. Stantibus ac confertis postremò turbâ equis, vir virum amplexus detrahebat equo: pedestre magnâ jam ex parte certamen factum erat: acriùs tamen quàm diutius pugnatum est; pulsique Romani equites terga vertunt. Sub equestris finem certaminis coorta est peditum pugna. Primò et viribus et animis pares constabant ordines Gallis Hispanisque: tandem Romani, diu ac sæpe connisi, æquâ fronte acieque densâ impulêre hostium cuneum nimis tenuem, eòque parum validum, a cæterâ prominentem acie: impulsis deinde ac trepidè referentibus pedem insistere: ac tenore uno, per præceps pavore fugientium agmen, in mediam primùm aciem illati, postremò, nullo resistente, ad subsidia Afrorum pervenerunt; qui utrimque reductis alis constiterant, mediâ, quâ Galli Hispanique steterant, aliquantùm prominente acie: qui cuneus ut pulsus æquavit frontem primùm, deinde nitendo etiam sinum in medio dedit, Afri circà jam cornua fecerant; irruentibusque incautè in medium Romanis, circumdedêre alas; mox, cornua extendendo, clausêre et ab tergo hostes. Hinc Romani, defuncti nequidquam prœlio uno, omissis Gallis Hispanisque, quorum terga ceciderant, etiam adversus Afros integram pugnam ineunt, non tantùm eò iniquam, quòd inclusi adversus circumfusos, sed etiam quòd fessi cum recentibus ac vegetis, pugnabant.

XLVIII. Jam et in sinistro cornu Romano, ubi sociorum equites adversus Numidas steterant, consertum prœlium erat, segne primò, et a Punicâ cœptum fraude. Quingenti ferme Numidæ, præter solita arma telaque, gladios occultos sub loricis habentes, specie tranfugarum, quum ab suis, parmas post terga habentes, adequitâssent, repentè ex equis desiliunt; parmisque et jaculis ante pedes hostium projectis, in mediam aciem accepti, ductique ad ultimos, considere ab tergo jubentur; ac, dum prœlium ab omni parte conseritur, quieti manserunt: postquam omnium animos oculosque occupaverat certamen, tum, arreptis scutis, quæ passim inter acervos cæsorum corporum strata erant, aversam adoriuntur Romanam aciem; tergaque ferientes, ac poplites cædentes, stragem ingentem, ac majorem aliquantò pavorem ac tumultum, fecerunt. Quum alibi terror ac fuga,

alibi pertinax in malâ jam spe prœlium esset; Hasdrubal, qui eâ parte præerat, subductos ex mediâ acie Numidas, quia segnis eorum cum adversis pugna erat, ad persequendos passim fugientes mittit: Hispanos et Gallos pedites, jam Afris propè fessis cæde magis quàm pugnâ, adjungit.

XLIX. Parte alterâ pugnæ Paulus, quamquam primo statim prœlio fundâ graviter ictus fuerat, tamen et occurrit sæpe cum confertis Hannibali, et aliquot locis prœlium restituit, protegentibus eum equitibus Romanis; omissis postremò equis, quia consulem et ad regendum equum vires deficiebant. Tum denuntianti cuidam, jussisse consulem ad pedes descendere equites, dixisse Hannibalem ferunt: "Quàm mallem, vinctos mihi traderet!" Equitum pedestre prœlium, quale jam haud dubiâ hostium victoriâ, fuit; quum victi mori in vestigio mallent, quàm fugere; victores, morantibus victoriam irati, trucidarent, quos pellere non poterant. Pepulerunt tamen jam paucos superantes, et labore ac vulneribus fessos. Inde dissipati omnes sunt, equosque ad fugam, qui poterant, repetebant. Cn. Lentulus, tribunus militum, quum, prætervehens equo, sedentem in saxo cruore oppletum consulem vidisset; "L. Æmili," inquit, "quem unum insontem culpæ cladis hodiernæ Dii respicere "debent, cape hunc equum, dum et tibi virium aliquid su"perest: comes ego te tollere possum ac protegere: ne "funestam hanc pugnam morte consulis feceris. Etiam "sine hoc, lacrymarum satis luctûsque est." Ad ea consul: "Tu quidem, Cn. Corneli, macte virtute esto! Sed cave, "frustra miserando, exiguum tempus e manibus hostium "evadendi absumas. Abi, nuntia publicè Patribus, urbem "Romanam muniant, ac priùs, quàm hostis victor adveniat, "præsidiis firment: privatimque Q. Fabio, L. Æmilium "præceptorum ejus memorem et vixisse, et adhuc mori. "Me in hac strage militum meorum patere exspirare, ne aut "reus iterum e consulatu sim, aut accusator collegæ exsis"tam, ut alieno crimine innocentiam meam protegam." Hæc exigentes, priùs turba fugientium civium, deinde hostes, oppressêre: consulem, ignorantes quis esset, obruêre telis: Lentulum inter tumultum abripuit equus. Tum inde effusè fugiunt. Septem millia hominum in minora castra, decem in majora, duo ferme in vicum ipsum Cannas perfugerunt; qui extemplo a Carthalone atque equitibus, nullo munimento tegente vicum, circumventi sunt. Consul

alter, seu forte, seu consilio, nulli fugientium [infestus] agmini, cum septuaginta ferè equitibus Venusiam perfugit. Quadraginta millia peditum, duo millia septingenti equites, et tanta propè civium sociorumque pars, cæsi dicuntur; in his ambo consulum quæstores, L. Atilius et L. Furius Bibaculus: unus et viginti tribuni militum; consulares quidam prætoriique et ædilicii: inter eos Cn. Servilium Geminum et M. Minucium numerant, qui magister equitum priore anno, aliquot antè consul fuerat: octoginta præterea aut senatores, aut qui eos magistratus gessissent, unde in senatum legi deberent, quum suâ voluntate milites in legionibus facti essent. Capta eo prœlio tria millia peditum et equites trecenti dicuntur.

L. Hæc est pugna Cannensis, Alliensi cladi nobilitate par; cæterùm, ut illis, quæ post pugnam accidêre, levior, quia ab hoste cessatum est; sic strage exercitûs gravior fœdiorque: fuga namque ad Alliam, sicut Urbem prodidit, ita exercitum servavit; ad Cannas fugientem consulem vix septuaginta secuti sunt: alterius morientis propè totus exercitus fuit. Binis in castris quum multitudo semiermis sine ducibus esset, nuntium, qui in majoribus erant, mittunt; "dum prœlio, deinde ex lætitiâ epulis fatigatos quies nocturna hostes premeret, ut ad se transirent: uno agmine Canusium abituros esse." Eam sententiam alii totam adspernari: "Cur enim illos, qui se arcessant, ipsos non venire, quum æquè conjungi possent? quia videlicet plena hostium omnia in medio essent; et aliorum, quàm sua, corpora tanto periculo mallent objicere." Aliis non tam sententia displicere, quàm animus deesse. P. Sempronius Tuditanus, tribunus militum, "Capi ergo mavultis," inquit, "ab avarissimo et crudelissimo hoste, æstimarique capita vestra, et exquiri pretia ab interrogantibus, Romanus civis sis, an Latinus socius, ut ex tuâ contumeliâ et miseriâ alteri honos quæratur? Non tu: si quidem L. Æmilii consulis, qui se bene mori, quàm turpiter vivere, maluit, et tot fortissimorum virorum, qui circa eum cumulati jacent, cives estis. Sed antè, quàm opprimit lux, majoraque hostium agmina obsepiunt iter, per hos, qui inordinati atque incompositi obstrepunt portis, erumpamus. Ferro atque audaciâ via fit, quamvis per confertos hostes: cuneo quidem hoc laxum atque solutum agmen, ut si nihil obstet, transibimus. Itaque ite mecum, qui et vosmetipsos et rempublicam salvam vultis." Hæc ubi dicta dedit, strin-

git gladium, cuneoque facto, per medios vadit hostes: et, quum in latus dextrum, quod patebat, Numidæ jacularentur, translatis in dextrum scutis, in majora castra ad sexcentos evaserunt; atque inde protinus, alio magno agmine adjuncto, Canusium incolumes perveniunt. Hæc apud victos magis impetu animorum (quem ingenium suum cuique aut fors dabat) quàm ex consilio ipsorum, aut imperio cujusquam, agebantur.

LI. Hannibali victori quum cæteri circumfusi gratularentur, suaderentque, ut, tanto perfunctus bello, diei quod reliquum esset, noctisque insequentis, quietem et ipse sibi sumeret, et fessis daret militibus; Maharbal, præfectus equitum, minimè cessandum ratus, "Immo, ut, quid hac pugnâ "sit actum, scias, die quinto," inquit, "victor in Capitolio "epulaberis. Sequere: cum equite, ut priùs venisse quàm "venturum sciant, præcedam." Hannibali nimis læta res est visa, majorque, quàm ut eam statim capere animo posset. Itaque, "voluntatem se laudare Maharbalis," ait; "ad "consilium pensandum temporis opus esse." Tum Maharbal, "Non omnia, nimirum, eidem Dii dedêre. Vin-"cere scis, Hannibal; victoriâ uti nescis." Mora ejus diei satis creditur, saluti fuisse Urbi atque imperio. Postero die, ubi primùm illuxit, ad spolia legenda, fœdamque etiam hostibus spectandam stragem, insistunt. Jacebant tot Romanorum millia, pedites passim equitesque, ut quem cuique fors aut pugnâ junxerat aut fugâ. Assurgentes quidam ex strage mediâ cruenti, quos stricta matutino frigore excitaverant vulnera, ab hoste oppressi sunt. Quosdam et jacentes vivos succisis feminibus poplitibusque invenerunt, nudantes cervicem jugulumque, et reliquum sanguinem jubentes haurire. Inventi sunt quidam mersis in effossam terram capitibus, quos sibi ipsos fecisse foveas, obruentesque ora superjectâ humo interclusisse spiritum apparebat. Præcipuè convertit omnes substratus Numida mortuo superincubanti Romano vivus, naso auribusque laceratis; quum, manibus ad capiendum telum inutilibus, in rabiem irâ versus, laniando dentibus hostem exspirâsset.

LII. Spoliis ad multum diei lectis, Hannibal ad minora ducit castra oppugnanda; et omnium primum, brachio objecto, flumine eos excludit. Cæterùm ab omnibus, labore, vigiliis, vulneribus etiam fessis, maturior ipsius spe deditio est facta. Pacti, ut arma atque equos traderent, in capita

Romana trecenis nummis quadrigatis, in socios ducenis, in servos centenis, et ut, eo pretio persoluto, cum singulis abirent vestimentis, in castra hostes acceperunt; traditique in custodiam omnes sunt, seorsum cives sociique. Dum ibi tempus teritur, interea quum ex majoribus castris, quibus satis virium aut animi fuit, ad quatuor millia hominum et ducenti equites, alii agmine, alii palati passim per agros, quod haud minùs tutum erat, Canusium perfugissent, castra ipsa ab sauciis timidisque eâdem conditione, quâ altera, tradita hosti. Præda ingens parta est: et, præter equos virosque, et si quid argenti (quod plurimum in phaleris equorum erat; nam ad vescendum facto perexiguo, utique militantes, utebantur), omnis cætera præda diripienda data est. Tum sepeliendi causâ conferri in unum corpora suorum jussit. Ad octo millia fuisse dicuntur fortissimorum virorum. Consulem quoque Romanum conquisitum sepultumque, quidam auctores sunt. Eos, qui Canusium perfugerant, mulier Apula, nomine Busa, genere clara ac divitiis, mœnibus tantùm tectisque a Canusinis acceptos, frumento, veste, viatico etiam juvit; pro quâ ei munificentiâ postea, bello perfecto, ab senatu honores habiti sunt.

LIII. Cæterùm, quum ibi tribuni militum quatuor essent, Fabius Maximus de legione primâ, cujus pater priore anno dictator fuerat, et de legione secundâ L. Publicius Bibulus et P. Cornelius Scipio, et de legione tertiâ Ap. Claudius Pulcher, qui proximè ædilis fuerat; omnium consensu ad P. Scipionem, admodum adolescentem, et ad Ap. Claudium, summa imperii delata est: quibus consultantibus inter paucos de summâ rerum nuntiat P. Furius Philus, consularis viri filius, "Nequidquam eos perditam spem fovere: desperatam comploratamque rem esse publicam. "Nobiles juvenes quosdam, quorum principem L. Cæcilium Metellum, mare ac naves spectare, ut, desertâ Italiâ, "ad regem aliquem transfugiant." Quod malum, præterquam atrox super tot clades, etiam novum, quum stupore ac miraculo torpidos defixisset, et, qui aderant, consilium advocandum de eo censerent; negat consilii rem esse Scipio juvenis, fatalis dux hujusce belli. "Audendum atque agendum, non consultandum," ait, "in tanto malo esse. Irent "secum extemplo armati, qui rempublicam salvam vellent: "nusquam veriùs, quàm ubi ea cogitentur, hostium castra "esse." Pergit ire, sequentibus paucis, in hospitium Me-

telli: et, quum concilium ibi juvenum, de quibus allatum erat, invenisset, stricto super capita consultantium gladio, "Ex mei animi sententiâ," inquit, "ut ego rempublicam "populi Romani non deseram, neque alium civem Roma- "num deserere patiar. Si sciens fallo, tum me, Jupiter "Optime Maxime, domum, familiam, remque meam pessi- "mo leto afficias! In hæc verba, L. Cæcili, jures, postulo, "cæterique, qui adestis: qui non juraverit, in se hunc gla- "dium strictum esse sciat." Haud secus pavidi, quàm si victorem Hannibalem cernerent, jurant omnes; custodiendosque semet ipsos Scipioni tradunt.

LIV. Eo tempore, quo hæc Canusii agebantur, Venusiam ad consulem ad quatuor millia peditum equitumque, qui sparsi fugâ per agros fuerant, pervenêre. Eas omnes Venusini per familias benignè accipiendos curandosque quum divisissent, in singulos equites togas et tunicas et quadrigatos nummos quinos vicenos, et peditibus denos, et arma, quibus deerant, dederunt: cæteraque publicè ac privatim hospitaliter facta; certatumque, ne a muliere Canusinâ populus Venusinus officiis vinceretur. Sed gravius onus Busæ multitudo faciebat, et jam ad decem millia hominum erant. Appiusque et Scipio, postquam incolumem esse alterum consulem acceperunt, nuntium extemplo mittunt, quantæ secum peditum equitumque copiæ essent: sciscitatumque simul, utrùm Venusiam adduci exercitum, an manere juberet Canusii? Varro ipse Canusium copias traduxit: et jam aliqua species consularis exercitûs erat; mœnibusque se certè si non armis, ab hoste videbantur defensuri. Romam, ne has quidem reliquias superesse civium sociorumque, sed occidione occisos cum duobus exercitibus consules, deletasque omnes copias, allatum fuerat. Nunquam, salvâ Urbe, tantum pavoris tumultûsque intra mœnia Romana fuit: itaque succumbam oneri, neque aggrediar narrare, quæ edissertando minora vero fecero. Consule exercituque ad Trasimenum priore anno amisso, non vulnus super vulnus, sed multiplex clades, cum duobus consulibus duo consulares exercitus amissi nuntiabantur; nec ulla jam castra Romana, nec ducem, nec militem esse: Hannibalis Apuliam, Samnium, ac jam propè totam Italiam factam. Nulla profectò alia gens tantâ mole cladis non obruta esset. Comparem cladem ad Ægates insulas Carthaginiensium prœlio navali acceptam, quâ fracti Siciliâ ac Sardiniâ cessêre, hinc

vectigales ac stipendiarios fieri se passi sunt? aut pugnam adversam in Africâ, cui postea hic ipse Hannibal succubuit? nullâ ex parte comparandæ sunt, nisi quòd minore animo latæ sunt.

LV. P. Furius Philus et Manius Pomponius prætores senatum in curiam Hostiliam vocaverunt, ut de urbis custodiâ consulerent: neque enim dubitabant, deletis exercitibus, hostem ad oppugnandam Romam, quod unum opus belli restaret, venturum. Quum in malis, sicut ingentibus, ita ignotis, ne consilium quidem satis expedirent, obstreperetque clamor lamentantium mulierum, et, nondum palàm facto, vivi mortuique per omnes pæne domos promiscuè complorarentur; tum Q. Fabius Maximus censuit, "equites expeditos et Appiâ et Latinâ viâ mittendos, qui, obvios percontando aliquos profectos ex fugâ, passim dissipatos, forte referant, quæ fortuna consulum atque exercituum sit; et si quid Dii immortales, miseriti imperii, reliquum Romano nomini fecerint, ubi eæ copiæ sint: quò se Hannibal post prœlium contulerit: quid paret, quid agat, acturusque sit. Hæc exploranda noscendaque per impigros juvenes esse: illud per Patres ipsos agendum, quoniam magistratuum parum sit, ut tumultum ac trepidationem in urbe tollant, matronas publico arceant, continerique intra suum quamque limen cogant: comploratus familiarum coërceant: silentum per urbem faciant: nuntios rerum omnium ad prætores deducendos curent: suæ quisque fortunæ domi auctorem exspectent: custodesque præterea ad portas ponant, qui prohibeant quemquam egredi urbem; cogantque homines nullam, nisi urbe ac mœnibus salvis, salutem sperare. Ubi conticuerit tumultus, rectè tum in curiam Patres revocandos, consulendumque de urbis custodiâ esse."

LVI. Quum in hanc sententiam pedibus omnes îssent, submotâque foro per magistratus turbâ, Patres diversi ad sedandos tumultus discessissent; tum demum literæ a Terentio consule allatæ sunt; "L. Æmilium consulem exercitumque cæsum; sese Canusii esse, reliquias tantæ cladis velut ex naufragio colligentem: ad decem millia militum ferme esse incompositorum inordinatorumque. Pœnum sedere ad Cannas, in captivorum pretiis prædâque aliâ, nec victoris animo, nec magni ducis more, nundinantem." Tum privatæ quoque per domos clades vulgatæ

sunt: adeòque totam urbem opplevit luctus, ut sacrum anniversarium Cereris intermissum sit; quia nec lugentibus id facere est fas, nec ulla in illâ tempestate matrona expers luctûs fuerat. Itaque, ne ob eamdem causam alia quoque sacra publica aut privata desererentur, senatûs-consulto diebus triginta luctus est finitus. Cæterùm, quum, sedato urbis tumultu, revocati in curiam Patres essent, aliæ insuper ex Siciliâ literæ allatæ sunt ab T. Otacilio proprætore, "Regnum Hieronis classe Punicâ vastari: cui quum opem imploranti ferre vellet, nuntiatum sibi esse, aliam classem ad Ægates insulas stare, paratam instructamque; ut, ubi se versum ad tuendam Syracusanam oram Pœni sensissent, Lilybæum extemplo provinciamque aliam Romanam aggrederentur: itaque classe opus esse, si regem socium Siciliamque tueri vellent."

LVII. Literis consulis proprætorisque lectis, M. Claudium, qui classi ad Ostiam stanti præesset, Canusium ad exercitum mittendum, scribendumque consuli, ut, quum prætori exercitum tradidisset, primo quoque tempore, quantùm per commodum reipublicæ fieri posset, Romam veniret. Territi etiam super tantas clades, quùm cæteris prodigiis, tum quòd duæ Vestales eo anno, Opimia atque Floronia, stupri compertæ, et altera sub terrâ, ut mos est, ad portam Collinam necata fuerat, altera sibimet ipsa mortem consciverat. L. Cantilius, scriba pontificis (quos nunc minores pontifices appellant), qui cum Floroniâ stuprum fecerat, a pontifice maximo eò usque virgis in comitio cæsus erat, ut inter verbera exspiraret. Hoc nefas quum inter tot, ut fit, clades in prodigium versum esset, decemviri libros adire jussi sunt. Et Q. Fabius Pictor Delphos ad oraculum missus est sciscitatum, quibus precibus suppliciisque Deos possent placare, et quænam futura finis tantis cladibus foret. Interim ex fatalibus libris sacrificia aliquot extraordinaria facta; inter quæ Gallus et Galla, Græcus et Græca, in Foro Boario sub terrâ vivi demissi sunt in locum saxo conseptum, jam antè hostiis humanis, minimè Romano sacro, imbutum. Placatis satis, ut rebantur, Deis, M. Claudius Marcellus ab Ostiâ mille et quingentos milites, quos in classem scriptos habebat, Romam, ut urbi præsidio essent, mittit; ipse, legione classis (ea tertia legio erat) cum tribunis militum Teanum Sidicinum præmissâ, classe traditâ P. Furio Philo collegæ, paucos post dies Canusium magnis itineribus con-

tendit. Dictator ex auctoritate Patrum dictus M. Junius, et Ti. Sempronius magister equitum, delectu edicto, juniores ab annis septemdecim, et quosdam prætextatos, scribunt: quatuor ex his legiones et mille equites affecti. Item ad socios Latinumque nomen, ad milites ex formulâ accipiendos, mittunt; arma, tela, alia parari jubent; et vetera hostium spolia detrahunt templis porticibusque. Et aliam formam novi delectûs inopia liberorum capitum ac necessitas dedit: octo millia juvenum validorum ex servitiis, priùs sciscitantes singulos, vellentne militare, empta publicè armaverunt. Hic miles magis placuit, quum pretio minore redimendi captivos copia fieret.

LVIII. Namque Hannibal, secundum tam prosperam ad Cannas pugnam, victoris magis, quàm bellum gerentis, intentus curis, quum, captivis productis segregatisque, socios, sicut antè ad Trebiam Trasimenumque lacum, benignè allocutus, sine pretio dimisisset; Romanos quoque vocatos (quod nunquam aliàs antea) satis miti sermone alloquitur: "Non internecinum sibi esse cum Romanis bellum: de "dignitate atque imperio certare. Et patres virtuti Roma"næ cessisse; et se id anniti, ut suæ invicem simul felici"tati et virtuti cedatur. Itaque redimendi se captivis copi"am facere: pretium fore in capita, equiti quingenos "quadrigatos nummos, trecenos pediti, servo centum." Quamquam aliquantum adjiciebatur equitibus ad id pretium, quod pepigerant dedentes se; læti tamen quamcumque conditionem paciscendi acceperunt. Placuit suffragio ipsorum decem deligi, qui Romam ad senatum irent: nec pignus aliud fidei, quàm ut jurarent se redituros, acceptum. Missus cum his Carthalo nobilis Carthaginiensis; qui, si forte ad pacem inclinarent animos, conditiones ferret. Quum egressi castris essent, unus ex iis, minimè Romani ingenii homo, velut aliquid oblitus, jurisjurandi solvendi causâ quum in castra redîsset, ante noctem comites assequitur. Ubi eos Romam venire nuntiatum est, Carthaloni obviàm lictor missus, qui dictatoris verbis nuntiaret, ut ante noctem excederet finibus Romanis.

LIX. Legatis captivorum senatus ab dictatore datus est. Quorum princeps, M. Junius, "Patres conscripti," inquit, "nemo nostrûm ignorat, nulli unquam civitati viliores fuisse "captivos, quàm nostræ. Cæterùm, nisi nobis plùs justo

“nostra placet causa, non alii unquam minùs negligendi “vobis, quàm nos, in hostium potestatem venerunt: non “enim in acie per timorem arma tradidimus: sed, quum “propè ad noctem superstantes cumulis cæsorum corporum “prœlium extraxissemus, in castra recepimus nos. Diei “reliquum ac noctem insequentem, fessi labore ac vulneri- “bus, vallum sumus tutati. Postero die, quum circumsessi “ab exercitu victore aquâ arceremur, nec ulla jam per con- “fertos hostes erumpendi spes esset, nec esse nefas ducere- “mus, quinquaginta millibus hominum ex acie nostrâ tru- “cidatis, aliquem ex Cannensi pugnâ Romanum militem re- “stare; tum demum pacti sumus pretium, quo redempti “dimitteremur: arma, in quibus nihil jam auxilii erat, hos- “ti tradidimus. Majores quoque acceperamus se a Gallis “auro redemisse: et patres vestros, asperrimos illos ad con- “ditionem pacis, legatos tamen captivorum redimendorum “gratiâ Tarentum misisse. Atqui, et ad Alliam cum Gal- “lis, et ad Heracleam cum Pyrrho, utraque non tam clade “infamis, quàm pavore ac fugâ, pugna fuit. Cannenses “campos acervi Romanorum corporum tegunt: nec super- “sumus pugnæ, nisi in quibus trucidandis et ferrum et vi- “res hostem defecerunt. Sunt etiam de nostris quidam, “qui ne in acie quidem refugerunt: sed, præsidio castris “relicti, quum castra traderentur, in potestatem hostium “venerunt. Haud equidem ullius civis et commilitonis “fortunæ aut conditioni invideo; nec premendo alium me “extulisse velim: ne illi quidem (nisi pernicitatis pedum “et cursûs aliquod præmium est), qui plerique inermes ex “acie fugientes, non priùs, quàm Venusiæ aut Canusii, con- “stiterunt, se nobis meritò prætulerint, gloriatique sint, in “se plus, quàm in nobis, præsidii reipublicæ esse. Sed “illis et bonis ac fortibus militibus utemini; et nobis etiam “promptioribus pro patriâ, quòd beneficio vestro redempti “atque in patriam restituti fuerimus. Delectum ex omni “ætate et fortunâ habetis: octo millia servorum audio ar- “mari: non minor numerus noster est, nec majore pretio “redimi possumus, quàm hi emuntur: nam si conferam nos “cum illis, injuriam nomini Romano faciam. Illud etiam “in tali consilio animadvertendum vobis censeam, Patres “conscripti, (si tamen duriores esse velitis, quod nullo nostro “merito faciatis) cui nos hosti relicturi sitis. Pyrrho vide- “licet, qui [nos] hospitum numero habuit captivos, an bar- “baro ac Pœno, qui utrùm avarior an crudelior sit, vix ex-

"istimari potest. Si videatis catenas, squalorem, deformi-"tatem civium vestrorum, non minùs profectò vos ea spe-"cies moveat, quàm si ex alterâ parte cernatis stratas Can-"nensibus campis legiones vestras. Intueri potestis sollici-"tudinem et lacrymas in vestibulo curiæ stantium cognato-"rum nostrorum, exspectantiumque responsum vestrum. "Quum ii pro nobis, proque iis qui absunt, ita suspensi ac "solliciti sint; quem censetis animum ipsorum esse, quo-"rum in discrimine vita libertasque est? Si (me Dius "fidius) ipse in nos mitis Hannibal contra naturam suam "esse velit, nihil tamen nobis vitâ opus esse censeamus, "quum indigni, ut a vobis redimeremur, visi sumus. Redi-"êre Romam quondam remissi a Pyrrho sine pretio capti: "sed redière cum legatis, primoribus civitatis, ad redimendos "sese missis. Redeam ego in patriam, trecentis nummis "non æstimatus civis? Suum quisque habet animum, Pa-"tres conscripti. Scio in discrimine esse vitam corpusque "meum. Magis me famæ periculum movet, ne a vobis "damnati ac repulsi abeamus: neque enim vos pretio pe-"percisse homines credent."

LX. Ubi is finem fecit, extemplo ab eâ turbâ, quæ in comitio erat, clamor flebilis est sublatus; manusque ad curiam tendebant, orantes, ut sibi liberos, fratres, cognatos redderent. Fœminas quoque metus ac necessitas in foro turbæ huic virorum immiscuerat. Senatus, submotis arbitris, consuli cœptus. Ibi quum sententiis variaretur, et alii redimendos de publico, alii nullam publicè impensam faciendam, nec prohibendos ex privato redimi; si quibus argentum in præsentiâ deesset, dandam ex ærario pecuniam mutuam, prædibusque ac prædiis cavendum populo, censerent; tum T. Manlius Torquatus, priscæ ac nimis duræ, ut plerisque videbatur, severitatis, interrogatus sententiam, ita locutus fertur: "Si tantummodo postulâssent legati pro iis, qui in "hostium potestate sunt, ut redimerentur, sine ullius insec-"tatione eorum, brevi sententiam peregissem. Quid enim "aliud quàm admonendi essetis, ut morem traditum a patri-"bus, necessario ad rem militarem exemplo, servaretis? "Nunc autem quum propè gloriati sint, quòd se hostibus "dediderint, præferrique non captis modò in acie ab hosti-"bus, sed etiam iis qui Venusiam Canusiumque pervene-"runt, atque ipsi C. Terentio consuli, æquum censuerint; "nihil vos eorum, Patres conscripti, quæ illic acta sunt.

"ignorare patiar. Atque utinam hæc, quæ apud vos acturus sum, Canusii apud ipsum exercitum agerem, optimum testem ignaviæ cujusque et virtutis: aut unus hîc saltem adesset P. Sempronius, quem si isti ducem secuti essent, milites hodie in castris Romanis, non captivi in hostium potestate essent! Sed quum, fessis pugnando hostibus, tum victoriâ lætis, et ipsis plerisque regressis in castra sua, noctem ad erumpendum liberam habuissent, et septem armatorum hominum millia perrumpere etiam confertos hostes potuissent; neque per se ipsi id facere conati sunt, neque alium sequi voluerunt. Nocte propè totâ P. Sempronius Tuditanus non destitit monere, adhortari eos, dum paucitas hostium circa castra, dum quies ac silentium esset, dum nox inceptum tegeret, se ducem sequerentur: ante lucem pervenire in tuta loca, in sociorum urbes, posse. Sicut avorum memoriâ P. Decius, tribunus militum in Samnio; sicut, nobis adolescentibus, priore Punico bello, Calpurnius Flamma trecentis voluntariis, quum ad tumulum eos capiendum, situm inter medios hostes, duceret, dixit, 'Moriamur, milites, et morte nostrâ eripiamus ex obsidione circumventas legiones;' si hoc P. Sempronius diceret; nec viros quidem, nec Romanos vos duceret, si nemo tantæ virtutis exstitisset comes. Viam non ad gloriam magis, quàm ad salutem, ferentem demonstrat; reduces in patriam, ad parentes, ad conjuges ac liberos facit. Ut servemini, deest vobis animus? quid, si moriendum pro patriâ esset, faceretis? Quinquaginta millia civium sociorumque circa vos eo ipso die cæsa jacent: si tot exempla virtutis non movent, nihil unquam movebit: si tanta clades vilem vitam non fecit, nulla faciet. Liberi atque incolumes desiderate patriam: immo desiderate, dum patria est, dum cives ejus estis: serò nunc desideratis, deminuti capite, abalienati jure civium, servi Carthaginiensium facti. Pretio redituri estis eò, unde ignaviâ ac nequitiâ abîstis? P. Sempronium, civem vestrum, non audîstis, arma capere ac sequi se jubentem: Hannibalem pòst paulò audîstis, castra prodi et arma tradi jubentem. Quàm ego ignaviam istorum accuso, quum scelus possim accusare? Non enim modò sequi recusârunt bene monentem, sed obsistere ac retinere conati sunt, ni strictis gladiis viri fortissimi inertes submovissent. Priùs, inquam, P. Sempronio per civium agmen, quàm per hostium, fuit erumpendum. Hos cives patria desideret? quorum si cæteri similes fuis-

sent, neminem hodie ex iis, qui ad Cannas pugnaverunt, civem haberet. Ex millibus septem armatorum sexcenti exstiterunt, qui erumpere auderent, qui in patriam liberi atque armati redirent : neque iis quadraginta millia hostium obstitêre. Quàm tutum iter duarum propè legionum agmini futurum censetis fuisse ? Haberetis hodie viginti millia armatorum Canusii, fortia, fidelia, Patres conscripti : nunc autem quemadmodum hi boni fidelesque (nam fortes ne ipsi quidem dixerint) cives esse possunt ? nisi quis credere potest fuisse, ut erumpentibus, quin erumperent, obsistere conati sunt : aut non invidere eos, quum incolumitati, tum gloriæ illorum per virtutem partæ, quum sibi timorem ignaviamque servitutis ignominiosæ causam esse sciant. Maluerunt in tentoriis latentes simul lucem atque hostem exspectare, quum silentio noctis erumpendi occasio esset. ‘ At enim ad erumpendum e castris defuit animus ; ad tutanda fortiter castra animum habuerunt. Dies noctesque aliquot obsessi, vallum armis, se ipsi tutati vallo sunt : tandem ultima ausi passique, quum omnia subsidia vitæ abessent, affectisque fame viribus, arma jam sustinere nequirent, necessitatibus magis humanis, quàm armis, victi sunt.’ Orto sole, hostis ad vallum accessit : ante secundam horam, nullam fortunam certaminis experti, tradiderunt arma ac se ipsos. Hæc vobis ipsorum per biduum militia fuit : quum in acie stare ac pugnare decuerat, tum in castra refugerunt : quum pro vallo pugnandum erat, castra tradiderunt, neque in acie neque in castris utiles. Vos redimam ? quum erumpere castris oportet, cunctamini ac manetis : quum manere, castra tutari armis necesse est, et castra et arma et vos ipsos traditis hosti. Ego non magis istos redimendos, Patres conscripti, censeo, quàm illos dedendos Hannibali, qui per medios hostes e castris eruperunt, ac per summam virtutem se patriæ restituerunt.”

LXI. Postquam Manlius dixit, quamquam Patrum quoque plerosque captivi cognatione attingebant, præter exemplum civitatis minimè in captivos jam inde antiquitus indulgentis, pecuniæ quoque summa homines movit : quia nec ærarium exhaurire, magnâ jam summâ erogatâ in servos ad militiam emendos armandosque, nec Hannibalem, maximè hujusce rei (ut fama erat) egentem, locupletari volebant. Quum triste responsum, “ non redimi captivos,” redditum esset, no-

vusque super veterem luctus tot jacturâ civium adjectus esset, cum magnis fletibus questibusque legatos ad portam prosecuti sunt. Unus ex iis domum abiit, quòd fallaci reditu in castra jurejurando se exsolvisset. Quod ubi innotuit, relatumque ad senatum est, omnes censuerunt, comprehendendum et custodibus publicè datis deducendum ad Hannibalem esse. Est et alia de captivis fama, decem primos venisse: de eis quum dubitatum in senatu esset, admitterentur in urbem, necne; ita admissos esse, ne tamen iis senatus daretur. Morantibus deinde longiùs omnium spe, alios tres insuper legatos venisse, L. Scribonium, et C. Calpurnium, et L. Manlium: tum demum ab cognato Scribonii tribuno plebis de redimendis captivis relatum esse, nec censuisse redimendos senatum: et novos legatos tres ad Hannibalem revertisse, decem veteres remansisse; quòd, per causam recognoscendi nomina captivorum ad Hannibalem ex itinere regressi, religione sese exsolvissent: de iis dedendis magnâ contentione actum in senatu esse; victosque paucis sententiis, qui dedendos censuerint: cæterùm proximis censoribus adeò omnibus notis ignominiisque confectos esse, ut quidam eorum mortem sibi ipsi extemplo consciverint; cæteri non foro solùm omni deinde vitâ, sed propè luce ac publico, caruerint. Mirari magis, adeò discrepare inter auctores, quàm, quid veri sit, discernere queas. Quantò autem major ea clades superioribus cladibus fuerit, vel ea res indicio est, quòd, qui sociorum ad eam diem firmi steterant, tum labare cœperunt, nullâ profectò aliâ de re, quàm quòd desperaverant de imperio. Defecêre autem ad Pœnos hi populi: Atellani, Calatini, Hirpini, Apulorum pars, Samnites præter Pentros, Bruttii omnes, Lucani: præter hos Surrentini, et Græcorum omnis ferme ora, Tarentini, Metapontini, Crotonienses, Locrique, et Cisalpini omnes Galli. Nec tamen hæ clades defectionesque sociorum moverunt, ut pacis unquam mentio apud Romanos fieret; neque ante consulis Romam adventum, nec postquam is rediit, renovavitque memoriam acceptæ cladis: quo in tempore ipso adeò magno animo civitas fuit, ut consuli, ex tantâ clade, cujus ipse causa maxima fuisset, redeunti, et obviàm itum frequenter ab omnibus ordinibus sit, et gratiæ actæ, quòd de republicâ non desperâsset: cui, si Carthaginiensium ductor fuisset, nihil recusandum supplicii foret.

LIBRI VICESIMI TERTII

CAP. XI — XIII.

EPITOME LIBRI VICESIMI TERTII.

CAMPANI ad Hannibalem defecerunt. XI. XII. Nuntius Cannensis victoriæ Mago Carthaginem missus annulos aureos, a digitis occisorum Romanorum detractos, in vestibulo curiæ effudit: quos excessisse modii mensuram traditur. XII. XIII. Post quem nuntium Hanno, vir ex Pœnis nobilissimus, suadebat senatui Carthaginiensium, ut pacem a populo Romano peterent: nec tenuit, obstrepente Barcinâ factione. Claudius Marcellus, prætor ad Nolam, eruptione adversus Hannibalem ex oppido factâ, prosperè pugnavit. Exercitus Hannibalis per hiberna Capuæ ita luxuriatus est, ut corporum viribus atque animorum enervaretur. Casilinum, a Pœnis obsessum, ita fame vexatum est, ut lora et pelles scutis detractas, item mures, essent; et nucibus, per Vulturnum amnem a Romanis missis, vixerint. Senatus ex equestri ordine hominibus centum nonaginta septem suppletus est. L. Postumius prætor a Gallis cum exercitu cæsus est. Cn. et P. Scipiones in Hispaniâ Hasdrubalem vicerunt, et Hispaniam suam fecerunt. Reliquiæ Cannensis exercitûs in Siciliam relegatæ sunt; ne recederent inde, nisi finito bello. Inter Philippum Macedonum regem et Hannibalem societas juncta est. Sempronius Gracchus, consul, Campanos cecidit. Præterea in Sardiniâ feliciter a T. Manlio prætore adversus Pœnos Sardosque res gestas continet: a quo Hasdrubal dux, et Mago, et Hanno capti. Claudius Marcellus, prætor, Hannibalis exercitum ad Nolam prœlio fudit et vicit; primusque tot cladibus fessis Romanis meliorem spem belli dedit. [CAP. I — XLIX. U. C. 536 — 537. A. C. 216 — 215.]

[U. C. 536. A. C. 216.]

XI. . . . . . Nuntius victoriæ ad Cannas Carthaginem venerat Mago, Hamilcaris filius. . . . . . Is, quum ei senatus datus esset, res gestas in Italiâ a fratre exponit: "Cum "sex imperatoribus eum, quorum quatuor consules, duo dic"tator ac magister equitum fuerint, cum sex consularibus "exercitibus, acie conflixisse: occidisse supra ducenta mil"lia hostium: supra quinquaginta millia cepisse. Ex qua"tuor consulibus duos occidisse; ex duobus saucium alterum, "alterum, toto exercitu amisso, vix cum quinquaginta homi"nibus effugisse. Magistrum equitum, quæ consularis potes"tas sit, fusum fugatumque: dictatorem, quia se in aciem "nunquam commiserit, unicum haberi imperatorem. Brut"tios Apulosque, partim Samnitium ac Lucanorum, defecis-

"se ad Pœnos. Capuam, quòd caput, non Campaniæ modò, "sed, post afflictam rem Romanam Cannensi pugnâ, Italiæ "sit, Hannibali se tradidisse. Pro his tantis totque victoriis, "verum esse, grates Deis immortalibus agi haberique."

XII. Ad fidem deinde tam lætarum rerum, effundi in vestibulo curiæ jussit annulos aureos; qui tantus acervus fuit, ut, metientibus dimidium super tres modios explêsse, sint quidam auctores. Fama tenuit, quæ propior vero est, haud plus fuisse modio. Adjecit deinde verbis, quò majoris cladis indicium esset, neminem, nisi equitem, atque eorum ipsorum primores, id gerere insigne. Summa fuit orationis, "Quò propiùs spem belli perficiendi sit, eò magis omni ope "juvandum Hannibalem esse: procul enim ab domo militi-"am esse, in mediâ hostium terrâ: magnam vim frumenti, "pecuniæ, absumi: et tot acies, ut hostium exercitus delêsse, "ita victoris etiam copias parte aliquâ minuisse. Mitten-"dum igitur supplementum esse, mittendam in stipendium "pecuniam, frumentumque, tam bene meritis de nomine "Punico militibus." Secundum hæc dicta Magonis lætis omnibus, Himilco, vir factionis Barcinæ, locum Hannonis increpandi esse ratus, "Quid est, Hanno?" inquit: "etiam "nunc pœnitet belli suscepti adversus Romanos? Jube "dedi Hannibalem: veta in tam prosperis rebus grates Diis "immortalibus agi: audiamus Romanum senatorem in Car-"thaginiensium curiâ." Tum Hanno: "Tacuissem hodie, "Patres conscripti, ne quid, in communi omnium gaudio, "minùs lætum quod esset vobis, loquerer; nunc interrogan-"ti senatori, pœniteatne me adhuc suscepti adversus Ro-"manos belli, si reticeam, aut superbus aut obnoxius vide-"ar; quorum alterum est hominis alienæ libertatis obliti, "alterum suæ. Respondeam igitur Himilconi, non desîsse "pœnitere me belli, neque desiturum antè invictum vestrum "imperatorem incursare, quàm finitum aliquâ tolerabili con-"ditione bellum videro: nec mihi pacis antiquæ desiderium "ulla alia res, quàm pax nova, finiet. Itaque ista, quæ "modò Mago jactavit, Himilconi cæterisque Hannibalis "satellitibus jam læta sunt: mihi possunt læta esse, quia "res bello bene gestæ, si volumus fortunâ uti, pacem nobis "æquiorem dabunt: nam si prætermittimus hoc tempus, "quo magis dare quàm accipere possumus videri pacem, "vereor, ne hæc quoque lætitia luxuriet nobis, ac vana eva-"dat. Quæ tamen nunc quoque qualis est? 'Occidi exer-

"'citus hostium: mittite milites mihi.' Quid aliud rogares, si esses victus? 'Hostium cepi bina castra, prædæ videlicet plena et commeatuum: frumentum et pecuniam date.' Quid aliud, si spoliatus, si exutus castris esses, peteres? Et, ne omnia ipse mirer, (mihi quoque enim, quoniam respondi Himilconi, interrogare jus fasque est) velim, seu Himilco, seu Mago respondeat; quum ad internecionem Romani imperii pugnatum ad Cannas sit, constetque in defectione totam Italiam esse; primùm ecquis Latini nominis populus defecerit ad nos? deinde ecquis homo, ex quinque et triginta tribubus, ad Hannibalem transfugerit?" Quum utrumque Mago negâsset; "Hostium quidem ergo," inquit, "adhuc nimis multum superest: sed, multitudo ea quid animorum, quidve spei habeat, scire velim."

XIII. Quum, id nescire, Mago diceret; "Nihil facilius scitu est," inquit. "Ecquos legatos ad Hannibalem Romani miserunt de pace? ecquam denique mentionem pacis Romæ factam esse, allatum ad vos est?" Quum id quoque negâsset, "Bellum igitur," inquit, "tam integrum habemus, quàm habuimus, quâ die Hannibal in Italiam est transgressus. Quàm varia victoria priore Punico bello fuerit, plerique, qui meminerimus, supersumus: nunquam terrâ marique magis prosperæ res nostræ visæ sûnt, quàm ante consules C. Lutatium et A. Postumium fuerunt. Lutatio et Postumio consulibus, devicti ad Ægates insulas sumus. Quòd si (id quod Dii omen avertant!) nunc quoque fortuna aliquid variaverit; tum pacem speratis, quum vincemur, quam nunc, quum vincimus, dat nemo? Ego, si quis de pace consulet, seu deferendâ hostibus, seu accipiendâ, habeo, quid sententiæ dicam: si de iis, quæ Mago postulat, refertis, nec victoribus mitti attinere puto; et frustrantibus nos falsâ atque inani spe multò minùs censeo mittenda esse." Haud multos movit Hannonis oratio: nam et simultas cum familiâ Barcinâ leviorem auctorem faciebat, et occupati animi præsenti lætitiâ nihil, quo vanius fieret gaudium suum, auribus admittebant: debellatumque mox fore, si anniti paululùm voluissent, rebantur. Itaque ingenti consensu fit senatûs-consultum, ut Hannibali quatuor Numidarum millia in supplementum mitterentur, et quadraginta elephanti, et argenti multa talenta. Dictatorque cum Magone in Hispaniam præmissus est, ad con-

18*

ducenda viginti millia peditum, quatuor equitum, quibus exercitus, qui in Italiâ, quique in Hispaniâ erant, supplerentur.

EPITOME LIBRI VICESIMI QUARTI.

HIERONYMUS, Syracusanorum rex, cujus avus Hiero amicus populi Romani fuerat, ad Carthaginienses defecit; et propter crudelitatem superbiamque a suis interfectus est. Ti. Sempronius Gracchus proconsul prosperè adversus Pœnos et Hannonem ducem ad Beneventum pugnavit, servorum maximè operâ, quos liberos esse jussit. Claudius Marcellus consul, in Siciliâ, quæ propè tota ad Pœnos defecerat, Syracusas obsedit. Philippo, Macedonum regi, bellum indictum est; qui, ad Apolloniam nocturno prœlio oppressus fugatusque, in Macedoniam cum propè inermi exercitu perfugit. Ad id bellum gerendum Valerius prætor missus est. Res præterea in Hispaniâ a P. et Cn. Sciponibus adversus Carthaginienses gestas continet. Syphax, rex Numidarum, in amicitiam adscitus, et a Masinissâ, rege Massylorum, pro Carthaginiensibus pugnante, victus, in Maurusios cum magnâ manu transiit, contra Gades, ubi angusto freto Africa et Hispania dirimuntur. Celtiberi quoque in amicitiam recepti sunt; quorum auxiliis adscitis, tunc primùm mercenarium militem Romana castra habuerunt. [CAP. I—XLIX. U. C. 537—539. A. C. 215—213.]

EPITOME LIBRI VICESIMI QUINTI.

P. CORNELIUS Scipio (postea Africanus) ante annos ædilis factus est. Hannibal urbem Tarentum, præter arcem, in quam præsidium Romanorum fugerat, per Tarentinos juvenes, qui se noctu venatum ire simulaverant, cepit. Ludi Apollinares ex Marcii carminibus, quibus Cannensis clades prædicta fuerat, instituti sunt. A Q. Fulvio et Ap. Claudio consulibus adversus Hannonem, Pœnorum ducem, prosperè pugnatum est. Ti. Sempronius Gracchus proconsul, ab hospite suo Lucano in insidias deductus, a Magone interfectus est. Centenius Penula, qui centurio militaverat, quum petisset a senatu, ut sibi exercitus daretur, pollicitusque esset, si hoc impetrâsset, de Hannibale victoriam, octo millibus acceptis, militum dux factus, conflixit acie cum Hannibale, et cum exercitu cæsus est. Cn. Fulvius prætor malè adversus Hannibalem pugnavit: in quo prœlio hominum sexdecim millia ceciderunt; ipse cum equitibus ducentis effugit. Capua obsessa est a Q. Fulvio et Ap. Claudio consulibus. Claudius Marcellus Syracusas expugnavit anno tertio, et ingentem se virum gessit. In eo tumultu urbis captæ, Archimedes, intentus formis quas in pulvere descripserat, interfectus est. P. et Cn. Scipiones in Hispaniâ tot tantarumque rerum feliciter gestarum tristem exitum tulerunt; propè cum totis exercitibus cæsi anno octavo, quàm in Hispaniam iverant: amissaque ejus provinciæ possessio foret, nisi, L. Marcii equitis Romani virtute et industriâ contractis exercituum reliquiis, ejusdem hortatu, bina castra hostium expugnata essent. Ad triginta septem millia cæsa, ad mille octingentos triginta capti; præda ingens parta. Dux Marcius appellatus est. [CAP. I—XLI. U. C. 539—540. A. C. 213—212.

LIBRI VICESIMI SEXTI

CAP. VII — XI.

EPITOME LIBRI VICESIMI SEXTI.

X. HANNIBAL ad tertium ab urbe Româ lapidem super Anienem castra posuit: ipse vero cum duobus millibus equitum usque ad ipsam Capenam portam, ut urbis situm exploraret, obequitavit: XI. Et quum per triduum in aciem utrimque exercitus omnis descendisset, certamen tempestas diremit; nam quum in castra rediissent, statim serenitas erat. Capua capta est a Q. Fulvio et Ap. Claudio consulibus. Principes Campanorum veneno sibi consciverunt mortem. Quum senatus Campanorum deligatus esset ad palos, ut securi feriretur; literas a senatu missas Q. Fulvius consul, quibus jubebatur parcere, antequam legeret, in sinu posuit, et lege agi jussit, et supplicium peregit. Quum in comitiis apud populum quæreretur, cui mandaretur Hispaniarum imperium; nullo id volente suscipere, P. Scipio, P. filius, qui in Hispaniâ ceciderat, professus est se iturum: et, suffragio populi consensuque omnium missus, Novam Carthaginem uno die expugnavit, quum ageret vicesimum quartum annum, videreturque divinâ stirpe creatus: quoniam et ipse, postquam togam acceperat, quotidie in Capitolio erat; et in cubiculo matris ejus anguis sæpenumero videbatur. Res præterea in Siciliâ gestas continet, et amicitiam cum Ætolis junctam, bellumque gestum adversus Acarnanas et Philippum Macedoniæ regem. [CAP. I — LI. U. C. 541 — 542. A. C. 211 — 210.]

[U. C. 541. A. C. 211.]

VII. Cæterùm Hannibal, ut nec hostes elici ampliùs ad pugnam vidit, nec per castra eorum perrumpi ad Capuam posse, ne suos quoque commeatus intercluderent novi consules, abscedere irrito incepto, et movere a Capuâ statuit castra. Multa secum, quonam inde ire pergeret, volventi subiit animum impetus, caput ipsum belli Romam petendi: cujus rei semper cupitæ prætermissam occasionem post Cannensem pugnam et alii vulgò fremebant, et ipse non dissimulabat: "necopinato pavore ac tumultu, non esse desperandum, aliquam partem urbis occupari posse; et, si Roma in discrimine esset, Capuam extemplo omissuros aut ambo imperatores Romanos, aut alterum ex iis: et, si divisissent copias, utrumque infirmiorem factum aut sibi aut Campanis bene gerendæ rei fortunam daturos esse." Una ea cura angebat, ne, ubi abscessisset, extemplo dederentur

Campani. Numidam promptum ad omnia audenda donis pellicit, ut, literis acceptis, specie transfugæ castra Romana ingressus, alterâ parte Capuam clam pervadat. Literæ autem erant adhortatione plenæ: "Profectionem suam, quæ "salutaris illis foret, abstracturam ad defendendam Romam "ab oppugnandâ Capuâ duces atque exercitus Romanos. "Ne desponderent animos: tolerando paucos dies, totam "soluturos obsidionem." Inde naves in flumine Vulturno comprehensas subigi ad id, quod jam antè præsidii causâ fecerat, castellum jussit. Quarum ubi tantam copiam esse, ut unâ nocte trajici posset exercitus, allatum est, cibariis decem dierum præparatis, deductas nocte ad fluvium legiones ante lucem trajecit.

VIII. Id priusquam fieret, ita futurum compertum ex transfugis, Fulvius Flaccus senatui Romam quum scripsisset, variè hominum animi pro cujusque ingenio affecti sunt. Ut in re tam trepidâ, senatu extemplo vocato, P. Cornelius, cui Asinæ cognomen erat, omnes duces exercitusque ex totâ Italiâ, neque Capuæ, neque ullius alterius rei memor, ad Urbis præsidium revocabat. Fabius Maximus, abscedi a Capuâ, terrerique et circumagi ad nutus comminationesque Hannibalis, flagitiosum ducebat. "Qui ad Cannas victor "ire tamen ad Urbem ausus non esset, eum, a Capuâ re- "pulsum, spem potiundæ urbis Romæ cepisse? Non ad "Romam obsidendam, sed ad Capuæ liberandam obsidio- "nem, ire. Romam, cum eo exercitu qui ad urbem esset, "Jovem, fœderum ruptorum ab Hannibale testem, Deosque "alios defensuros esse." Has diversas sententias media sententia P. Valerii Flacci vicit; qui, utriusque rei memor, imperatoribus, qui ad Capuam essent, scribendum censuit, "Quid ad Urbem præsidii esset: quantas autem Hannibal "copias duceret, aut quanto exercitu ad Capuam obsiden- "dam opus esset, ipsos scire. Si et Romam e ducibus "alter, et exercitûs pars mitti posset, ut ab reliquo et duce "et exercitu Capua rectè obsideretur; inter se compararent "Claudius Fulviusque, utri obsidenda Capua, utri, ad pro- "hibendam obsidione patriam, Romam veniendum esset." Hoc senatûs-consulto Capuam perlato, Q. Fulvius proconsul, cui, collegâ ex vulnere ægro, eundum Romam erat, e tribus exercitibus milite electo, ad quindecim millia peditum, mille equites, Vulturnum traducit. Inde quum Hannibalem Latinâ viâ iturum satis comperisset, ipse per Appiæ

municipia, quæque propter eam viam sunt, Setiam, Coram, Lanuvium, præmisit, ut commeatus paratos et in urbibus haberent, et ex agris deviis in viam proferrent, præsidiaque in urbes contraherent, ut sua cuique res publica in manu esset.

IX. Hannibal, quo die Vulturnum est transgressus, haud procul a flumine castra posuit. Postero die præter Cales in agrum Sidicinum pervenit: ibi diem unum populando moratus, per Suessulam Allifanumque et Casinatem agrum viâ Latinâ ducit. Sub Casinum biduo stativa habita, et passim populationes factæ. Inde, præter Interamnam Aquinumque, in Fregellanum agrum ad Lirim fluvium ventum; ubi intercisum pontem a Fregellanis morandi itineris causâ invenit. Et Fulvium Vulturnus tenuerat amnis, navibus ab Hannibale incensis, rates ad trajiciendum exercitum, in magnâ inopiâ materiæ, ægrè comparantem. Trajecto ratibus exercitu reliquum Fulvio expeditum iter, non per urbes modò, sed circa viam, expositis benignè commeatibus, erat: alacresque milites alius alium, ut adderet gradum, memor ad defendendam ire patriam, hortabantur. Romam Fregellanus nuntius, diem noctemque itinere continuato, ingentem attulit terrorem: tumultuosiùs, quàm allatum erat, cursus hominum, affingentium vana auditis, totam urbem conciverat. Ploratus mulierum non ex privatis solùm domibus exaudiebatur; sed undique matronæ, in publicum effusæ, circa Deûm delubra discurrunt, crinibus passis aras verrentes, nixæ genibus, supinas manus ad cœlum ac Deos tendentes, orantesque, ut urbem Romanam e manibus hostium eriperent; matresque Romanas et liberos parvos inviolatos servarent. Senatus magistratibus in foro præsto est, si quid consulere velint. Alii accipiunt imperia, disceduntque ad suas quisque officiorum partes: alii offerunt se, si quò usus operæ sit: præsidia in arce, in Capitolio, in muris, circa urbem, in monte etiam Albano atque arce Æsculanâ, ponuntur. Inter hunc tumultum, Q. Fulvium proconsulem profectum cum exercitu a Capuâ affertur; cui ne minueretur imperium, si in Urbem venisset, decernit senatus, ut Q. Fulvio par cum consulibus imperium esset. Hannibal, infestiùs perpopulato agro Fregellano propter intercisos pontes, per Frusinatem Ferentinatemque et Anagninum agrum in Lavicanum venit: inde Algido Tusculum petiit: nec receptus mœnibus, infra Tusculum dextrorsus Gabios descendit: in-

de in Pupiniam exercitu demisso, octo millia pssuum ab Româ posuit castra. Quò propiùs hostis accedebat, eò major cædes fiebat fugientium, præcedentibus Numidis: pluresque omnium generum atque ætatium capiebantur.

X. In hoc tumultu Fulvius Flaccus, portâ Capenâ cum exercitu Romam ingressus, mediâ urbe, per Carinas, Esquilias contendit: inde egressus, inter Esquilinam Collinamque portam posuit castra. Ædiles plebis commeatum eò comportârunt. Consules senatusque in castra venerunt: ibi de summâ re publicâ consultatum. Placuit, consules circa portas Collinam Esquilinamque ponere castra; C. Calpurnium prætorem urbanum Capitolio atque arci præesse; et senatum frequentem in foro contineri, si quid in tam subitis rebus consulto opus esset. Inter hæc Hannibal ad Anienem fluvium, tria millia passuum ab Urbe, castra admovit: ibi stativis positis, ipse cum duobus millibus equitum a portâ Collinâ usque ad Herculis templum est progressus; atque, unde proximè poterat, mœnia situmque urbis obequitans contemplabatur. Id eum tam licenter atque otiosè facere, Flacco indignum visum est: itaque immisit equites, submoverique atque in castra redigi hostium equitatum jussit. Quum commissum prœlium esset, consules transfugas Numidarum, qui tum in Aventino ad mille et ducentos erant, mediâ urbe transire Esquilias jusserunt: nullos aptiores, inter convalles tectaque hortorum et sepulcra aut cavas undique vias, ad pugnandum futuros rati: quos quum ex arce Capitolioque Clivo Publicio in equis decurrentes quidam vidissent, captum Aventinum conclamaverunt. Ea res tantum tumultum ac fugam præbuit, ut, nisi castra Punica extra urbem fuissent, effusura omnis se pavida multitudo fuerit: tunc in domos atque in tecta refugiebant: vagosque in viis suos pro hostibus lapidibus telisque incessebant. Nec comprimi tumultus aperirique error poterat, refertis itineribus agrestium turbâ pecorumque, quæ repentinus pavor in urbem compulerat. Equestre prœlium secundum fuit, summotique hostes sunt: et, quia multis locis comprimendi tumultus erant, qui temerè oriebantur, placuit, omnes, qui dictatores, consules, censoresve fuissent, cum imperio esse, donec recessisset a muris hostis. Et diei quod reliquum fuit, et nocte insequenti, multi temerè excitati tumultus sunt, compressique.

XI. Postero die transgressus Anienem Hannibal in aciem omnes copias eduxit: nec Flaccus consulesque certamen detrectavêre. Instructis utrimque exercitibus in ejus pugnæ casum, in quâ urbs Roma victori præmium esset, imber ingens grandine mixtus ita utramque aciem turbavit, ut vix armis retentis in castra sese receperint, nullius rei minore, quàm hostium, metu. Et postero die eodem loco acies instructas eadem tempestas diremit: ubi recepissent se in castra, mira serenitas cum tranquillitate oriebatur. In religionem ea res apud Pœnos versa est: auditaque vox Hannibalis fertur, "Potiundæ sibi urbis Romæ modò mentem non "dari, modò fortunam." Minuêre etiam spem ejus et aliæ, parva magnaque, res: magna illa, quòd, quum ipse ad mœnia urbis Romæ armatus sederet, milites sub vexillis in supplementum Hispaniæ profectos audivit: parva autem, quòd per eos dies eum forte agrum, in quo ipse castra haberet, venîsse, nihil ob id deminuto pretio, cognitum ex quodam captivo est. Id verò adeò superbum atque indignum visum, ejus soli, quod ipse bello captum possideret haberetque, inventum Romæ emptorem; ut, extemplo vocato præcone, tabernas argentarias, quæ circa forum Romanum tunc essent, jusserit venire. His motus ad Tutiam fluvium castra retulit, sex millia passuum ab Urbe: inde ad lucum Feroniæ pergit ire, templum eâ tempestate inclytum divitiis. Capenates aliqui accolæ ejus erant; primitias frugum eò donaque alia pro copiâ portantes, multo auro argentoque id exornatum habebant. His omnibus donis tum spoliatum templum: æris acervi, quum rudera milites religione inducti jacerent, post profectionem Hannibalis, magni inventi. Hujus populatio templi haud dubia inter scriptores est. Cœlius, Romam euntem ab Ereto divertisse eò Hannibalem, tradit: iterque ejus ab Reate, Cutiliisque, et ab Amiterno orditur: ex Campaniâ in Samnium, inde in Pelignos pervenisse; præterque oppidum Sulmonem in Marrucinos transîsse; inde Albensi agro in Marsos, hinc Amiternum, Forulosque vicum venisse. Neque ibi error est, quòd tanti exercitûs vestigia intra tam brevis ævi memoriam potuerint confundi: îsse enim eâ constat. Tantùm id interest, veneritne eo itinere ad Urbem, an ab Urbe in Campaniam redierit.

LIBRI VICESIMI SEPTIMI

CAP. XXXVI — LI.

EPITOME LIBRI VICESIMI SEPTIMI.

Cn. Fulvius proconsul, cum exercitu, ab Hannibale ad Herdoneam cæsus est. Meliore eventu a Claudio Marcello consule adversus eumdem ad Numistronem pugnatum est: inde Hannibal noctu recessit. Marcellus insecutus est, et subinde cedentem pressit, donec confligeret. Priore pugnâ Hannibal superior fuit, Marcellus insequenti. Fabius Maximus pater consul Tarentinos per proditionem recepit. In Hispaniâ ad Bæculam Scipio cum Hasdrubale Hamilcaris conflixit, et vicit. Inter alia captum puerum regalem eximiæ formæ ad avunculum Massinissam cum donis dimisit. Claudius Marcellus, T. Quintius Crispinus, consules, speculandi causâ progressi e castris, insidiis ab Hannibale circumventi sunt. Marcellus occisus fuit; Crispinus fugit. Res præterea a P. Sulpicio prætore adversus Philippum et Achæos gestas continet. xxxvi. Lustrum a censoribus conditum est: censa sunt civium capita centum triginta septem millia, centum et octo: ex quo numero apparuit, quantum hominum tot prœliorum adversa fortuna populo Romano abstulisset. xxxix, &c. Hasdrubal, qui cum exercitu novo transcenderat Alpes, ut se Hannibali conjungeret, cum millibus hominum quinquaginta sex cæsus est, M. Livii consulis ductu, sed non minore operâ Claudii Neronis consulis; xliii. Qui, quum Hannibali oppositus esset, relictis castris, ita ut hostem falleret, cum electâ manu profectus, Hasdrubalem circumvenit. [Cap. i — li. u. c. 542 — 545. a. c. 210 — 207.]

[U. C. 544. A. C. 208.]

XXXVI. De Hasdrubalis adventu in Italiam cura in dies crescebat. Massiliensium primùm legati nuntiaverant, eum in Galliam transgressum; erectosque adventu ejus, quia magnum pondus auri attulisse diceretur ad mercede auxilia conducenda, Gallorum animos. Missi deinde cum iis legati ab Româ Sex. Antistius et M. Ræcius ad rem inspiciendam, retulerant, misisse se cum Massiliensibus ducibus, qui per hospites eorum, principes Gallorum, omnia explorata referrent. Pro comperto habere, Hasdrubalem, ingenti jam coacto exercitu, proximo vere Alpes trajecturum; nec tum eum quidquam aliud morari, nisi quòd clausæ hieme Alpes essent. In locum M. Marcelli P. Ælius Pætus augur creatus inauguratusque; et Cn. Cornelius Dolabella rex sacrorum inauguratus est in locum M. Marcii,

qui biennio antè mortuus erat. Hoc eodem anno et lustrum conditum est a censoribus P. Sempronio Tuditano et M. Cornelio Cethego. Censa civium capita centum triginta septem millia, centum et octo: minor aliquantò numerus, quàm qui ante bellum fuerat. Eo anno [primùm, ex quo Hannibal in Italiam venisset] comitium tectum esse, memoriæ proditum est, et ludos Romanos semel instauratos ab ædilibus curulibus Q. Metello et C. Servilio; et plebejis ludis biduum instauratum ab Q. Mamilio et M. Cæcilio Metello ædilibus plebis. Et tria signa ad Cereris iidem dederunt: et Jovis epulum fuit ludorum causâ. Consulatum inde ineunt C. Claudius Nero et M. Livius iterum, qui, quia jam designati provincias sortiti erant, prætores sortiri jusserunt. C. Hostilio urbana evenit: addita et peregrina, ut tres in provincias exire possent: A. Hostilio Sardinia, C. Mamilio Sicilia, L. Porcio Gallia evenit. Summa legionum trium et viginti ita per provincias divisa, ut binæ consulum essent; quatuor Hispania haberet; tres prætores binas, in Siciliâ, in Sardiniâ, et Galliâ; duas C. Terentius in Etruriâ; duas Q. Fulvius in Bruttiis; duas Q. Claudius circa Tarentum et Sallentinos; unam C. Hostilius Tubulus Capuæ; duæ urbanæ ut scriberentur. Primis quatuor legionibus populus tribunos creavit: in cæteras consules miserunt.

[U. C. 545. A. C. 207.]

XXXVII. Priusquam consules proficiscerentur, novemdiale sacrum fuit, quia Vejis de cœlo lapidaverat. Sub unius prodigii (ut fit) mentionem, alia quoque nuntiata; Minturnis ædem Jovis et lucum Maricæ, item Atellæ murum et portam, de cœlo tacta. Minturnenses, terribilius quod esset, adjiciebant, sanguinis rivum in portâ fluxisse: et Capuæ lupus, nocte portam ingressus, vigilem laniaverat. Hæc procurata hostiis majoribus prodigia, et supplicatio diem unum fuit ex decreto pontificum: inde iterum novemdiale instauratum, quòd in Armilustro lapidibus visum pluere. Liberatas religione mentes turbavit rursus nuntiatum, Frusinone infantem natum esse quadrimo parem; nec magnitudine tam mirandum, quàm quòd is quoque, ut Sinuessæ biennio antè, incertus, mas an fœmina esset, natus erat. Id verò aruspices, ex Etruriâ acciti, fœdum ac turpe prodigium dicere: extorrem agro Romano, procul terræ contactu, alto mergendum. Vivum in arcam condidêre, provectumque in mare projecerunt. Decrevêre item pontifices, ut virgines ter

novenæ, per Urbem euntes, carmen canerent. Id quum in Jovis Statoris æde discerent, conditum ab Livio poëtâ, carmen, tacta de cœlo ædes in Aventino Junonis Reginæ: prodigiumque id ad matronas pertinere, aruspices quum respondissent, donoque Divam placandam esse; ædilium curulium edicto in Capitolium convocatæ, quibus in urbe Romanâ, intraque decimum lapidem ab urbe, domicilia essent, ipsæ inter se quinque et viginti delegerunt, ad quas ex dotibus stipem conferrent. Inde donum pelvis aurea facta, lataque in Aventinum, purèque et castè a matronis sacrificatum. Confestim ad aliud sacrificium eidem Divæ ab decemviris edicta dies, cujus ordo talis fuit: ab æde Apollinis boves fœminæ albæ duæ portâ Carmentali in urbem ductæ: post eas duo signa cupressea Junonis Reginæ portabantur: tum septem et viginti virgines, longam indutæ vestem, carmen in Junonem Reginam canentes ibant, illâ tempestate forsitan laudabile rudibus ingeniis, nunc abhorrens et inconditum, si referatur. Virginum ordinem sequebantur decemviri coronati laureâ, prætextatique. A portâ Jugario vico in forum venêre: in foro pompa constitit; et, per manus reste datâ, virgines sonum vocis pulsu pedum modulantes incesserunt: inde vico Tusco Velabroque, per Boarium Forum, in Clivum Publicium atque ædem Junonis Reginæ perrectum: ibi duæ hostiæ ab decemviris immolatæ, et simulacra cupressea in ædem illata.

XXXVIII. Diis ritè placatis, delectum consules habebant acriùs intentiùsque, quàm prioribus annis quisquam meminerat habitum: nam et belli terror duplicatus novi hostis in Italiam adventu; et minus juventutis erat, unde scriberent milites. Itaque colonos etiam maritimos, qui sacrosanctam vacationem dicebantur habere, dare milites cogèbant: quibus recusantibus, edixêre in diem certam, ut, quo quisque jure vacationem haberet, ad senatum deferret. Eâ die hi populi ad senatum venerunt: Ostiensis, Alsiensis, Antias, Anxuras, Minturnensis, Sinuessanus, et ab Supero Mari Senensis. Quum vacationes suas quisque populus recitaret; nullius, quum in Italiâ hostis esset, præter Antiatem Ostiensemque, vacatio observata est: et earum coloniarum juniores jurejurando adacti, supra dies triginta non pernoctaturos se esse extra mœnia coloniæ suæ, donec hostis in Italiâ esset. Quum omnes censerent, primo quoque tempore consulibus eundum ad bellum (nam et Hasdrubali occurren-

dum esse descendenti ab Alpibus, ne Gallos Cisalpinos, neve Etruriam, erectam in spem rerum novarum, sollicitaret; et Hannibalem suo proprio occupandum bello, ne emergere ex Bruttiis, atque obviàm fratri ire, posset), Livius cunctabatur, parum fidens suarum provinciarum exercitibus: "collegam ex duobus consularibus egregiis exerciti- "bus, et tertio, cui Q. Claudius Tarenti præesset, electio- "nem habere:" intuleratque mentionem de volonibus revocandis ad signa. Senatus liberam potestatem consulibus fecit, et supplendi unde vellent, et eligendi de omnibus exercitibus, quos vellent, permutandique, et ex provinciis, quos e re publicâ censerent esse, traducendi. Ea omnia cum summâ concordiâ consulum acta. Volones in undevicesimam et vicesimam legiones scripti. Magni roboris auxilia ex Hispaniâ quoque a P. Scipione M. Livio missa quidam ad id bellum auctores sunt: octo millia Hispanorum Gallorumque, et duo millia de legione militum, equitum mille, mixtos Numidas Hispanosque: M. Lucretium has copias navibus adduxisse: et sagittariorum funditorumque ad quatuor millia ex Siciliâ C. Mamilium misisse.

XXXIX. Auxerunt Romæ tumultum literæ ex Galliâ allatæ ab L. Porcio prætore: "Hasdrubalem movisse ex hi- "bernis, et jam Alpes transire: octo millia Ligurum, con- "scripta armataque, conjunctura se transgresso in Italiam "esse, nisi mitteretur in Ligures, qui eos bello occuparet: "se, cum invalido exercitu, quoad tutum putaret, progres- "surum." Hæ literæ consules, raptim confecto delectu, maturiùs, quàm constituerant, exire in provincias coëgerunt, eâ mente, ut uterque hostem in suâ provinciâ contineret, neque conjungi, aut conferre in unum vires pateretur. Plurimùm in eam rem adjuvit opinio Hannibalis: quòd, etsi eâ æstate transiturum in Italiam fratrem crediderat, recordando quæ ipse in transitu nunc Rhodani, nunc Alpium, cum hominibus locisque pugnando per quinque menses exhausisset, haudquâquam tam facilem maturumque transitum exspectabat. Ea tardiùs movendi ex hibernis causa fuit. Cæterùm Hasdrubali et suâ et aliorum spe omnia celeriora atque expeditiora fuêre. Non enim receperunt modò Arverni eum, deincepsque aliæ Gallicæ atque Alpinæ gentes; sed etiam secutæ sunt ad bellum: et quum per munita pleraque transitu fratris, quæ antea invia fuerant, ducebat; tum etiam, duodecim annorum assuetudine perviis Alpibus

factis, inter mitiora jam hominum transibat ingenia. Invisitati namque antea alienigenis, nec videre ipsi advenam in suâ terrâ assueti, omni generi humano insociabiles erant: et primò ignari, quò Pœnus pergeret, suas rupes suaque castella, et pecorum hominumque prædam peti crediderant: fama deinde Punici belli, quo duodecimum annum Italia urebatur, satis edocuerat, viam tantùm Alpes esse: duas prævalidas urbes, magno inter se maris terrarumque spatio discretas, de imperio et opibus certare. Hæ causæ aperuerant Alpes Hasdrubali. Cæterùm, quod celeritate itineris profectum erat, id mora ad Placentiam, dum frustra obsidet magis quàm oppugnat, corrupit. Crediderat campestris oppidi facilem expugnationem esse: et nobilitas coloniæ induxerat eum, magnum se exscidio ejus urbis terrorem cæteris ratum injecturum. Non ipsum solum ea oppugnatio impediit; sed Hannibalem, post famam transitûs ejus tantò spe suâ celeriorem, jam moventem ex hibernis, continuerat; quippe reputantem, non solùm quàm lenta urbium oppugnatio esset, sed etiam quàm ipse frustra eamdem illam coloniam, ab Trebiâ victor regressus, tentâsset.

XL. Consules, diversis itineribus profecti ab Urbe, velut in duo pariter bella distenderant curas hominum, simul recordantium, quas primus adventus Hannibalis intulisset Italiæ clades; simul, quum illa angeret cura, "quos tam "propitios urbi atque imperio fore Deos, ut eodem tempore "utrobique res publica prosperè gereretur? Adhuc ad-"versa secundis pensando rem ad id tempus extractam esse: "quum in Italiâ ad Trasimenum et Cannas præcipitâsset "Romana res, prospera bella in Hispaniâ prolapsam eam "erexisse: postea, quum in Hispaniâ alia super aliam cla-"des, duobus egregiis ducibus amissis, duos exercitus ex "parte delêsset, multa secunda in Italiâ Siciliâque gesta "quassatam rempublicam excepisse; et ipsum intervallum "loci, quòd in ultimis terrarum oris alterum bellum gereretur, "spatium dedisse ad respirandum. Nunc duo bella in Italiam "accepta, duo celeberrimi nominis duces circumstare ur-"bem Romanam, et unum in locum totam periculi molem, "omne onus incubuisse: qui eorum prior vicisset, intra "paucos dies castra cum altero juncturum." Terrebat et proximus annus lugubris duorum consulum funeribus. His anxii curis homines digredientes in provincias consules prosecuti sunt. Memoriæ proditum est, plenum adhuc iræ in

cives M. Livium, ad bellum proficiscentem, monenti Q. Fabio, ne, priusquam genus hostium cognôsset, temerè manum consereret, respondisse: "Ubi primùm hostium agmen "conspexisset, pugnaturum." Quum quæreretur, quæ causa festinandi esset? "Aut ex hoste egregiam gloriam," inquit, "aut ex civibus victis gaudium, meritum certè, etsi "non honestum, capiam." Priusquam Claudius consul in provinciam perveniret, per extremum finem agri Larinatis ducentem in Sallentinos exercitum Hannibalem cum expeditis cohortibus adortus, C. Hostilius Tubulus incomposito agmini terribilem tumultum intulit: ad quatuor millia hominum occidit, novem signa militaria cepit. Moverat ex hibernis ad famam hostis Q. Claudius, qui per urbes agri Sallentini castra disposita habebat. Itaque, ne cum duobus exercitibus simul confligeret, Hannibal nocte castra ex agro Tarentino movit, atque in Bruttios concessit. Claudius in Sallentinos agmen convertit. Hostilius, Capuam petens, obvius ad Venusiam fit consuli Claudio. Ibi ex utroque exercitu electa peditum quadraginta millia, duo millia et quingenti equites, quibus consul adversus Hannibalem rem gereret: reliquas copias Hostilius Capuam ducere jussus, ut Q. Fulvio pro consuli traderet.

XLI. Hannibal, undique contracto exercitu, quem in hibernis aut in præsidiis agri Bruttii habuerat, in Lucanos ad Grumentum venit, spe recipiendi oppida, quæ per metum ad Romanos defecissent. Eòdem a Venusiâ consul Romanus exploratis itineribus contendit; et mille ferè et quingentos passus castra ab hoste locat. Grumenti mœnibus propè injunctum videbatur Pœnorum vallum: quingenti passus intererant. Castra Punica ac Romana inter jacebat campus; colles imminebant nudi sinistro lateri Carthaginiensium, dextro Romanorum, neutris suspecti, quòd nihil silvæ neque ad insidias latebrarum habebant. In medio campo, ab stationibus procursantes, certamina, haud satis digna dictu, serebant. Id modò Romanum quærere apparebat, ne abire hostem pateretur. Hannibal, inde evadere cupiens, totis viribus in aciem descendebat. Tum consul, ingenio hostis usus, quò minùs in tam apertis collibus timeri insidiæ poterant, quinque cohortes, additis quinque manipulis, nocte jugum superare, et in aversis vallibus considere jubet: tempus exsurgendi ex insidiis, et aggrediendi hostem, Ti. Claudium Asellum tribunum militum et P. Claudium præfectum

sociûm edocet, quos cum iis mittebat. Ipse luce primâ copias omnes peditum equitumque in aciem eduxit. Paulò pòst et ab Hannibale signum pugnæ propositum est, clamorque in castris ad arma discurrentium est sublatus: inde eques pedesque certatim portis ruere, ac palati per campum properare ad hostes. Quos ubi effusos consul videt, tribuno militum tertiæ legionis C. Aurunculejo imperat, ut equites legionis, quanto maximo impetu possit, in hostem emittat: "ita, pecorum modo incompositos, toto passim campo se "fudisse, ut sterni obterique, priusquam instruantur, pos- "sint."

XLII. Nondum Hannibal e castris exierat, quum pugnantium clamorem audivit: itaque, excitus tumultu, raptim ad hostem copias agit. Jam primos occupaverat equester terror: peditum etiam prima legio et dextra ala prœlium inibant. Incompositi hostes, ut quemque aut pediti aut equiti casus obtulit, ita conserunt manus. Crescit pugna subsidiis, et procurrentium ad certamen numero augetur: pugnantesque (quod nisi in vetere exercitu, et duci veteri haud facile est) inter tumultum ac terrorem instruxisset Hannibal, ni cohortium ac manipulorum decurrentium per colles clamor, ab tergo auditus, metum, ne intercluderentur a castris, injecisset. Inde pavor incussus, et fuga passim fieri cœpta est: minorque cædes fuit, quia propinquitas castrorum breviorem fugam perculsis fecit. Equites enim tergo inhærebant: in transversa latera invaserant cohortes, secundis collibus viâ nudâ ac facili decurrentes. Tamen supra octo millia hominum occisa; supra septingentos capti: signa militaria novem adempta: elephanti etiam, quorum nullus usus in repentinâ ac tumultuariâ pugnâ fuerat, quatuor occisi, duo capti. Circa quingentos Romanorum sociorumque victores ceciderunt. Postero die Pœnus quievit: Romanus, in aciem copiis eductis, postquam neminem signa contrà efferre vidit, spolia legi cæsorum hostium, et suorum corpora collata in unum sepeliri jussit. Inde insequentibus continuis diebus aliquot ita institit portis, ut propè inferre signa videretur; donec Hannibal tertiâ vigiliâ, crebris ignibus tabernaculisque, quæ pars castrorum ad hostes vergebat, et Numidis paucis, qui in vallo portisque se ostenderent, relictis, profectus Apuliam petere intendit. Ubi illuxit, successit vallo Romana acies: et Numidæ ex composito paulisper in portis se valloque ostentavêre; frustrati-

que aliquamdiu hostes, citatis equis agmen suorum assequuntur. Consul, ubi silentium in castris, et ne paucos quidem, qui primâ luce obambulaverant, parte ullâ cernebat, duobus equitibus speculatum in castra præmissis, postquam satis tuta omnia esse exploratum est, inferri signa jussit: tantùmque ibi moratus, dum milites ad prædam discurrunt, receptui deinde cecinit, multòque ante noctem copias reduxit. Postero die primâ luce profectus, magnis itineribus famam et vestigia agminis sequens, haud procul Venusiâ hostem assequitur. Ibi quoque tumultuaria pugna fuit: supra duo millia Pœnorum cæsa. Inde nocturnis montanisque itineribus Pœnus, ne locum pugnandi daret, Metapontum petiit. Hanno inde (is enim præsidio ejus loci præfuerat) in Bruttios cum paucis ad exercitum novum comparandum missus. Hannibal, copiis ejus ad suas additis, Venusiam retro, quibus venerat itineribus, repetit, atque inde Canusium procedit. Nunquam Nero vestigiis hostis abstiterat: et Q. Fulvium, quum Metapontum ipse proficisceretur, in Lucanos, ne regio ea sine præsidio esset, arcessierat.

XLIII. Inter hæc ab Hasdrubale, postquam a Placentiæ obsidione abscessit, quatuor Galli equites, duo Numidæ, cum literis ad Hannibalem missi, quum per medios hostes totam ferme longitudinem Italiæ emensi essent, dum Metapontum cedentem Hannibalem sequuntur, incertis itineribus Tarentum delati, a vagis per agros pabulatoribus Romanis ad Q. Claudium proprætorem deducuntur. Eum primò incertis implicantes responsis, ut metus tormentorum admotus fateri vera coëgit, edocuerunt, literas se ab Hasdrubale ad Hannibalem ferre. Cum iis literis, sicut erant, signatis, L. Virginio tribuno militum ducendi ad Claudium consulem traduntur: duæ simul turmæ Samnitium præsidii causâ missæ. Qui ubi ad consulem pervenerunt, literæque lectæ per interpretem sunt, et ex captivis percontatio facta; tum Claudius, non id tempus esse reipublicæ ratus, quo consiliis ordinariis provinciæ suæ quisque finibus per exercitus suos cum hoste destinato ab senatu bellum gereret, audendum aliquid improvisum, inopinatum, quod cœptum non minorem apud cives quàm hostes terrorem faceret, perpetratum in magnam lætitiam ex magno metu verteret; literis Hasdrubalis Romam ad senatum missis, simul et ipse Patres conscriptos, quid pararet, edocet, ut, quum in Umbriâ se occursurum Hasdrubal fratri scribat, legionem a Capuâ Ro-

mam arcessant; delectum Romæ habeant; exercitum urbanum ad Narniam hosti opponant. Hæc senatui scripta. Præmissi item per agrum Larinatem, Marrucinum, Frentanum, Prætutianum, quâ exercitum ducturus erat, ut omnes ex agris urbibusque commeatus paratos militi ad vescendum in viam deferrent, equos jumentaque alia producerent, ut vehiculorum fessis copia esset. Ipse de toto exercitu civium sociorumque, quod roboris erat, delegit, sex millia peditum, mille equites: pronuntiat, occupare se in Lucanis proximam urbem Punicumque in eâ præsidium velle; ut ad iter parati omnes essent. Profectus nocte flexit in Picenum. Et consul quidem, quantis maximis itineribus poterat, ad collegam ducebat, relicto Q. Catio legato, qui castris præesset.

XLIV. Romæ haud minus terroris ac tumultûs erat, quàm fuerat biennio antè, quum castra Punica objecta Romanis mœnibus portisque fuerant: neque satis constabat animis, tam audax iter consulis laudarent vituperarentne. Apparebat (quo nihil iniquius est) ex eventu famam habiturum. "Castra prope Hannibalem hostem relicta sine duce, cum "exercitu, cui detractum foret omne, quod roboris, quod "floris fuerit; et consulem in Lucanos ostendisse iter, quum "Picenum et Galliam peteret, castra relinquentem nullâ "aliâ re tutiora, quàm errore hostis, qui ducem inde atque "exercitûs partem abesse ignoraret. Quid futurum, si id "palàm fiat? et aut insequi Neronem, cum sex millibus ar-"matorum profectum, Hannibal toto exercitu velit, aut cas-"tra invadere, prædæ relicta, sine viribus, sine imperio, "sine auspicio?" Veteres ejus belli clades, duo consules proximo anno interfecti, terrebant: "Et ea omnia accidisse, "quum unus imperator, unus exercitus hostium in Italiâ "esset: nunc duo bella Punica facta, duos ingentes exer-"citus, duos propè Hannibales in Italiâ esse: quippe et "Hasdrubalem, patre eodem Hamilcare genitum, æquè im-"pigrum ducem per tot in Hispaniâ annos Romano exer-"citatum bello, geminâ victoriâ insignem, duobus exerciti-"bus cum clarissimis ducibus deletis. Nam itineris quidem "celeritate ex Hispaniâ, et concitatis ad arma Gallicis gen-"tibus, multò magis, quàm Hannibalem ipsum, gloriari pos-"se: quippe in iis locis hunc coëgisse exercitum, quibus "ille majorem partem militum fame ac frigore, quæ miser-"rima mortis genera sunt, amisisset." Adjiciebant etiam

periti rerum Hispaniæ, "haud cum ignoto duce C. Nerone "congressurum; sed quem, in saltu impedito deprehensus "forte, haud secus quàm puerum, conscribendis fallacibus "conditionibus pacis frustratus elusisset." Omnia majora etiam vero præsidia hostium, minora sua, metu interprete, semper in deteriora inclinato, ducebant.

XLV. Nero, postquam jam tantum intervalli ab hoste fecerat, ut detegi consilium satis tutum esset, paucis milites alloquitur. Negat, "ullius consilium imperatoris in speciem "audacius, re ipsâ tutius fuisse, quàm suum. Ad certam "eos se victoriam ducere: quippe ad quod bellum collega "non antè, quàm ad satietatem ipsius peditum atque equi-"tum datæ ab senatu copiæ fuissent majores instructiores-"que, quàm si adversus ipsum Hannibalem iret, profectus "sit, eò ipsos, quantumcumque virium momentum addide-"rint, rem omnem inclinaturos. Auditum modò in acie "(nam, ne antè audiretur, daturum operam) alterum con-"sulem et alterum exercitum advenisse, haud dubiam victo-"riam facturum. Famam bellum conficere, et parva mo-"menta in spem metumque impellere animos. Gloriæ qui-"dem ex re bene gestâ partæ fructum propè omnem ipsos "laturos. Semper, quod postremum adjectum sit, id rem "totam videri traxisse. Cernere ipsos, quo concursu, quâ "admiratione, quo favore hominum iter suum celebretur." Et (Hercule!) per instructa omnia ordinibus virorum mulierumque, undique ex agris effusorum, inter vota et preces et laudes ibant: illos præsidia reipublicæ, vindices urbis Romæ imperiique appellabant: in illorum armis dextrisque suam liberûmque suorum salutem ac libertatem repositam esse. Deos omnes Deasque precabantur, ut illis faustum iter, felixque pugna, matura ex hostibus victoria esset: damnarenturque ipsi votorum, quæ pro iis suscepissent; ut, quemadmodum nunc solliciti prosequerentur eos, ita paucos post dies læti ovantibus victoriâ obviàm irent. Invitare inde pro se quisque, et offerre, et fatigare precibus, ut, quæ ipsis jumentisque usui essent, ab se potissimùm sumerent: benignè omnia cumulata dare. Modestiâ certare milites, ne quid ultra usum necessarium sumerent: nihil morari, nec ab signis absistere cibum capientes: diem ac noctem ire: vix, quod satis ad naturale desiderium corporum esset, quieti dare. Et ad collegam præmissi erant, qui nuntiarent adventum, percontarenturque, clam an palàm, interdiu an

noctu, venire sese vellet, iisdem an aliis considere castris. Nocte clam ingredi melius visum est.

XLVI. Tessera per castra ab Livio consule data erat, ut tribunum tribunus, centurio centurionem, eques equitem, pedes peditem acciperet: neque enim dilatari castra opus esse, ne hostis adventum alterius consulis sentiret: et coarctatio plurium in angusto tendentium facilior futura erat, quòd Claudianus exercitus nihil ferme, præter arma, secum in expeditionem tulerat. Cæterùm, in ipso itinere auctum voluntariis agmen erat; offerentibus sese ultro et veteribus militibus perfunctis jam militiâ, et juvenibus, quos certatim nomina dantes, si quorum corporis species roburque virium aptum militiæ videbatur, conscripserat. Ad Senam castra alterius consulis erant; et quingentos inde ferme passus Hasdrubal aberat. Itaque quum jam appropinquaret, tectus montibus substitit Nero, ne ante noctem castra ingrederetur. Silentio ingressi, ab sui quisque ordinis hominibus in tentoria abducti, cum summâ omnium lætitiâ hospitaliter excipiuntur. Postero die consilium habitum, cui et L. Porcius Licinus prætor affuit. Castra juncta consulum castris habebat; et ante adventum eorum, per loca alta ducendo exercitum, quum modò insideret angustos saltus, ut transitum clauderet, modò ab latere aut ab tergo carperet agmen, ludificatus hostem omnibus artibus belli fuerat: is tum in consilio aderat. Multorum eò inclinant sententiæ, ut, dum fessum viâ ac vigiliis reficeret militem Nero, simul et ad noscendum hostem paucos sibi sumeret dies, tempus pugnæ differretur. Nero non suadere modò, sed summâ ope orare instituit, "ne consilium suum, quod tutum celeritas fecisset, "temerarium morando facerent. Errore (qui non diuturnus futurus esset) velut torpentem, Hannibalem nec castra sua sine duce relicta aggredi, nec ad sequendum se "iter intendisse. Antequam se moveat, deleri exercitum "Hasdrubalis posse, [redireque] in Apuliam. Qui prolatando spatium hosti det, eum et illa castra prodere Hannibali, et aperire in Galliam iter, ut per otium, ubi velit, "Hasdrubali conjungatur. Extemplo signum dandum, et "exeundum in aciem: abutendumque errore hostium absentium præsentiumque; dum neque illi sciant cum paucioribus, nec hi cum pluribus et validioribus, rem esse." Consilio dimisso, signum pugnæ proponitur, confestimque in aciem procedunt.

XLVII. Jam hostes ante castra instructi stabant. Moram pugnæ attulit, quòd Hasdrubal, provectus ante signa cum paucis equitibus, scuta vetera hostium notavit, quæ antè non viderat, et strigosiores equos: multitudo quoque major solitâ visa est. Suspicatus enim id, quod erat, receptui properè cecinit, ac misit ad flumen, unde aquabantur: ubi et excipi aliqui possent, et notari oculis, si qui forte adustioris coloris, ut ex recenti viâ, essent; simul circumvehi procul castra jubet specularique, num auctum aliquâ parte sit vallum: et ut attendant, semel bisne signum canat in castris. Ea quum ordine omnia relata essent, castra nihil aucta errorem faciebant. Bina erant, sicut ante adventum consulis alterius fuerant; una M. Livii, altera L. Porcii: neutris quidquam, quo latiùs tenderetur, ad munimenta adjectum. Illud veterem ducem assuetumque Romano hosti movit, quòd semel in prætoriis castris signum, bis in consularibus referebant cecinisse: duos profectò consules esse; et, quonam modo alter ab Hannibale abscessisset, cura angebat. Minimè id, quod erat, suspicari poterat, tantæ rei frustratione Hannibalem elusum, ut, ubi dux, ubi exercitus esset, cum quo castra collata haberet, ignoraret. Profectò haud mediocri clade absterritum insequi non ausum: magnopere vereri, ne perditis rebus serum ipse auxilium venisset; Romanisque eadem jam fortuna in Italiâ quæ in Hispaniâ, esset. Interdum, literas suas ad eum non pervenisse, credere: interceptisque iis, consulem ad sese opprimendum accelerâsse. His anxius curis, exstinctis ignibus, vigiliâ primâ dato signo, ut taciti vasa colligerent, signa ferri jussit. In trepidatione et nocturno tumultu duces parum intentè asservati, alter in destinatis jam antè animo latebris subsedit, alter per vada nota Metaurum flumen tranavit. Ita desertum a ducibus agmen primò per agros palatur; fessique aliquot somno ac vigiliis sternunt corpora passim, atque infrequentia relinquunt signa. Hasdrubal, dum lux viam ostenderet, ripâ fluminis signa ferri jubet; et per tortuosi amnis sinus flexusque errorem volvens, haud multùm processit, ubi prima lux transitum opportunum ostendisset, transiturus. Sed quum, quantùm [mare] abscedebat, tantò altioribus coërcentibus amnem ripis, non inveniret vada, diem terendo spatium dedit ad insequendum sese hosti.

XLVIII. Nero primùm cum omni equitatu advenit. Porcius deinde assecutus cum levi armaturâ. Qui quum fes-

sum agmen carperent ab omni parte incursarentque, et jam, omisso itinere, quod fugæ simile erat, castra metari Pœnus in tumulo super fluminis ripam vellet; advenit Livius peditum omnibus copiis, non itineris modo, sed ad conserendum extemplo prœlium instructis armatisque. Sed ubi omnes copias conjunxerunt, directaque acies est, Claudius dextro in cornu, Livius ab sinistro pugnam instruit: media acies prætori tuenda datur. Hasdrubal, omissâ munitione castrorum, postquam pugnandum vidit, in primâ acie ante signa elephantos collocat: circa eos lævo in cornu adversus Claudium Gallos opponit, haud tantùm eis fidens, quantùm ab hoste timeri eos credebat. Ipse dextrum cornu adversus M. Livium sibi atque Hispanis (et ibi maximè in vetere milite spem habebat) sumpsit. Ligures in medio post elephantos positi: sed longior, quàm latior, acies erat. Gallos prominens collis tegebat. Ea frons, quam Hispani tenebant, cum sinistro Romanorum cornu concurrit: dextra omnis acies extra prœlium eminens cessabat: collis oppositus arcebat, ne aut a fronte, aut ab latere aggrederentur. Inter Livium Hasdrubalemque ingens contractum certamen erat, atroxque cædes utrimque edebatur. Ibi duces ambo, ibi pars major peditum equitumque Romanorum; ibi Hispani, vetus miles peritusque Romanæ pugnæ, et Ligures, durum in armis genus: eòdem versi elephanti, qui primo impetu turbaverant antesignanos, et jam signa moverant loco: deinde, crescente certamine et clamore, impotentiùs jam regi, et inter duas acies versari, velut incerti quorum essent; haud dissimiliter navibus sine gubernaculo vagis. Claudius, "Quid ergo præcipiti cursu tam longum iter emensi sumus?" clamitans militibus, quum in adversum collem frustra signa erigere conatus esset, postquam eâ regione penetrari ad hostem non videbat posse; cohortes aliquot subductas e dextro cornu, ubi stationem magis segnem, quàm pugnam, futuram cernebat, post aciem circumducit: et, non hostibus modò, sed etiam suis inopinantibus, in sinistrum hostium latus incurrit: tantaque celeritas fuit, ut, quum ostendissent se ab latere, mox in terga jam pugnarent. Ita ex omnibus partibus, ab fronte, ab latere, ab tergo trucidantur Hispani Liguresque; et ad Gallos jam cædes pervenerat. Ibi minimum certaminis fuit: nam et pars magna ab signis aberant, nocte dilapsi, stratique somno passim per agros; et, qui aderant, itinere ac vigiliis fessi, intolerantissima loboris corpora, vix arma humeris gestabant. Et jam

diei medium erat, sitisque et calor hiantes cædendos capiendosque affatim præbebat.

XLIX. Elephanti plures ab ipsis rectoribus, quàm ab hoste, interfecti; fabrile scalprum cum malleo habebant: id, ubi sævire belluæ ac ruere in suos cœperant, magister, inter aures positum, ipso in articulo, quo jungitur capiti cervix, quanto maximo poterat ictu, adigebat. Ea celerrima via mortis in tantæ molis belluâ inventa erat, ubi regendi spem vicissent: primusque id Hasdrubal instituerat, dux quum sæpe aliàs memorabilis, tum illâ præcipuè pugnâ. Ille pugnantes, hortando, pariterque obeundo pericula, sustinuit: ille fessos abnuentesque tædio et labore, nunc precando, nunc castigando, accendit: ille fugientes revocavit, omissamque pugnam aliquot locis restituit: postremò, quum haud dubiè fortuna hostium esset, ne superesset tanto exercitui suum nomen secuto, concitato equo se in cohortem Romanam immisit. Ibi, ut patre Hamilcare et Hannibale fratre dignum erat, pugnans cecidit. Nunquam eo bello unâ acie tantum hostium interfectum est; redditaque æqua Cannensi clades, vel ducis vel exercitûs interitu, videbatur. Quinquaginta sex millia hostium occisa: capta quinque millia et quadringenti: præda alia magna tum omnis generis, tum auri etiam argentique. Civium etiam Romanorum, qui capti apud hostes erant, supra quatuor millia capitum recepta. Id solatii fuit pro amissis eo prœlio militibus: nam haudquâquam incruenta victoria fuit: octo ferme millia Romanorum sociorumque occisa. Adeòque etiam victores sanguinis cædisque ceperat satietas, ut postero die, quum esset nuntiatum Livio consuli, Gallos Cisalpinos Liguresque, qui aut prœlio non affuissent, aut inter cædem effugissent, uno agmine abire sine certo duce, sine signis, sine ordine ullo, aut imperio; posse, si una equitum ala mittatur, omnes deleri; "Supersint," inquit, "aliqui nuntii, et hostium cladis, et nostræ virtutis."

L. Nero, eâ nocte quæ secuta est pugnam, citatiore quàm inde venerat agmine, die sexto ad stativa sua, atque ad hostem pervenit. Iter ejus frequentiâ minore, quia nemo præcesserat nuntius, lætitiâ verò tantâ, vix ut compotes mentium præ gaudio essent, celebratum est. Nam Romæ neuter animi habitus satis dici enarrarique potest; nec quo incerta exspectatione eventûs civitas fuerat, nec quo victoriæ famam

accepit. Nunquam per omnes dies, ex quo Claudium consulem profectum fama attulit, ab orto sole ad occidentem, aut senator quisquam a curiâ atque ab magistratibus abscessit, aut populus e foro. Matronæ, quia nihil in ipsis opis erat, in preces obtestationesque versæ, per omnia delubra vagæ suppliciis votisque fatigare Deos. Tam sollicitæ ac suspensæ civitati fama incerta primò accidit, duos Narnienses equites in castra, quæ in faucibus Umbriæ opposita erant, venisse ex prœlio, nuntiantes cæsos hostes. Et primò magis auribus, quàm animis, id acceptum erat, ut majus lætiusque, quàm quod mente capere, aut satis credere possent: et ipsa celeritas fidem impediebat, quòd biduo antè pugnatum dicebatur. Literæ deinde ab L. Manlio Acidino missæ ex castris afferuntur de Narniensium equitum adventu. Eæ literæ, per forum ad tribunal prætoris latæ, senatum curiâ exciverunt: tantoque certamine ac tumultu populi ad fores curiæ concursum est, ut adire nuntius non posset, traheturque a percontantibus vociferantibusque, ut in Rostris priùs, quàm in senatu, literæ recitarentur. Tandem submoti et coërciti a magistratibus: dispensarique lætitia inter impotentes ejus animos potuit. In senatu primùm, deinde in concione, literæ recitatæ sunt: et, pro cujusque ingenio, aliis jam certum gaudium, aliis nulla antè futura fides erat, quàm legatos consulumve literas audîssent.

LI. Ipsos deinde appropinquare legatos allatum est: tum enimvero omnis ætas currere obvii, primus quisque oculis auribusque haurire tantum gaudium cupientes: ad Mulvium usque pontem continens agmen pervenit. Legati (erant L. Veturius Philo, P. Licinius Varus, Q. Cæcilius Metellus) circumfusi omnis generis hominum frequentiâ in forum pervenerunt; quum alii ipsos, alii comites eorum, quæ acta essent, percontarentur; et, ut quisque audierat, exercitum hostium imperatoremque occisum, legiones Romanas incolumes, salvos consules esse, extemplo aliis porro impertiebant gaudium suum. Quum ægrè in curiam perventum esset, multò ægriùs submotâ turbâ, ne Patribus misceretur, literæ in senatu recitatæ sunt: inde producti in concionem legati. L. Veturius, literis recitatis, ipse planiùs omnia, quæ acta erant, exposuit cum ingenti assensu, postremò etiam clamore universæ concionis, quum vix gaudium animis caperent. Discursum inde ab aliis circa templa Deûm, ut grates agerent; ab aliis domos, ut conjugibus liberisque tam lætum

nuntium impertirent. Senatus, quòd M. Livius et C. Claudius consules, incolumi exercitu, ducem hostium legionesque occidissent, supplicationem in triduum decrevit; eam supplicationem C. Hostilius prætor pro concione edixit; celebrataque a viris fœminisque est. Omnia templa per totum triduum æqualem turbam habuêre: quum matronæ amplissimâ veste cum liberis, perinde ac si debellatum foret, omni solutæ metu, Deis immortalibus grates agerent. Statum quoque civitatis ea victoria movit; ut jam inde, haud secus quàm in pace, res inter se contrahere, vendendo, emendo, mutuum dando, argentum creditum solvendo, auderent. C. Claudius consul quum in castra redîsset, caput Hasdrubalis, quod servatum cum curâ attulerat, projici ante hostium stationes, captivosque Afros vinctos, ut erant, ostendi, duos etiam ex iis solutos ire ad Hannibalem, et expromere, quæ acta essent, jussit. Hannibal, tanto simul publico familiarique ictus luctu, "agnoscere se fortunam Carthaginis," fertur dixisse: castrisque inde motis, ut omnia auxilia, quæ diffusa latiùs tueri non poterat, in extremum Italiæ angulum Bruttios contraheret, et Metapontinos, civitatem universam, excitos sedibus suis, et Lucanorum qui suæ ditionis erant, in Bruttium agrum traduxit.

EPITOME LIBRI VICESIMI OCTAVI.

Res in Hispaniâ prosperè gestæ a Silano, Scipionis legato, et ab L. Scipione fratre adversus Pœnos, a Sulpicio proconsule et ab Attalo rege Asiæ adversus Philippum regem Macedonum, pro Ætolis, referuntur. Quum M. Livio et Claudio Neroni consulibus triumphus decretus esset, Livius, qui in provinciâ suâ rem gesserat, quadrigis invectus est; Nero, qui in collegæ provinciam, ut victoriam ejus adjuvaret, venerat, equo est secutus, et in hoc habitu plus gloriæ reverentiæque habuit: nam et plus in bello, quàm collega, fecerat. Ignis in æde Vestæ negligentiâ virginis, quæ non custodierat, exstinctus est: virgo cæsa est flagro. P. Scipio in Hispaniâ cum Pœnis debellavit quarto decimo anno ejus belli, quinto pòst anno quàm ierat: exclusisque in totum possessione ejus hostibus, Hispaniam recepit: et a Tarracone in Africam ad Syphacem regem Numidarum duobus navigiis transvectus, fœdus junxit. Hasdrubal Gisgonis ibi cum eo in eodem lecto accubuit. Munus gladiatorium in honorem patris patruique Carthagine Novâ edidit, non ex gladiatoribus, sed ex iis, qui aut in honorem ducis, aut ex provocatione, in certamen descendebant: in quo reguli fratres de regno ferro contenderunt. Quum Astapa urbis ab Romanis oppugnaretur, oppidani liberos et conjuges rogo exstructo occiderunt, et se insuper præcipitaverunt. Ipse Scipio, dum gravi morbo implicitus est, seditionem, in parte exercitûs motam, confirmatus discussit, rebellantesque Hispaniæ populos coëgit in deditionem venire; et, amicitiâ factâ cum Masinissâ rege Numidarum, qui illi auxilium, si in Africam trajecisset, pollicebatur; cum Gaditanis quoque post discessum inde Magonis, cui ex Carthagine scriptum erat, ut in Italiam trajiceret; Romam reversus, consulque creatus. Africam provinciam petenti, contradicente Q. Fabio Maximo, Sicilia data est; permissumque, in Africam trajiceret, si ex re publicâ esse censeret. Mago, Hamilicaris filius, a minore Beleari insulâ, ubi hiemârat, in Italiam trajecit. [Cap. I — XLVI. U. C. 545 — 547. A. C. 207 — 205.]

EPITOME LIBRI UNDETRICESIMI.

Ex Siciliâ C. Lælius in Africam a Scipione missus ingentem prædam reportavit, et mandata Masinissæ Scipioni exposuit, conquerentis, quòd nondum exercitum in Africam trajecisset. Bellum in Hispaniâ finitum, victore Romano, quod Indibilis excitaverat; ipse in acie occisus; Mandonius exposcentibus Romanis a suis deditus est. Magoni, qui in Galliâ et Liguribus erat, ex Africâ et militum ampla manus missa, et pecuniæ, quibus auxilia conduceret: præceptumque, ut se Hannibali jungeret. Scipio a Syracusis in Bruttios trajecit, et Locros, pulso Punico præsidio, fugatoque Hannibale, recepit. Pax cum Philippo facta est. Idæa Mater deportata est Romam a Pessinunte oppido Phrygiæ, carmine in libris Sibyllinis invento, "pelli Italiâ alienigenam "hostem posse, si Mater Idæa deportata Romam esset." Tradita autem est Romanis per Attalum regem Asiæ. Lapis erat, quem Matrem Deûm incolæ dicebant. Excepit P. Scipio Nasica, Cn. filius, ejus, qui in Hispaniâ perierat, vir optimus a senatu judicatus, adolescens nondum quæstorius, quoniam ita responsum jubebat, "ut numen "id ab optimo viro reciperetur consecrareturque." Locrenses legatos Romam miserunt, qui de impotentiâ Q. Pleminii legati quererentur, quòd pecuniam Proserpinæ abstulerat, et liberos eorum ac conjuges stupraverat. Pleminius, in catenis Romam perductus, in carcere mortuus est. Quum falsus rumor de P. Scipione proconsule, qui in Siciliâ erat, in Urbem perlatus esset, tamquam is luxuriaretur; missis ob hoc legatis a senatu, qui explorarent an ea vera essent, purgatus infamiâ Scipio in Africam trajecit, senatûs permissu. Syphax, acceptâ in matrimonium filiâ Hasdrubalis Gisgonis, amicitæ, quam cum Scipione ipse junxerat, renuntiavit. Masinissa, rex Massyliorum, dum pro Carthaginiensibus in Hispaniâ militat, amisso patre Galâ, de regno exciderat: quo per bellum sæpe repetito, aliquot prœliis a Syphace rege Numidarum victus, in totum privatus est: et cum ducentis equitibus exsul Scipioni se junxit; et cum eo primo statim bello Hannonem Hamilcaris filium cum amplâ manu interemit. Scipio, adventu Hasdrubalis et Syphacis, qui propè cum centum millibus armatorum venerant, ab obsidione Uticæ depulsus, hiberna communivit. Sempronius consul in agro Crotoniensi prosperè adversus Hannibalem pugnavit. Lustrum a censoribus conditum est: censa sunt civium capita ducenta quatuordecim millia. Inter censores, M. Livium et Claudium Neronem, notabilis discordia fuit: nam et Claudius Livio collegæ equum ademit, quòd a populo damnatus actusque in exsilium fuerat; et Livius Claudio, quòd falsum in se testimonium dixisset, et quòd non bonâ fide secum in gratiam redisset. Idem omnes tribus, extra unam, ærarias reliquit, quòd et innocentem se damnâssent, et postea consulem censoremque fecissent. [Cap. I — XXXVIII. U. C. 547 — 548. A. C. 205 — 204.]

LIBRI TRICESIMI

CAP. XXIX — XLIII.

EPITOME LIBRI TRICESIMI

In Africâ Scipio Carthaginienses et eumdem Syphacem Numidarum regem Hasdrubalemque, pluribus prœliis vicit, adjuvante Masinissâ; binaque hostium castra expugnavit; in quibus quadraginta millia hominum ferro ignique consumpta sunt. Syphacem per C. Lælium et Masinissam cepit. Masinissa Sophonisbam, uxorem Syphacis, filiam Hasdrubalis, captam statim adamavit, et, nuptiis factis, uxorem habuit: castigatus a Scipione, venenum ei misit; quo hausto illa decessit. Effectumque est multis Scipionis victoriis, ut Carthaginienses, in desperationem acti, in auxilium publicæ salutis Hannibalem ex Italiâ revocarent: isque, anno decimosexto Italiâ decedens, XXX. In Africam trajecit, tentavitque per colloquium pacem cum Scipione componere: XXXV. Et, quum de conditionibus pacis non convenisset, acie victus est. XXXVII. Pax Carthaginiensibus data est petentibus. Hannibal Gisgonem, pacem dissuadentem, manu suâ detraxit; excusatâ deinde temeritate facti, ipse pacem suasit. Mago, qui bello in agro Insubrium cum Romanis conflixerat, vulneratus, dum in Africam per legatos revocatus revertitur, ex vulnere mortuus est. Masinissæ regnum restitutum est. Reversus in Urbem Scipio amplissimum nobilissimumque egit triumphum, quem Q. Terentius Culleo senator pileatus secutus est. Scipio Africanus (incertum militari priùs favore, an populari aurâ ita cognominatus) primus certè hic imperator victæ a se nomine gentis nobilitatus est. [Cap. I — XLV. U. C. 549 — 551. A. C. 203 — 201.]

[U. C. 550. A. C. 202.]

XXIX. Jam Adrumetum venerat Hannibal; unde, ad reficiendum ex jactatione maritimâ militem paucis diebus sumptis, excitus pavidis nuntiis, omnia circa Carthaginem obtineri armis, afferentium, magnis itineribus Zamam contendit. Zama quinque dierum iter ab Carthagine abest: inde præmissi speculatores quum excepti a custodibus Romanis deducti ad Scipionem essent, traditos eos tribunis militum, jussosque omisso metu visere omnia, per castra, quâ vellent, circumduci jussit: percontatusque, sati'n per commodum omnia explorâssent, datis, qui prosequerentur, retro ad Hannibalem dimisit. Hannibal nihil quidem eorum, quæ nuntiabantur, (nam et, Masinissam cum sex millibus peditum, quatuor equitum venisse eo ipso forte die, afferebant) læto animo audiit, maximè hostis fiduciâ, quæ non de nihilo profectò concepta esset, perculsus. Itaque, quamquam et ipse causa belli erat, et adventu suo turba-

verat et pactas inducias, et spem fœderum; tamen, si integer, quàm si victus, peteret pacem, æquiora impetrari posse ratus, nuntium ad Scipionem misit, ut colloquendi secum potestatem faceret. Id utrùm suâ sponte fecerit, an publico consilio, neutrum cur affirmem, habeo. Valerius Antias, primo prœlio victum eum a Scipione, quo duodecim millia armatorum in acie sunt cæsa, mille et septingenti capti, legatum cum aliis decem legatis tradit in castra ad Scipionem venisse. Cæterùm Scipio quum colloquium haud abnuisset, ambo ex composito duces castra protulerunt, ut coire ex propinquo possent. Scipio haud procul Naraggarâ urbe, tum ad cætera loco opportuno, tum quòd aquatio intra teli conjectum erat, consedit. Hannibal tumulum a quatuor millibus inde, tutum commodumque alioquin, nisi quòd longinquæ aquationis erat, cepit. Ibi in medio locus conspectus undique, ne quid insidiarum esset, delectus.

XXX. Submotis pari spatio armatis, cum singulis interpretibus congressi sunt, non suæ modò ætatis maximi duces, sed omnis ante se memoriæ, omnium gentium cuilibet regum imperatorumve pares. Paulisper, alter alterius conspectu, admiratione mutuâ propè attoniti, conticuêre. Tum Hannibal prior, "Si hoc ita fato datum erat, ut, qui "primus bellum intuli populo Romano, quique toties propè "in manibus victoriam habui, is ultro ad pacem petendam venirem; lætor te mihi sorte potissimùm datum, a "quo peterem. Tibi quoque inter multa egregia non in ultimis laudum hoc fuerit, Hannibalem, cui tot de Romanis "ducibus victoriam Dii dedissent, tibi cessisse; teque huic "bello, vestris priùs quàm nostris cladibus insigni, finem "imposuisse. Hoc quoque ludibrium casûs ediderit Fortuna, ut, quum patre tuo consule ceperim arma, cum eodem "primùm Romano imperatore signa contulerim, ad filium "ejus inermis ad pacem petendam veniam. Optimum quidem fuerat, eam patribus nostris mentem datam ab Diis "esse, ut et vos Italiæ, et nos Africæ imperio contenti essemus: neque enim ne vobis quidem Sicilia ac Sardinia "satis digna pretia sunt pro tot classibus, tot exercitibus, "tot tam egregiis amissis ducibus. Sed præterita magis "reprehendi possunt, quàm corrigi. Ita aliena appetivimus, "ut de nostris dimicaremus, nec in Italiâ solùm vobis bellum, nobis in Africâ esset; sed et vos in portis vestris

"propè ac mœnibus signa armaque hostium vidistis, et nos "ab Carthagine fremitum castrorum Romanorum exaudi-"mus. Quod igitur nos maximè abominaremur, vos ante "omnia optaretis, in meliore vestrâ fortunâ de pace agitur: "agimus ii, quorum et maximè interest pacem esse, et qui "quodcumque egerimus, ratum civitates nostræ habituræ "sint. Animo tantùm nobis opus est non abhorrente a qui-"etis consiliis. Quod ad me attinet, jam ætas senem in "patriam revertentem, unde puer profectus sum, jam se-"cundæ, jam adversæ res, ita erudierunt, ut rationem se-"qui, quàm fortunam, malim. Tuam et adolescentiam et "perpetuam felicitatem, ferociora utraque, quàm quietis "opus est consiliis, metuo. Non temerè incerta casuum "reputat, quem fortuna nunquam decepit. Quod ego fui "ad Trasimenum, ad Cannas, id tu hodie es. Vixdum "militari ætate imperio accepto, omnia audacissimè incipi-"entem nusquam fefellit fortuna. Patris et patrui perse-"cutus mortem, ab calamitate vestræ domûs decus insigne "virtutis pietatisque eximiæ cepisti: amissas Hispanias re-"cuperâsti, quatuor inde Punicis exercitibus pulsis: con-"sul creatus, quum cæteris ad tutandam Italiam parum ani-"mi esset, transgressus in Africam, duobus hîc exercitibus "cæsis, binis eâdem horâ captis simul incensisque castris, "Syphace potentissimo rege capto, tot urbibus regni ejus, "tot nostri imperii ereptis, me sextumdecimum jam annum "hærentem in possessione Italiæ detraxisti. Potest victoriam, "inquam, malle, quàm pacem, animus. Novi spiritus magis "magnos, quàm utiles: et mihi talis aliquando fortuna af-"fulsit. Quòd si in secundis rebus bonam quoque mentem "darent Dii; non ea solùm, quæ evenissent, sed etiam ea, "quæ evenire possent, reputaremus. Ut omnium oblivisca-"ris aliorum, satis ego documenti in omnes casus sum. "Quem modò, castris inter Anienem atque urbem vestram "positis, signa inferentem ad mœnia Romana; hîc cernis, "duobus fortissimis viris, fratribus, clarissimis imperatori-"bus, orbatum, ante mœnia propè obsessæ patriæ, quibus "terrui vestram urbem, ea pro meâ deprecantem. Maximæ "cuique fortunæ minimè credendum est. In bonis tuis re-"bus, nostris dubiis, tibi ampla ac speciosa danti est pax: "nobis petentibus magis necessaria, quàm honesta. Melior "tutiorque est certa pax, quàm sperata victoria: hæc in "tuâ, illa in Deorum manu est. Ne tot annorum felicita-"tem in unius horæ dederis discrimen. Quum tuas vires,

"tum vim Fortunæ Martemque belli communem, propone "animo. Utrimque ferrum, corpora humana erunt: nusquam minùs quàm in bello, eventus respondent. Non "tantum ad id, quod datâ pace jam habere potes, si prœlio "vincas, gloriæ adjeceris, quantum ademeris, si quid adversi "eveniat. Simul parta ac sperata decora unius horæ fortuna "evertere potest. Omnia in pace jungendâ tuæ potestatis "sunt, P. Corneli: tunc ea habenda fortuna erit, quam Dii "dederint. Inter pauca felicitatis virtutisque exempla "M. Atilius quondam in hac eâdem terrâ fuisset, si victor "pacem petentibus dedisset patribus nostris: non statuendo "tandem felicitati modum, nec cohibendo efferentem se fortunam, quantò altiùs elatus erat, eò fœdiùs corruit. Est "quidem ejus, qui dat, non qui petit, conditiones dicere "pacis: sed forsitan non indigni simus, qui nobismet ipsi "multam irrogemus. Non recusamus, quin omnia, propter "quæ bellum initum est, vestra sint, Sicilia, Sardinia, Hispania, quidquid insularum toto inter Africam Italiamque "continetur mari. Carthaginienses, inclusi Africæ litoribus, vos (quando ita Diis placuit) externa etiam terrâ "marique videamus regentes imperia. Haud negaverim, "propter non nimis sincerè petitam aut exspectatam nuper "pacem, suspectam esse vobis Punicam fidem: multùm, "per quos petita sit, ad fidem tuendæ pacis pertinet, Scipio. "Vestri quoque (ut audio) Patres nonnihil etiam ob hoc, "quia parum dignitatis in legatione erat, negaverunt pacem. "Hannibal peto pacem; qui neque peterem, nisi utilem "crederem: et propter eamdem utilitatem tuebor eam, "propter quam petii: et, quemadmodum, quia a me bellum "cœptum est, ne quem ejus pœniteret, quoad ipsi invidêre "Dei, præstiti; ita annitar, ne quem pacis per me partæ "pœniteat."

XXXI. Adversus hæc imperator Romanus in hanc ferè sententiam respondit. "Non me fallebat, Hannibal, adventûs tui spe Carthaginienses et præsentem induciarum "fidem, et spem pacis turbâsse: neque tu id sanè dissimulas, qui de conditionibus superioribus pacis omnia subtrahas, præter ea, quæ jam pridem in nostrâ potestate sunt. "Cæterùm, sicut tibi curæ est, sentire cives tuos, quanto "per te onere leventur; sic mihi laborandum est, ne, quæ "tunc pepigerunt, hodie subtracta ex conditionibus pacis, "præmia perfidiæ habeant. Indigni, quibus eadem pateat

"conditio, ut etiam prosit vobis fraus, petitis. Neque patres nostri priores de Siciliâ, neque nos de Hispaniâ fecimus bellum: et tunc Mamertinorum sociorum periculum, et nunc Sagunti exscidium nobis pia ac justa induerunt arma. Vos lacessîsse, et tu ipse fateris, et Dei testes sunt; qui et illius belli exitum secundum jus fasque dederunt, et hujus dant et dabunt. Quod ad me attinet, et humanæ infirmitatis memini, et vim fortunæ reputo, et omnia, quæcumque agimus, subjecta esse mille casibus scio. Cæterùm, quemadmodum superbè et violenter me faterer facere, si priùs, quàm in Africam trajecissem, te tuâ voluntate cedentem Italiâ, et, imposito in naves exercitu, ipsum venientem ad pacem petendam adspernarer; sic nunc, quum propè manu consertâ restitantem ac tergiversantem in Africam attraxerim, nullâ sum tibi verecundiâ obstrictus. Proinde si quid ad ea, in quæ tum pax conventura videbatur (quæ sint, nôsti), multæ navium cum commeatu per inducias expugnatarum legatorumque violatorum adjicitur, est, quod referam ad consilium. Sin illa quoque gravia videntur, bellum parate, quoniam pacem pati non potuistis." Ita infectâ pace, ex colloquio ad suos quum se recipissent, frustra verba jactata renuntiant: armis decernendum esse, habendamque eam fortunam, quam Dii dedissent.

XXXII. In castra ut est ventum, pronuntiant ambo, "Arma expedirent milites animosque ad supremum certamen, non in unum diem, sed in perpetuum, si felicitas adesset, victores. Roma an Carthago jura gentibus daret, ante crastinam noctem scituros: neque enim Africam, aut Italiam, sed orbem terrarum, victoriæ præmium fore; par periculum præmio, quibus adversæ pugnæ fortuna fuisset:" nam neque Romanis effugium ullum patebat in alienâ ignotâque terrâ; et Carthagini, supremo auxilio effuso, adesse videbatur præsens exscidium. Ad hoc discrimen procedunt postero die duorum opulentissimorum populorum duo longè clarissimi duces, duo fortissimi exercitus, multa antè parta decora aut cumulaturi eo die, aut eversuri. Anceps igitur spes et metus miscebant animos; contemplantibusque modò suam modò hostium aciem, quum oculis magis, quàm ratione, pensarent vires, simul læta, simul tristia obversabantur. Quæ ipsis suâ sponte non succurrebant, ea duces admonendo atque hortando subjiciunt. Pœnus sede-

cim annorum in terrâ Italiâ res gestas, tot duces Romanos, tot exercitus occidione occisos, et sua cuique decora, ubi ad insignem alicujus pugnæ memoriâ militem venerat, referebat. Scipio Hispanias, et recentia in Africâ prœlia, et confessionem hostium, quòd neque non petere pacem propter metum, neque manere in eâ præ insitâ animis perfidiâ, potuissent: ad hoc, colloquium Hannibalis, in secreto habitum, ac liberum fingenti, quâ velit, flecti. Ominatur, quibus quondam auspiciis patres eorum pugnaverint ad Ægates insulas, ea illis exeuntibus in aciem portendisse Deos: "Adesse finem belli ac laboris. In manibus esse prædam "Carthaginis, reditum domum in patriam, ad parentes, "liberos, conjuges, Penatesque Deos." Celsus hæc corpore, vultuque ita læto, ut vicisse jam crederes, dicebat. Instruit deinde primos hastatos, post eos principes: triariis postremam aciem clausit.

XXXIII. Non confertas autem cohortes ante sua quamque signa instruebat, sed manipulos aliquantùm inter se distantes, ut esset spatium, quo elephanti hostium accepti nihil ordines turbarent. Lælium (cujus antè legati, eo anno quæstoris extra sortem ex senatûs-consulto, operâ utebatur) cum Italico equitatu ab sinistro cornu, Masinissam Numidasque ab dextro opposuit: vias patentes inter manipulos antesignanorum velitibus (ea tunc levis armatura erat) complevit; dato præcepto, ut, ad impetum elephantorum, aut post rectos refugerent ordines, aut, in dextram lævamque discursu applicantes se antesignanis, viam, quâ irruerent in ancipitia tela, belluis darent. Hannibal, ad terrorem primum, elephantos (octoginta autem erant, quot nullâ unquam in acie antè habuerat) instruxit: deinde auxilia Ligurum Gallorumque, Balearibus Maurisque admixtis; in secundâ acie Carthaginienses Afrosque, et Macedonum legionem; modico inde intervallo relicto, subsidiariam aciem Italicorum militum (Bruttii plerique erant, vi ac necessitate plures, quàm suâ voluntate, decedentem ex Italiâ secuti) instruxit. Equitatum etiam ipsum circumdedit cornibus: dextrum Carthaginienses, sinistrum Numidæ tenuerunt. Varia adhortatio erat in exercitu inter tot homines, quibus non lingua, non mos, non lex, non arma, non vestitus habitusque, non causa militandi eadem esset. Auxiliaribus et præsens et multiplicata merces ex prædâ ostentatur: Galli proprio atque insito in Romanos odio accenduntur: Liguribus cam-

pi uberes Italiæ, deductis ex asperrimis montibus, in spem victoriæ ostentantur: Mauros Numidasque Masinissæ impotenti futuro dominatu terret. Aliis aliæ spes ac metus jactantur. Carthaginiensibus mœnia patriæ, Dii Penates, sepulcra majorum liberi cum parentibus, conjuges pavidæ, aut exscidium servitiumque, aut imperium orbis terrarum, nihil aut in metum aut in spem medium ostentatur. Quum maximè hæc imperator apud Carthaginienses, duces suarum gentium inter populares, plerique per interpretes inter immixtos alienigenis, agerent, tubæ cornuaque ab Romanis cecinerunt: tantusque clamor ortus, ut elephanti in suos, sinistro maximè cornu, verterentur, Mauros ac Numidas. Addidit facilè Masinissa perculsis terrorem, nudavitque ab eâ parte aciem equestri auxilio. Paucæ tamen bestiarum, intrepidæ in hostem actæ, inter velitum ordines cum multis suis vulneribus ingentem stragem edebant: resilientes enim ad manipulos velites, quum viam elephantis, ne obtererentur, fecissent; in ancipites ad ictum utrimque conjiciebant hastas; nec pila ab antesignanis cessabant; donec undique incidentibus telis exacti ex Romanâ acie, hi quoque in suo dextro cornu ipsos Carthaginiensium equites in fugam verterunt. Lælius, ut turbatos vidit hostes, addit perculsis terrorem.

XXXIV. Utrimque equite nudata erat Punica acies, quum pedes concurrit, nec spe nec viribus jam par: ad hoc, dictu parva, sed magni eadem in re gerendâ momenti res, congruens clamor a Romanis, eòque major et terribilior: dissonæ illis, ut gentium multarum discrepantibus linguis, voces. Pugna Romana stabilis, et suo et armorum pondere incumbentium in hostem: concursatio et velocitas illinc major quàm vis. Igitur primo impetu extemplo movêre loco hostium aciem Romani: alâ deinde et umbonibus pulsantes, in submotos gradu illato, aliquantum spatii, velut nullo resistente, incessêre; urgentibus et novissimis primos, ut semel motam aciem sensêre; quod ipsum vim magnam ad pellendum hostem addebat. Apud hostes, auxiliares cedentes secunda acies, Afri et Carthaginienses, adeò non sustinebant, ut contrà etiam, ne resistentes pertinaciter primos cædendo ad se perveniret hostis, pedem referrent. Igitur auxiliares terga dant repentè: et, in suos versi, partim refugere in secundam aciem, partim non recipientes cædere, utì paulò antè non adjuti, et tunc exclusi. Et propè duo jam permixta prœlia erant, quum Carthaginienses simul cum

hostibus, simul cum suis cogerentur conserere manus : non tamen ita perculsos iratosque in aciem accepêre ; sed, densatis ordinibus, in cornua vacuumque circà campum extra prœlium ejecêre, ne pavidos fugâ vulneribusque milites in certam et integram aciem miscerent. Cæterùm tanta strages hominum armorumque locum, in quo steterant paulò antè auxiliares, compleverat, ut propè difficilior transitus esset, quàm per confertos hostes fuerat. Itaque, qui primi erant, hastati, per cumulos corporum armorumque et tabem sanguinis, quâ quisque poterat, sequentes hostem, et signa et ordines confuderunt : principum quoque signa fluctuari cœperant, vagam ante se cernendo aciem. Quod Scipio ubi vidit, receptui properè canere hastatis jussit : et, sauciis in postremam aciem subductis, principes triariosque in cornua inducit ; quo tutior firmiorque media hastatorum acies esset. Ita novum de integro prœlium ortum est : quippe ad veros hostes perventum erat, et armorum genere, et usu militiæ, et famâ rerum gestarum, et magnitudine vel spei vel periculi pares. Sed et numero Romanus superior erat, et animo ; quòd jam equites, jam elephantos fuderat ; jam, primâ acie pulsâ, in secundam pugnabat.

XXXV. In tempore Lælius ac Masinissa, pulsos per aliquantum spatii secuti equites, revertentes in aversam hostium aciem incurrêre. Is demum equitum impetus fudit hostem. Multi circumventi in acie cæsi : multi per patentem circà campum fugâ sparsi, tenente omnia equitatu, passim interierunt. Carthaginiensium sociorumque cæsa eo die supra millia viginti : par ferme numerus captus est, cum signis militaribus centum triginta tribus, elephantis undecim. Victores ad duo millia cecidêre. Hannibal, cum paucis equitibus inter tumultum elapsus, Adrumetum perfugit ; omnia et in prœlio, et ante aciem, priusquam excederet pugnâ, expertus ; et, confessione etiam Scipionis, omniumque peritorum militiæ, illam laudem adeptus, singulari arte aciem eo die instruxisse. Elephantos in primâ fronte ; quorum fortuitus impetus atque intolerabilis vis, signa sequi, et servare ordines, (in quo plurimum spei ponerent) Romanos prohiberet. Deinde auxiliares ante Carthaginiensium aciem, ne homines mixti ex colluvione omnium gentium, quos non fides teneret, sed merces, liberum receptum fugæ haberent : simul primum ardorem atque impetum hostium excipientes fatigarent ; ac, si nihil aliud, vulneribus suis ferrum

hostile hebetarent. Tum, ubi omnis spes esset, milites Carthaginienses Afrosque: ut, omnibus rebus aliis pares, eò, quòd integri cum fessis ac sauciis pugnarent, superiores essent; Italicos, intervallo quoque diremptos, incertos socii an hostes essent, in postremam aciem submotos. Hoc edito velut ultimo virtutis opere, Hannibal, quum Adrumetum refugisset, accitusque inde Carthaginem, sexto ac trigesimo pòst anno quàm puer inde profectus erat, redîsset, fassus in curiâ est, non prœlio modò se, sed bello victum, nec spem salutis alibi, quàm in pace impetrandâ, esse.

XXXVI. Scipio, confestim a prœlio expugnatis hostium castris direptisque, cum ingenti prædâ ad mare ac naves rediit; nuntio allato, P. Lentulum cum quinquaginta rostratis, centum onerariis, cum omni genere commeatûs ad Uticam accessisse. Admovendum igitur undique terrorem perculsæ Carthagini ratus, misso Lælio Romam cum victoriæ nuntio, Cn. Octavium terrestri itinere ducere legiones Carthaginem jubet: ipse, ad suam veterem novâ Lentuli classe adjunctâ, profectus ab Uticâ portum Carthaginis petit. Haud procul aberat, quum velata infulis ramisque oleæ Carthaginiensium occurrit navis. Decem legati erant principes civitatis, auctore Hannibale missi ad petendam pacem: qui quum ad puppim prætoriæ navis accessissent, velamenta supplicum porrigentes, orantes, implorantesque fidem et misericordiam Scipionis; nullum iis aliud responsum datum, quàm ut Tunetem venirent: eò se moturum castra: ipse ab contemplato situ Carthaginis, non tam noscendi in præsentiâ, quàm deprimendi hostis causâ, Uticam, eòdem et Octavio revocato, rediit. Inde procedentibus ad Tunetem nuntius allatus, Verminam, Syphacis filium, cum equitibus pluribus quàm peditibus, venire Carthaginiensibus auxilio. Pars exercitûs cum omni equitatu Saturnalibus primis agmen aggressa, Numidas levi certamine fudit: exitu quoque fugæ intercluso, a parte omni circumdatis equitibus, quindecim millia hominum cæsa; mille et ducenti vivi capti sunt, et equi Numidici mille et quingenti, signa militaria duo et septuaginta. Regulus ipse inter tumultum cum paucis effugit. Tum ad Tunetem eodem, quo antea, loco castra posita; legatique triginta Carthagine ad Scipionem venerunt: et illi quidem multò miserabiliùs, quàm antè, (quò magis cogebat fortuna) egerunt: sed aliquantò minore cum misericordiâ ab recenti memoriâ perfidiæ auditi

sunt. In consilio quamquam justa ira omnes ad delendam stimulabat Carthaginem; tamen, quum, et quanta res esset, et quàm longi temporis obsidio tam munitæ et tam validæ urbis, reputarent, et ipsum Scipionem exspectatio successoris, venturi ad paratam alterius labore ac periculo finiti belli famam, sollicitaret, ad pacem omnium animi versi sunt.

XXXVII. Postero die, revocatis legatis, et cum multâ castigatione perfidiæ monitis, ut, tot cladibus edocti, tandem Deos et jusjurandum esse crederent; conditiones pacis dictæ: "Ut liberi legibus suis viverent: quas urbes, quosque "agros, quibusque finibus ante bellum tenuissent, tenerent, "populandique finem eo die Romanus faceret. Perfugas, "fugitivosque, et captivos omnes, redderent Romanis, et "naves rostratas, præter decem triremes, traderent, ele-"phantosque, quos haberent domitos; neque domarent alios. "Bellum neve in Africâ, neve extra Africam, injussu popu-"li Romani gererent. Masinissæ res redderent, fœdusque "cum eo facerent. Frumentum stipendiumque auxiliis, "donec ab Româ legati redîssent, præstarent. Decem mil-"lia talentûm argenti, descripta pensionibus æquis in an-"nos quinquaginta, solverent. Obsides centum arbitratu "Scipionis darent; ne minores quatuordecim annis, neu "triginta majores. Inducias ita se daturum, si per priores "inducias naves onerariæ captæ, quæque fuissent in navi-"bus, restituerentur. Aliter nec inducias, nec spem pacis "ullam esse." Has conditiones legati quum domum referre jussi in concione ederent, et Gisgo ad dissuadendam pacem processisset, audireturque a multitudine, inquietâ eâdem et imbelli; indignatus Hannibal, dici ea in tali tempore audirique, arreptum Gisgonem manu suâ ex superiore loco detraxit. Quæ insueta liberæ civitati species quum fremitum populi movisset, perturbatus militaris vir urbanâ libertate, "Novem," inquit, "annorum a vobis profectus, "post sextum et tricesimum annum redii. Militares artes, "quas me a puero fortuna nunc privata, nunc publica "docuit, probè videor scire: urbis ac fori jura, leges, mo-"res, vos me oportet doceatis." Excusatâ imprudentiâ, de pace multis verbis disseruit, quàm nec iniqua, et necessaria esset. Id omnium maximè difficile erat, quòd ex navibus per inducias captis nihil, præter ipsas comparebat naves; neque inquisitio erat facilis, adversantibus paci, qui arguerentur. Placuit naves reddi, et homines utique inquiri:

cætera, quæ abessent, æstimanda Scipioni permitti; atque ita pecuniâ luere Carthaginienses. Sunt, qui Hannibalem ex acie ad mare pervenisse, inde præparatâ nave ad regem Antiochum extemplo profectum tradant: postulantique ante omnia Scipioni, ut Hannibal sibi traderetur, responsum esse, Hannibalem in Africâ non esse.

XXXVIII. Postquam redierunt ad Scipionem legati; quæ publica in navibus fuerant, ex publicis descripta rationibus quæstores; quæ privata, profiteri domini jussi; pro eâ summâ pecuniæ viginti quinque millia pondo argenti præsentia exacta: induciæque Carthaginiensibus datæ in tres menses. Additum, ne per induciarum tempus aliò usquam, quàm Romam, mitterent legatos: et, quicumque legati Carthaginem venissent, ne antè dimitterent eos, quàm Romanum imperatorem, qui, et quæ petentes venissent, certiorem facerent. Cum legatis Carthaginiensibus Romam missi L. Veturius Philo, et M. Marcius Ralla, et L. Scipio, imperatoris frater. Per eos dies commeatus ex Siciliâ Sardiniâque tantam vilitatem annonæ effecerunt, ut pro vecturâ frumentum mercator nautis relinqueret. Romæ, ad nuntium primum rebellionis Carthaginiensium, trepidatum fuerat; jussusque erat Ti. Claudius maturè in Siciliam classem ducere, atque inde in Africam trajicere; et alter consul M. Servilius ad Urbem morari, donec quo statu res in Africâ essent, sciretur. Segniter omnia in comparandâ deducendâque classe ab Ti. Claudio consule facta erant; quòd Patres de pace Scipionis potiùs arbitrium esse, quibus legibus daretur, quàm consulis, censuerant. Prodigia quoque, nuntiata sub ipsam famam rebellionis, terrorem attulerant. Cumis solis orbis minui visus, et pluit lapideo imbri: et in Veliterno agro terra ingentibus cavernis consedit, arboresque in profundum haustæ. Ariciæ forum, et circà tabernæ, Frusinone murus aliquot locis, et porta, de cœlo tacta: et in Palatio lapidibus pluit. Id prodigium more patrio novemdiali sacro, cætera hostiis majoribus expiata: inter quæ etiam aquarum insolita magnitudo in religionem versa: nam ita abundavit Tiberis, ut ludi Apollinares, Circo inundato, extra portam Collinam ad ædem Erycinæ Veneris parati sint. Cæterùm ludorum ipso die, subitâ serenitate ortâ, pompa, duci cœpta ad portam Collinam, revocata deductaque in Circum est, quum decessisse inde aquam nuntiatum esset: lætitiamque populo et ludis celebritatem addidit sedes sua solenni spectaculo reddita.

XXXIX. Claudium consulem, profectum tandem ab Urbe, inter portus Cosanum Lauretanumque atrox vis tempestatis adorta in metum ingentem adduxit. Populonios inde quum pervenisset, stetissetque ibi, dum reliquum tempestatis exsæviret, Ilvam insulam, et ab Ilvâ Corsicam, a Corsicâ in Sardiniam trajecit. Ibi superantem Insanos montes, multò et sævior et infestioribus locis tempestas adorta disjecit classem. Multæ quassatæ armamentisque spoliatæ naves: quædam fractæ. Ita vexata ac lacerata classis Carales tenuit: ubi dum subductæ reficiuntur naves, hiems oppressit: circumactumque anni tempus; et, nullo prorogante imperium, privatus Ti. Claudius classem Romam reduxit. M. Servilius, ne comitiorum causâ ad Urbem revocaretur, dictatore dicto C. Servilio Gemino, in provinciam est profectus. Dictator magistrum equitum P. Ælium Pætum dixit. Sæpe comitia indicta perfici tempestates prohibuerunt: itaque, quum pridie idus Martias veteres magistratu abîssent, novi suffecti non essent, respublica sine curulibus magistratibus erat. T. Manlius Torquatus pontifex eo anno mortuus: in locum ejus suffectus C. Sulpicius Galba. Ab L. Licinio Lucullo et Q. Fulvio ædilibus curulibus ludi Romani ter toti instaurati. Pecuniam ex ærario scribæ viatoresque ædilicii clam egessisse per indicem comperti, damnati sunt, non sine infamiâ Luculli ædilis. P. Ælius Tubero et L. Lætorius, ædiles plebis vitio creati, magistratu se abdicârunt, quum ludos ludorumque causâ epulum Jovi fecissent, et signa tria ex multaticio argento facta in Capitolio posuissent. Cerealia ludos dictator et magister equitum ex senatûs-consulto fecerunt.

XL. Legati ex Africâ Romani simul Carthaginiensesque quum venissent Romam, senatus ad ædem Bellonæ habitus est: ubi quum L. Veturius Philo, pugnatum cum Hannibale esse supremâ Carthaginiensibus pugnâ, finemque tandem lugubri bello impositum, ingenti lætitiâ Patrum exposuisset; adjecit, Verminam etiam, Syphacis filium, quæ parva benè gestæ rei accessio erat, devictum: in concionem inde prodire jussus, gaudiumque id populo impertire. Tum patuêre, factâ gratulatione, omnia in urbe templa, supplicationesque in triduum decretæ. Legatis Carthaginiensium et Philippi regis (nam ii quoque venerant) petentibus, ut senatus sibi daretur, responsum jussu Patrum ab dictatore est, consules novos eis senatum daturos esse. Comitia inde habita: cre-

[U. c. 551. A. c. 201.]

ati consules Cn. Cornelius Lentulus, P. Ælius Pætus: prætores, M. Junius Pennus, cui sors urbana evenit; M. Valerius Falto Bruttios, M. Fabius Buteo Sardiniam, P. Ælius Tubero Siciliam est sortitus. De provinciis consulum nihil antè placebat agi, quàm legati Philippi regis et Carthaginiensium auditi essent: belli finem alterius, principium alterius, prospiciebant animis. Cn. Lentulus consul cupiditate flagrabat provinciæ Africæ; seu bellum foret, facilem victoriam, seu jam finiretur, finiti tanti belli se consule gloriam petens. Negare itaque priùs quidquam agi passurum, quàm sibi Africa decreta esset, concedente collegâ, moderato viro et prudenti; qui gloriæ ejus certamen cum Scipione, præterquam quòd iniquum esset, etiam impar futurum cernebat. Q. Minucius Thermus et Manius Acilius Glabrio, tribuni plebis, "rem, priore anno nequidquam tentatam ab Ti. "Claudio consule, Cn. Cornelium tentare," aiebant. "Ex "auctoritate Patrum latum ad populum esse, cujus vellent "imperium in Africâ esse. Omnes quinque et triginta tri-"bus P. Scipioni id imperium decrêsse." Multis contentionibus et in senatu et ad populum acta, res postremò eò deducta est, ut senatui permitterent. Patres igitur jurati (ita enim convenerat) censuerunt, utì consules provincias inter se compararent, sortirenturve, uter Italiam, uter classem navium quinquaginta haberet. Cui classis obvenisset, in Siciliam navigaret: si pax cum Carthaginiensibus componi nequîsset, in Africam trajiceret. Consul mari, Scipio eodem, quo adhuc, jure imperii terrâ, rem gereret. Si conditiones convenirent pacis, tribuni plebis populum rogarent, utrùm consulem, an P. Scipionem, juberent pacem dare; et quem, si deportandus exercitus victor ex Africâ esset, deportare. Si pacem per P. Scipionem dari, atque ab eodem exercitum deportari jussissent, ne consul ex Siciliâ in Africam trajiceret. Alter consul, cui Italia evenisset, duas legiones a M. Sextio prætore acciperet.

XLI. Publio Scipioni cum exercitibus, quos haberet, in provinciâ Africâ prorogatum imperium. Prætori M. Valerio Faltoni duæ legiones in Bruttiis, quibus C. Livius priore anno præfuerat, decretæ; P. Ælius prætor duas legiones in Siciliâ ab Cn. Tremellio acciperet. Legio una M. Fabio in Sardiniam, quam P. Lentulus pro prætore habuisset, decernitur. M. Servilio prioris anni consuli, cum suis duabus item legionibus, in Etruriâ prorogatum imperium est. Quod

ad Hispanias attineret, aliquot jam annos ibi L. Cornelium Lentulum et L. Manlium Acidinum esse: utì consules cum tribunis agerent, si eis videretur, ut plebem rogarent, cui juberent in Hispaniâ imperium esse: is ex duobus exercitibus in unam legionem conscriberet Romanos milites, et in quindecim cohortes socios Latini nominis, quibus provinciam obtineret; veteres milites L. Cornelius et L. Manlius in Italiam deportarent. Cornelio consuli quinquaginta navium classis ex duabus classibus, Cn. Octavii, quæ in Africâ esset, P. Villii, quæ Siciliæ oram tuebatur, decreta; ut, quas naves vellet, deligeret: P. Scipio quadraginta longas naves haberet, quas habuisset; quibus si Cn. Octavium, sicut præfuisset, præesse vellet, Octavio pro prætore in eum annum imperium esset; si Lælium præficeret, Octavius Romam decederet; reduceretque naves, quibus consuli usus non esset. Et M. Fabio in Sardiniam decem longæ naves decretæ. Et consules duas legiones urbanas scribere jussi: ut quatuordecim legionibus eo anno, centum navibus longis, res publica administraretur.

XLII. Tum de legatis Philippi et Carthaginiensium actum. Priores Macedonas introduci placuit: quorum varia oratio fuit; partim purgantium, quæ questi erant missi ad regem a Româ legati de populatione sociorum; partim ultro accusantium quidem et socios populi Romani, sed multò infestiùs M. Aurelium (quem ex tribus ad se missis legatis, delectu habito, substitisse, et se bello lacessîsse contra fœdus, et sæpe cum præfectis suis signis collatis pugnâsse); partim postulantium, ut Macedones duxque eorum Sopater, qui apud Hannibalem mercede militâssent, captique in vinculis essent, sibi restituerentur. Adversus ea M. Furius, missus ad id ipsum ab Aurelio ex Macedoniâ, disseruit, "Aurelium relictum, ne socii populi Romani, fessi populationibus "atque injuriâ, ad regem deficerent, finibus sociorum non "excessisse: dedisse operam, ne impunè in agros eorum "transcenderent populatores. Sopatrum ex purpuratis et "propinquis regis esse: eum cum quatuor millibus Macedonum et pecuniâ missum nuper in Africam esse, Hannibali Carthaginiensibusque auxilio." De his rebus interrogati Macedones, quum perplexè responderent ipsi, [antè] responsum tulerunt, "Bellum quærere regem, et, si pergat, "propediem inventurum. Dupliciter ab eo fœdus violatum; "et quòd sociis populi Romani injurias fecerit, bello armis-

"que lacessierit; et quòd hostes auxiliis et pecuniâ juverit. "Et P. Scipionem rectè atque ordine videri fecisse et facere, quòd eos, qui arma contra populum Romanum ferentes "capti sunt, hostium numero in vinculis habeat: et "M. Aurelium e re publicâ facere, gratumque id senatui "esse, quòd socios populi Romani, quando jure fœderis non "posset, armis tueatur." Cum hoc tam tristi responso dimissis Macedonibus, legati Carthaginienses vocati: quorum ætatibus dignitatibusque conspectis (nam longè primi civitatis erant), tum pro se quisque dicere, verè de pace agi. Insignis tamen inter cæteros Hasdrubal erat, (Hædum populares cognomine appellabant) pacis semper auctor, adversusque factioni Barcinæ. Eò tum plus illi auctoritatis fuit, belli culpam in paucorum cupiditatem a republicâ transferenti: qui quum variâ oratione usus esset, nunc purgando crimina, nunc quædam fatendo, ne impudenter certa negantibus difficilior venia esset, nunc monendo etiam Patres conscriptos ut rebus secundis modestè ac moderatè uterentur: "Si se atque Hannonem audîssent Carthaginienses, "et tempore uti voluissent, daturos fuisse pacis conditiones, "quas tunc peterent. Raro simul hominibus bonam fortu"nam bonamque mentem dari. Populum Romanum eò in"victum esse, quòd in secundis rebus sapere et consulere "meminerit: et (Hercule!) mirandum fuisse, si aliter face"rent. Ex insolentiâ, quibus nova bona fortuna sit, impo"tentes lætitiæ insanire. Populo Romano usitata ac propè "jam obsoleta ex victoriâ gaudia esse, plùs pæne parcendo "victis, quàm vincendo, imperium auxisse." Cæterorum miserabilior oratio fuit, commemorantium, "Ex quantis "opibus quò recidissent Carthaginiensium res: nihil eis, "qui modò orbem propè terrarum obtinuissent armis, super"esse, præter Carthaginis mœnia. Iis inclusos, non terrâ, "non mari, quidquam sui juris cernere. Urbem quoque "ipsam ac penates ita habituros, si non in ea quoque, quo "nihil ulterius sit, sævire populus Romanus velit." Quum flecti misericordiâ Patres appareret, senatorum unum infestum perfidiæ Carthaginiensium succlamâssse ferunt, "Per "quos Deos fœdus icturi essent, quum eos, per quos antè "ictum esset, fefellissent?" "Per eosdem," inquit Hasdrubal, "qui tam infesti sunt fœdera violantibus."

XLIII. Inclinatis omnium ad pacem animis, Cn. Lentulus consul, cui classis provincia erat, senatûs-consulto inter-

cessit. Tum Manius Acilius et Q. Minucius tribuni plebis ad populum tulerunt, "Vellent, juberentne senatum decer- "nere, ut cum Carthaginiensibus pax fieret: et quem eam "pacem dare, quemque ex Africâ exercitus deportare jube- "rent." De pace "utì rogâssent," omnes tribus jusserunt: pacem dare P. Scipionem, eumdem exercitus deportare. Ex hac rogatione senatus decrevit, ut P. Scipio ex decem legatorum sententiâ pacem cum populo Carthaginiensi, quibus legibus ei videretur, faceret. Gratias deinde Patribus egêre Carthaginienses; petieruntque, ut sibi in Urbem introire, et colloqui cum civibus suis liceret, qui capti in publicâ custodiâ essent: esse in iis partim propinquos amicosque suos, nobiles homines; partim ad quos mandata a propinquis haberent. Quibus conventis, quum rursus peterent, ut sibi, quos vellent, ex iis redimendi potestas fieret; jussi nomina edere: et, quum ducentos ferme ederent, senatûs-consultum factum est, "Ut legati Romani ducentos ex "captivis, quos Carthaginienses vellent, ad P. Cornelium "Scipionem in Africam deportarent; nuntiarentque ei, ut, si "pax convenisset, sine pretio eos Carthaginiensibus redderet." Feciales quum in Africam ad fœdus feriendum ire juberentur; ipsis postulantibus, senatûs-consultum in hæc verba factum est: "Ut privos lapides silices, privasque verbenas "secum ferrent: utì prætor Romanus his imperaret, ut fœ- "dus ferirent, illi prætorem sagmina poscerent." Herbæ id genus ex arce sumptum dari fecialibus solet. Ita dimissi ab Româ Carthaginienses, quum in Africam venissent ad Scipionem, quibus antè dictum est legibus, pacem fecerunt. Naves longas, elephantos, perfugas, fugitivos, captivorum quatuor millia tradiderunt; inter quos Q. Terentius Culleo senator fuit. Naves provectas in altum incendi jussit: quingentas fuisse omnis generis, quæ remis agerentur, quidam tradunt: quarum conspectum repentè incendium tam lugubre fuisse Pœnis, quàm si tum ipsa Carthago arderet. De perfugis graviùs, quàm de fugitivis, consultum; nominis Latini qui erant, securi percussi; Romani in crucem sublati.

EPITOME LIBRI TRICESIMI PRIMI.

Belli adversus Philippum Macedoniæ regem, quod intermissum erat, repetiti causæ referuntur hæ: Tempore Initiorum quo juvenes Acarnanes, qui non initiati erant, Athenas venerunt, et in sacrarium Cereris cum aliis popularibus suis intraverunt: ob hoc, tamquam nefas summum commisissent, ab Atheniensibus cæsi sunt. Acarnanes, mortibus suorum commoti, ad vindicandos illos auxilium a Philippo petierunt. Paucis mensibus post pacem Carthaginiensibus datam, quingentesimo quinquagesimo anno ab Urbe conditâ, quum Atheniensium, qui obsidebantur a Philippo, legati auxilium a senatu petîssent, et senatus id censuisset ferendum, plebe, quòd tot bellorum continuus labor gravis erat, dissentiente, tenuit auctoritas Patrum, ut sociæ civitati ferri opem populus quoque juberet. Bellum id P. Sulpicio consuli mandatum est; qui, exercitu in Macedoniam ducto, equestribus prœliis cum Philippo prosperè pugnavit. Abydeni a Philippo obsessi, ad exemplum Saguntinorum, suos seque occiderunt. L. Furius prætor Gallos Insubres rebellantes, et Hamilcarem Pœnum, bellum in eâ parte molientem, acie vicit. Hamilcar eo bello occisus est, et millia hominum triginta sex. Præterea expeditiones Philippi regis et Sulpicii consulis, expugnationesque urbium ab utroque factas continet. Sulpicius consul, adjuvantibus rege Attalo et Rhodiis, bellum gerebat. Triumphavit de Gallis L. Furius prætor. [Cap. i — l. u. c. 551 — 552. a. c. 201 — 200.]

EPITOME LIBRI TRICESIMI SECUNDI.

Complura prodigia ex diversis regionibus nuntiata referuntur: inter quæ, in Macedoniâ in puppi longæ navis lauream esse natam. T. Quintius Flamininus consul adversus Philippum feliciter pugnavit in faucibus Epiri, fugatumque coëgit in regnum reverti. Ipse Thessaliam, quæ est vicina Macedoniæ, sociis Ætolis et Athamanibus, vexavit. L. Quintius Flamininus, consulis frater, Attalo rege et Rhodiis adjuvantibus, in Eubœam et maritimam oram trajectus, Eretriam expugnavit. Achæi in amicitiam recepti sunt. Conjuratio servorum, facta de solvendis Carthaginiensium obsidibus, oppressa est; duo millia necati sunt. Prætorum numerus ampliatus est, ut seni crearentur. Cornelius Cethegus consul Gallos Insubres prœlio fudit. Cum Lacedæmoniis et tyranno eorum Nabide amicitia juncta est. Præterea expugnationes urbium in Macedoniâ referuntur. [Cap. i — xl. u. c. 553 — 555. a. c. 199 — 197.]

EPITOME LIBRI TRICESIMI TERTII.

T. Quintius Flamininus proconsul cum Philippo, ad Cynoscephalas in Thessaliâ acie victo, debellavit. L. Quintius Flamininus, frater proconsulis, Acarnanes, Leucade urbe (quod caput est Acarnanum) expugnatâ, in deditionem accepit. C. Sempronius Tuditanus prætor a Celtiberis cum exercitu cæsus est. Attalus, a Thebis ob subitam valetudinem Pergamum translatus, decessit. Pax petenti Philippo, Græciæ libertas, data est. L. Furius Purpureo et Claudius Marcellus consules Bojos et Insubres Gallos subegerunt. Marcellus triumphavit. Hannibal, frustra in Africâ bellum molitus, et ob hoc Romanis per epistolas adversæ factionis principum delatus, propter metum Romanorum, qui legatos ad Carthaginiensium senatum de eo miserant, profugus, ad Antiochum regem Syriæ se contulit, bellum contra Romanos parantem. [Cap. i — xlix. u. c. 555 — 557. a. c. 197 — 195.]

LIBRI TRICESIMI QUARTI

CAP. I — VIII.

EPITOME LIBRI TRICESIMI QUARTI.

I. II, &c. Lex Oppia, quam C. Oppius tribunus plebis bello Punico de finiendis matronarum cultibus tulerat, cum magnâ contentione abrogata est; quum Porcius Cato auctor fuisset, ne ea lex aboleretur. Is, in Hispaniam profectus, bello, quod Emporiis orsus est, citeriorem Hispaniam pacavit. T. Quintius Flamininus bellum adversus Lacedæmonios et tyrannum eorum Nabidem prosperè gestum, datâ iis pace, qualem ipse voluit, liberatisque Argis, qui sub ditione tyranni erant, finivit. Senatus tunc primùm secretus a populo ludos spectavit; ut id fieret, Sex. Ælius Pætus et C. Cornelius Cethegus censores intervenerunt, cum indignatione plebis. Coloniæ pleræque deductæ sunt. M. Porcius Cato de Hispaniâ triumphavit. Res præterea in Hispania, et adversus Bojos et Insubres Gallos, feliciter gestæ referuntur. T. Quintius Flamininus, qui Philippum Macedonum regem et Nabidem Lacedæmoniorum tyrannum vicerat, Græciamque omnem liberaverat, ob hanc rerum gestarum multitudinem triduo triumphavit. Legati Carthaginiensium nuntiaverunt, Hannibalem, qui ad Antiochum confugerat, bellum cum eo moliri. Tentaverat autem Hannibal per Aristonem Tyrium, sine literis Carthaginem missum, ad rebellandum Pœnos concitare. [Cap. I — LXII. U. C. 557 — 559. A. C. 195 — 193.]

[U. C. 557. A. C. 195.]

I. Inter bellorum magnorum, aut vixdum finitorum, aut imminentium, curas, intercessit res parva dictu, sed quæ studiis in magnum certamen excesserit. M. Fundanius et L. Valerius, tribuni plebei, ad plebem tulerunt de Oppiâ lege abrogandâ. Tulerat eam C. Oppius tribunus plebis, Q. Fabio, Ti. Sempronio consulibus, in medio ardore Punici belli, "Ne qua mulier plus semunciam auri haberet: "neu vestimento versicolori uteretur: neu juncto vehiculo "in Urbe oppidove, aut propiùs inde mille passus, nisi sa- "crorum publicorum causâ, veheretur." M. et P. Junii Bruti, tribuni plebis, legem Oppiam tuebantur, nec eam se abrogari passuros aiebant. Ad suadendum dissuadendumque multi nobiles prodibant. Capitolium turbâ hominum faventium adversantiumque legi complebatur. Matronæ nullâ nec auctoritate, nec verecundiâ, nec imperio viro-

rum, contineri limine poterant: omnes vias urbis aditusque in forum obsidebant, viros descendentes ad forum orantes, ut, florente republicâ, crescente in dies privatâ omnium fortunâ, matronis quoque pristinum ornatum reddi paterentur. Augebatur hæc frequentia mulierum in dies: nam etiam ex oppidis conciliabulisque conveniebant. Jam et consules prætoresque et alios magistratus adire et rogare audebant: cæterùm minimè exorabilem alterum utique consulem M. Porcium Catonem habebant, qui pro lege, quæ abrogabatur, ita disseruit:

II. "Si in suâ quisque nostrûm matre-familiæ, Quirites, "jus et majestatem viri retinere instituisset, minus cum "universis fœminis negotii haberemus. Nunc domi victa "libertas nostra impotentiâ muliebri, hîc quoque in foro ob-"teritur et calcatur: et, quia singulas sustinere non potui-"mus, universas horremus. Equidem fabulam et fictam "rem ducebam esse, virorum omne genus in aliquâ insulâ "conjuratione muliebri ab stirpe sublatum esse. Ab nullo "genere non summum periculum est, si cœtus, et concilia, "et secretas consultationes esse sinas. Atque ego vix sta-"tuere apud animum meum possum, utrùm pejor ipsa res, "an pejore exemplo agatur: quorum alterum ad nos con-"sules reliquosque magistratus, alterum ad vos, Quirites, "magis pertineret. Nam utrùm e re publicâ sit, necne, id, "quod ad vos fertur, vestra exstimatio est, qui in suffragi-"um ituri estis. Hæc consternatio muliebris, sive suâ "sponte, sive auctoribus vobis, M. Fundani et L. Valeri, "facta est, haud dubiè ad culpam magistratuum pertinens, "nescio, vobis, tribuni, an consulibus, magis sit deformis: "vobis, si fœminas ad concitandas tribunicias seditiones jam "adduxistis; nobis, si, ut plebis quondam, sic nunc mulie-"rum secessione leges accipiendæ sunt. Equidem non "sine rubore quodam paulò antè per medium agmen mulie-"rum in forum perveni. Quòd nisi me verecundia singu-"larum magis majestatis et pudoris, quàm universarum, "tenuisset, ne compellatæ a consule viderentur, dixissem: "'Qui hic mos est in publicum procurrendi, et obsidendi "'vias, et viros alienos appellandi? Istud ipsum suos quæ-"'que domi rogare non potuistis? An blandiores in pub-"'lico quàm in privato, et alienis quàm vestris, estis? "'quamquam ne domi quidem vos, si sui juris finibus ma-"'tronas contineret pudor, quæ leges hîc rogarentur, abro-

“‘garenturve, curare decuit.’ Majores nostri nullam, ne privatam quidem, rem agere fœminas sine auctore, voluerunt; in manu esse parentûm, fratrum, virorum. Nos (si Diis placet) jam etiam rempublicam capessere eas patimur, et foro propè, et concionibus, et comitiis immisceri. Quid enim nunc aliud per vias et compita faciunt, quàm rogationes tribunorum plebis suadent, aliæ legem abrogandam censent? Date frenos impotenti naturæ, et indomito animali; et sperate, ipsas modum licentiæ facturas, nisi vos faceritis. Minimum hoc eorum est, quæ iniquo animo fœminæ sibi aut moribus aut legibus injuncta patiúntur. Omnium rerum libertatem, immo licentiam (si vera dicere volumus), desiderant. Quid enim, si hoc expugnavèrint, non tentabunt?

III. “Recensete omnia muliebria jura, quibus licentiam earum alligaverint majores nostri, per quæque subjecerint viris: quibus omnibus constrictas vix tamen continere potestis. Quid? si capere singula, et extorquere, et exæquari ad extremum viris patiemini, tolerabiles vobis eas fore creditis? Extemplo, simul pares esse cœperint, superiores erunt. At (Hercule!) ne quid novum in eas rogetur, recusant: non jus, sed injuriam deprecantur. Immo ut, quam accepistis, jussistis suffragiis vestris legem, quam usu tot annorum et experiendo comprobâstis, hanc ut abrogetis: id est, ut, unam tollendo legem, cæteras infirmetis. Nulla lex satis commoda omnibus est: id modò quæritur, si majori parti et in summam prodest. Si, quod cuiquam privatim officiet jus, id destruet ac demolietur, quid attinebit universos rogare leges, quas mox abrogare, in quos latæ sunt, possint? Volo tamen audire, quid sit, propter quod matronæ consternatæ procurrerunt in publicum, ac vix foro se et concione abstinent. Ut captivi ab Hannibale redimantur parentes, viri, liberi, fratres earum? Procul abest, absitque semper, talis fortuna reipublicæ! Sed tamen, quum fuit, negâstis hoc piis precibus earum. At non pietas nec sollicitudo pro suis, sed religio, congregavit eas. Matrem Idæam, a Pessinunte ex Phrygiâ venientem, accepturæ sunt. Quid honestum dictu saltem seditioni prætenditur muliebri? ‘Ut auro et purpurâ fulgeamus,’ inquit; ‘ut carpentis, festis profestisque diebus, velut taiumphantes de lege victâ et abrogatâ, et captis et ereptis suffragiis vestris, per urbem vectemur: ne ullus modus sumptibus, ne luxuriæ sit.’

IV. "Sæpe me querentem de fœminarum, sæpe de viro-"rum, nec de privatorum modò, sed etiam magistratuum, "sumptibus audîstis; diversisque duobus vitiis, avaritiâ et "luxuriâ, civitatem laborare; quæ pestes omnia magna im-"peria everterunt. Hæc ego, quò melior lætiorque in dies "fortuna reipublicæ est, imperiumque crescit, et jam in "Græciam Asiamque transcendimus, omnibus libidinum "illecebris repletas, et regias etiam attrectamus gazas; eò "plùs horreo, ne illæ magis res nos ceperint, quàm nos illas. "Infesta, mihi credite, signa ab Syracusis illata sunt huic "urbi. Jam nimis multos audio Corinthi et Athenarum or-"namenta laudantes mirantesque, et antefixa fictilia Deo-"rum Romanorum ridentes. Ego hos malo propitios Deos; "et ita spero futuros, si in suis manere sedibus patiemur. "Patrum nostrorum memoriâ, per legatum Cineam Pyrrhus, "non virorum modò, sed etiam mulierum, animos donis "tentavit. Nondum lex Oppia ad coërcendam luxuriam "muliebrem lata erat: tamen nulla accepit. Quam cau-"sam fuisse censetis? Eadem fuit, quæ majoribus nostris "nihil de hac re lege sanciendi: nulla erat luxuria, quæ "coërceretur. Sicut antè morbos necesse est cognitos es-"se, quâm remedia eorum; sic cupiditates priùs natæ sunt, "quàm leges, quæ iis modum facerent. Quid legem Lici-"niam excitavit de quingentis jugeribus, nisi ingens cupido "agros continuandi? Quid legem Cinciam de donis et "muneribus, nisi quia vectigalis jam et stipendiaria plebes "esse senatui cœperat? Itaque minimè mirum est, nec "Oppiam, nec aliam ullam tum legem desideratam esse, "quæ modum sumptibus mulierum faceret, quum aurum et "purpuram data et oblata ultro non accipiebant. Si nunc "cum illis donis Cineas urbem circumiret, stantes in pub-"lico invenisset, quæ acciperent. Atque ego nonnullarum "cupiditatum ne causam quidem aut rationem inire pos-"sum: nam ut, quod alii liceat, tibi non licere, aliquid "fortasse naturalis aut pudoris aut indignationis habeat; "sic, æquato omnium cultu, quid unaquæque vestrûm vere-"tur, ne in se conspiciatur? Pessimus quidem pudor est "vel parsimoniæ, vel paupertatis: sed utrumque lex vobis de-"mit, quum id, quod habere non licet, non habetis. 'Hanc,' "inquit, 'ipsam exæquationem non fero,' illa locuples: "'cur non insignis auro et purpurâ conspicior? cur pau-"'pertas aliarum sub hac legis specie latet, ut, quod habe-"'re non possunt, habituræ, si liceret, fuisse videantur?'

“Vultis hoc certamen uxoribus vestris injicere, Quirites, ut divites id habere velint, quod nulla alia possit; pauperes, ne ob hoc ipsum contemnantur, supra vires se extendant? Næ, simul pudere, quod non oportet, cœperit, quod oportet, non pudebit. Quæ de suo poterit, parabit: quæ non poterit, virum rogabit. Miserum illum virum, et qui exoratus, et qui non exoratus erit! quum, quod ipse non dederit, datum ab alio videbit. Nunc vulgò alienos viros rogant, et, quod majus est, legem et suffragia rogant, et a quibusdam impetrant, adversus te, et rem tuam, et liberos tuos inexorabiles. Simul lex modum sumptibus uxoris tuæ facere desierit, tu nunquam facies. Nolite eodem loco existimare, Quirites, futuram rem, quo fuit, antequam lex de hoc ferretur. Et, hominem improbum non accusari, tutius est, quàm absolvi: et luxuria non mota tolerabilior esset, quàm erit nunc, ipsis vinculis, sicut fera bestia, irritata, deinde emissa. Ego nullo modo abrogandam legem Oppiam censeo: vos quod faxitis, Deos omnes fortunare velim.”

V. Post hæc tribuni quoque plebei, qui se intercessuros professi erant, quum pauca in eamdem sententiam adjecissent; tum L. Valerius pro rogatione ab se promulgatâ ita disseruit. “Si privati tantummodo ad suadendum dissuadendumque id, quod a nobis rogatur, processissent, ego quoque, quum satis dictum pro utrâque parte existimarem, tacitus suffragia vestra exspectâssem. Nunc, quum vir gravissimus, consul M. Porcius, non auctoritate solùm, quæ tacita satis momenti habuisset, sed oratione etiam longâ et accuratâ insectatus sit rogationem nostram, necessum est paucis respondere: qui tamen plura verba in castigandis matronis, quàm in rogatione nostrâ dissuadendâ, consumpsit; et quidem ut in dubio poneret, utrùm id, quod reprehenderet, matronæ suâ sponte, an nobis auctoribus, fecissent. Rem defendam, non nos; in quos jecit magis hoc consul verbo tenus, quàm ut re insimularet. Cœtum, et seditiones, et interdum secessionem muliebrem appellavit, quòd matronæ in publico vos rogâssent, ut legem, in se latam per bellum temporibus duris, in pace et florente ac beatâ republicâ abrogaretis. Verba magna, quæ rei augendæ causâ conquirantur, et hæc, et alia esse scio: et M. Catonem oratorem non solùm gravem, sed interdum etiam trucem esse scimus omnes, quum ingenio sit mitis. Nam

"quid tandem novi matronæ fecerunt, quòd frequentes in "causâ ad se pertinente in publicum processerunt? Nun-"quam ante hoc tempus in publico apparuerunt? Tuas "adversus te '*Origines*' revolvam. Accipe, quoties id "fecerint, et quidem semper bono publico. Jam à princi-"pio, regnante Romulo, quum, Capitolio ab Sabinis capto, "medio in foro signis collatis dimicaretur, nonne intercursu "matronarum inter acies duas prœlium sedatum est? Quid? "regibus exactis, quum, Coriolano Marcio duce, legiones "Volscorum castra ad quintum lapidem posuissent, nonne "id agmen, quo obruta hæc urbs esset, matronæ averte-"runt? Jam, urbe capta a Gallis, quo redempta urbs est? "nempe aurum matronæ consensu omnium in publicum "contulerunt. Proximo bello (ne antiqua repetam) nonne "et, quum pecuniâ opus fuit, viduarum pecuniæ adjuverunt "ærarium; et, quum Dii quoque novi ad opem ferendam "dubiis rebus arcesserentur, matronæ universæ ad mare "profectæ sunt ad Matrem Idæam accipiendam? 'Dissi-"'miles,' inquis, 'causæ sunt.' Nec mihi causas æquare "propositum est: nihil novi factum, purgare satis est. Cæ-"terùm, quod in rebus ad omnes pariter viros fœminasque "pertinentibus fecisse eas nemo miratus est, in causâ pro-"priè ad ipsas pertinente miramur fecisse? Quid autem "fecerunt? superbas (me Dius fidius) aures habemus, si, "quum domini servorum non fastidiant preces, nos rogari ab "honestis fœminis indignamur.

VI. "Venio nunc ad id, de quo agitur: in quo duplex "consulis oratio fuit: nam et legem ullam omnino abrogari "est indignatus; et eam præcipuè legem, quæ luxuriæ mu-"liebris coërcendæ causâ lata esset. Et illa communis pro "legibus visa consularis oratio est; et hæc adversus luxuri-"am severissimis moribus conveniebat. Itaque periculum "est, nisi, quid in utrâque re vani sit, docuerimus, ne quis "error vobis offundatur. Ego enim, quemadmodum ex his "legibus, quæ non in tempus aliquod, sed perpetuæ utilita-"tis causâ in æternum latæ sunt, nullam abrogari debere "fateor, nisi quam aut usus coarguit, aut status aliquis rei-"publicæ inutilem fecit; sic, quas tempora aliqua deside-"rârunt leges, mortales (ut ita dicam) et temporibus ipsis "mutabiles esse video. Quæ in pace latæ sunt, plerumque "bellum abrogat; quæ in bello, pax: ut in navis adminis-"tratione alia in secundam, alia in adversam tempestatem

"usui sunt. Hæc quum ita naturâ distincta sint, ex utro tandem genere ea lex esse videtur, quam abrogamus? An vetus regia lex, simul cum ipsâ urbe nata? An (quod secundum est) ab decemviris ad condenda jura creatis in duodecim tabulis scripta? sine quâ quum majores nostri non existimârint decus matronale servari posse, nobis quoque verendum sit, ne cum eâ pudorem sanctitatemque fœminarum abrogemus. Quis igitur nescit, novam istam legem esse, Q. Fabio et Ti. Sempronio consulibus, viginti annis antè latam? sine quâ quum per tot annos matronæ optimis moribus vixerint, quod tandem, ne abrogatâ eâ effundantur ad luxuriam, periculum est? Nam si ista lex ideo lata esset, ut finiret libidinem muliebrem, verendum foret, ne abrogata incitaret. Cur sit autem lata, ipsum [indicavit] tempus. Hannibal in Italiâ erat, victor ad Cannas: jam Tarentum, jam Arpos, jam Capuam habebat: ad urbem Romam admoturus exercitum videbatur: defecerant socii: non milites in supplementum, non socios navales ad classem tuendam, non pecuniam in ærario habebamus: servi, quibus arma darentur, ita ut pretium pro iis bello profecto dominis solveretur, emebantur: in eamdem diem pecuniæ, frumentum, et cætera, quæ belli usus postulabant, præbenda publicani se conducturos professi erant: servos ad remum, numero ex censu constituto, cum stipendio nostro dabamus: aurum et argentum omne, ab senatoribus ejus rei initio orto, in publicum conferebamus: viduæ et pupilli pecunias suas in ærarium deferebant: cautum erat, quò ne plus auri et argenti facti, quò ne plus signati argenti et æris, domi haberemus. Tali tempore in luxuriâ et ornatu matronæ occupatæ erant, ut ad eam coërcendam lex Oppia desiderata sit? quum, quia Cereris sacrificium, lugentibus omnibus matronis, intermissum erat, senatus finiri luctum triginta diebus jussit. Cui non apparet, inopiam et miseriam civitatis, et quia omnium privatorum pecuniæ in usum publicum vertendæ erant, istam legem scripsisse, tamdiu mansuram, quamdiu causa scribendæ legis mansisset? Nam si, quæ tunc temporis causâ aut decrevit senatus, aut populus jussit, in perpetuum servari oportet, cur pecunias reddimus privatis? cur publica præsenti pecuniâ locamus? cur servi, qui militent, non emuntur? cur privati non damus remiges, sicut tunc dedimus?

VII. "Omnes alii ordines, omnes homines mutationem "in meliorem statum reipublicæ sentient; ad conjuges tantùm nostras pacis et tranquillitatis publicæ fructus non "perveniet? Purpurâ viri utemur, prætextati in magistratibus, in sacerdotiis; liberi nostri prætextis purpurâ togis "utentur; magistratibus in coloniis municipiisque, hîc Romæ infimo generi, magistris vicorum, togæ prætextæ habendæ jus permittemus; nec id ut vivi solùm habeant "tantum insigne, sed etiam ut cum eo crementur mortui: "fœminis duntaxat purpuræ usum interdicemus? et, quum "tibi viro liceat purpurâ in veste stragulâ uti, matrem-familiæ tuam purpureum amiculum habere non sines? et "equus tuus speciosiùs instratus erit, quàm uxor vestita? "Sed in purpurâ, quæ teritur, absumitur, injustam quidem, "sed aliquam tamen, causam tenacitatis video: in auro verò, "in quo, præter manûs-pretium, nihil intertrimenti fit, quæ "malignitas est? præsidium potiùs in eo est et ad privatos "et ad publicos usus, sicut experti estis. Nullam æmulationem inter se singularum, quando nulla haberet, esse "aiebat. At (Hercule!) universis dolor et indignatio est, "quum sociorum Latini nominis uxoribus vident ea concessa ornamenta, quæ sibi adempta sint; quum insignes eas "esse auro et purpurâ; quum illas vehi per urbem, se pedibus sequi; tamquam in illarum civitatibus, non in suâ, imperium sit. Virorum hoc animos vulnerare posset: quid "muliercularum censetis, quas etiam parva movent? Non "magistratus, nec sacerdotia, nec triumphi, nec insignia, "nec dona, aut spolia bellica, his contingere possunt. Munditiæ, et ornatus, et cultus, hæc fœminarum insignia sunt: "his gaudent et gloriantur; hunc mundum muliebrem appellârunt majores nostri. Quid aliud in luctu, quàm purpuram atque aurum, deponunt? quid, quum eluxerunt, "sumunt? quid in gratulationibus supplicationibusque, nisi "excellentiores ornatus, adjiciunt? Scilicet, si legem Oppiam abrogaveritis, non vestri arbitrii erit, si quid ejus "vetare volueritis, quod nunc lex vetat! minùs filiæ, uxores, sorores etiam quibusdam, in manu erunt! Nunquam, salvis suis, exuitur servitus muliebris; et ipsæ libertatem, quam viduitas et orbitas facit, detestantur. In vestro arbitrio suum ornatum, quàm in legis, malunt esse. "Et vos in manu et tutelâ, non in servitio, debetis habere "eas; et malle patres vos aut viros, quàm dominos, dici. "Invidiosis nominibus utebatur modò consul, seditionem

"muliebrem et secessionem appellando. Id enim periculum est, ne Sacrum montem, sicut quondam irata plebs, aut Aventinum capiant. Patiendum huic infirmitati est, quodcumque vos censueritis : quò plùs potestis, eò moderatiùs imperio uti debetis."

VIII. Hæc quum contra legem proque lege dicta essent, aliquantò major frequentia mulierum postero die sese in publicum effudit; unoque agmine omnes tribunorum januas obsederunt, qui collegarum rogationi intercedebant : nec antè abstiterunt, quàm remissa intercessio ab tribunis esset. Nulla deinde dubitatio fuit, quin omnes tribus legem abrogarent. Anno vicesimo pòst abrogata est, quàm lata. . . . . .

EPITOME LIBRI TRICESIMI QUINTI.

P. Scipio Africanus, legatus ad Antiochum, Ephesi cum Hannibale, qui se Antiocho junxerat, collocutus est ; ut, si fieri posset, metum ei, quem ex populo Romano conceperat, eximeret. Inter alia quum quæreret, quem fuisse maximum imperatorem Hannibal crederet, respondit : Alexandrum Macedonum regem, quòd parvâ manu innumerabiles exercitus fudisset ; quòdque ultimas oras, quas visere supra spem humanam esset, peragrâsset. Quærenti deinde, quem secundum poneret, Pyrrhum, inquit : castra metari primum docuisse : ad hoc, neminem elegantiùs loca cepisse, præsidia disposuisse. Exsequenti, quem tertium diceret, semet ipsum dixit. Ridens Scipio, "Quidnam tu diceres, si me," inquit, "vicisses ?" "Tunc verò," inquit, "me et ante Alexandrum, et ante Pyrrhum, et ante alios posuissem." Inter cætera prodigia, quæ plurima fuisse traduntur, bovem Cn. Domitii consulis locutum, "Roma, cave tibi," refertur. Apparant in Antiochum bellum Romani. Nabis, Lacedæmoniorum tyrannus, incitatus ab Ætolis, qui et Philippum et Antiochum ad inferendum bellum populo Romano sollicitabant, a populo Romano descivit ; et, bello adversus Philopœmenem Achæorum prætorem gesto, ab Ætolis et ab Alexameno duce eorum interfectus est. Ætoli quoque ab amicitiâ populi Romani defecerunt : cum quibus societate junctâ, Antiochus, Syriæ rex, quum bellum Græciæ intulisset, complures urbes occupavit ; inter quas Chalcidem, et totam Eubœam. Res præterea in Liguribus gestas, et apparatum belli ab Antiocho continet. [Cap. i — li. u. c. 559 — 560. a. c. 193 — 192.]

EPITOME LIBRI TRICESIMI SEXTI.

Manius Acilius Glabrio consul Antiochum, apud Thermopylas, Philippo rege adjuvante, victum, Græciâ expulit ; idemque Ætolos subegit. P. Cornelius Scipio Nasica consul ædem Matris Deûm, quam ipse in Palatium intulerat, vir optimus a senatu judicatus, dedicavit ; idemque Bojos Gallos victos in deditionem accepit, et de iis triumphavit. Præterea navalia certamina prospera adversus præfectos Antiochi regis referuntur. [Cap. i — xlv. u. c. 561. a. c. 191.]

EPITOME LIBRI TRICESIMI SEPTIMI.

L. CORNELIUS Scipio consul, legato P. Scipione Africano (qui se legatum fratris futurum dixerat, si ei Græcia provincia decerneretur, quum C. Lælio, qui multùm in senatu poterat, ea provincia dari videretur), profectus ad bellum adversus Antiochum gerendum, in Asiam primus omnium Romanorum ducum trajecit. Æmilius Regillus adversus regiam classem Antiochi feliciter pugnavit ad Myonnesum, Rhodiis adjuvantibus. Filius Africani, ab Antiocho captus, patri remissus est. Manius Acilius Glabrio de Antiocho, quem Græciâ expulerat, et de Ætolis, triumphavit. Victo deinde Antiocho a L. Cornelio Scipione, adjuvante Eumene rege Pergami, Attali filio, pax data est eâ conditione, ut omnibus provinciis citra Taurum montem cederet. Eumeni, quo juvante Antiochus victus erat, regnum ampliatum. Rhodiis quoque, qui et ipsi juverant, quædam civitates concessæ. Colonia deducta est Bononia. Æmilius Regillus, qui præfectos Antiochi navali certamine vicerat, navalem triumphum duxit. L. Cornelius Scipio, qui cum Antiocho debellaverat, cognomine fratri exæquatus, Asiaticus appellatus est. [CAP. I—LX. U. C. 562—563. A. C. 190—189.]

LIBRI TRICESIMI OCTAVI

CAP. L—LIII.

EPITOME LIBRI TRICESIMI OCTAVI.

MARCUS Fulvius consul in Epiro Ambracienses obsessos in deditionem accepit; Cephalleniam subegit; Ætolis perdomitis pacem dedit. Cn. Manlius consul, collega ejus, Gallogræcos Tolistobojos, et Tectosagos, et Trocmos, qui Brenno duce in Asiam transierant, quum soli citra Taurum montem non parerent, vicit. Eorum origo, et quemadmodum ea loca, quæ tenent, occupaverint, refertur. Exemplum quoque virtutis et pudicitiæ in fœminâ traditur; nam quum Ortiagontis, regis Gallogræcorum, uxor captiva esset, centurionem custodem, qui ei vim intulerat, occidit. Lustrum a censoribus conditum est: censa sunt civium capita ducenta quinquaginta octo millia et trecenta viginti octo. Cum Ariarathe, rege Cappadociæ, amicitia juncta est. Cn. Manlius, contradicentibus decem legatis, ex quorum consilio fœdus cum Antiocho conscripserat, de Gallogræcis, actâ pro se causâ in senatu, triumphavit. L. Scipio Africanus, die ei dictâ (ut quidam aiunt, a Q. Petillio tribuno plebis, ut quidam, a Nævio), quòd prædâ ex Antiocho captâ ærarium fraudâsset, postquam is dies venit, evocatus in Rostra, "Hac die," inquit, "Quirites, Carthaginem vici:" et, prosequente populo, Capitolium adscendit. LIII. Inde, ne ampliùs tribuniciis injuriis vexaretur, in voluntarium exsilium Liternum concessit: incertum ibi, an Romæ, defunctus: nam ejus monumentum utrobique fuit. L. Scipio Asiaticus, frater Africani, eodem peculatûs crimine accusatus damnatusque, quum in vincula et carcerem duceretur, Ti. Sempronius Gracchus, tribunus plebis, qui antea Scipionibus inimicus fuerat, intercessit; et ob id beneficium Africani filiam duxit. Quum quæstores in bona ejus publicè possidenda missi essent, non modò in iis ullum vestigium pecuniæ regiæ apparuit, sed nequâquam tantum redactum, quantæ summæ erat damnatus. Collatam a cognatis et amicis innumerabilem pecuniam accipere noluit: quæ necessaria ei erant ad cultum, redempta. [CAP. I—LX. U. C. 563—565. A. C. 189—187.]

L. . . . . . P. Scipioni Africano (ut Valerius Antias auctor est) duo Q. Petillii diem dixerunt. Id, prout cujus-

[U. C. 565. A. C. 187.]

que ingenium erat, interpretabantur: alii non tribuno plebis, sed universam civitatem, quæ id pati posset, incusabant. "Duas maximas orbis terrarum urbes ingratas uno propè "tempore in principes inventas: Romam ingratiorem; si-"quidem victa Carthago victum Hannibalem in exsilium ex-"pulisset; Roma victrix victorem Africanum expellat." Alii, "Neminem unum civem tantùm eminere debere, ut "legibus interrogari non possit: nihil tam æquandæ liber-"tatis esse, quàm potentissimum quemque posse dicere cau-"sam. Quid autem tutò cuiquam, nedum summam rem "publicam, permitti, si ratio non sit reddenda? qui jus "æquum pati non possit, in eum vim haud injustam esse." Hæc agitata sermonibus, donec dies dicendæ causæ venit: nec alius antea quisquam, nec ille ipse Scipio, consul censorve, majore omnis generis hominum frequentiâ, quàm reus illo die, in forum est deductus. Jussus dicere causam, sine ullâ criminum mentione, orationem adeò magnificam de rebus ab se gestis est exorsus, ut satis constaret, neminem unquam neque meliùs neque veriùs laudatum esse. Dicebantur enim ab eodem animo ingenioque, a quo gesta erant: et aurium fastidium aberat, quia pro periculo, non in gloriam, referebantur.

LI. Tribuni plebis, vetera luxuriæ crimina Syracusanorum hibernorum, et Locris Pleminianum tumultum, quum ad fidem præsentium criminum retulissent; suspicionibus magis, quàm argumentis, pecuniæ captæ reum accusârunt. "Filium captum sine pretio redditum, omni-"busque aliis rebus Scipionem, tamquam in ejus unius manu "pax Romana bellumque esset, ab Antiocho cultum. Dicta-"torem eum consuli, non legatum, in provinciâ fuisse: nec "ad aliam rem eò profectum, quàm ut, id quod Hispaniæ, "Galliæ, Siciliæ, Africæ jampridem persuasum esset, hoc "Græciæ Asiæque et omnibus ad Orientem versis regibus "gentibusque appareret; unum hominem caput columen-"que imperii Romani esse: sub umbrâ Scipionis civitatem "dominam orbis terrarum latere: nutum ejus pro decretis "Patrum, pro populi jussis esse." Infamiâ intactum, invidiâ, quâ possunt, urgent. Orationibus in noctem perductis, prodicta dies est: ubi ea venit, tribuni in Rostris primâ luce consederunt. Citatus reus magno agmine amicorum clientiumque per mediam concionem ad Rostra subiit: silentioque facto, "Hoc," inquit, "die, tribuni plebis, vosque

"Quirites, cum Hannibale et Carthaginiensibus, signis col- "latis, in Africâ benè ac feliciter pugnavi. Itaque, quum "hodie litibus et jurgiis supersederi æquum sit, ego hinc ex- "templo in Capitolium ad Jovem Optimum Maximum, Juno- "nemque et Minervam, cæterosque Deos, qui Capitolio at- "que arci præsident, salutandos ibo: hisque gratias agam, "quòd mihi et hoc ipso die, et sæpe aliàs, egregiè rei pub- "licæ gerendæ mentem facultatemque dederunt. Vestrûm "quoque quibus commodum est, ite mecum, Quirites, et "orate Deos, ut mei similes principes habeatis: ita, si ab "annis septemdecim ad senectutem semper vos ætatem me- "am honoribus vestris anteistis, ego vestros honores rebus "gerendis præcessi." Ab Rostris in Capitolium adscendit: simul se universa concio avertit, et secuta Scipionem est; adeò, ut postremò scribæ viatoresque tribunos relinquerent, nec cum iis, præter servilem comitatum, et præconem qui reum ex Rostris citabat, quisquam esset. Scipio, non in Capitolio modò, sed per totam urbem, omnia templa Deûm cum populo Romano circumiit. Celebratior is propè dies favore hominum et æstimatione veræ magnitudinis ejus fuit, quàm quo triumphans de Syphace rege et Carthaginiensibus Urbem est invectus.

LII. Hic speciosus ultimus dies P. Scipioni illuxit: post quem quum invidiam et certamina cum tribunis prospiceret, die longiore prodictâ, in Literninum concessit; certo consilio, ne ad causam dicendam adesset. Major animus et naturâ erat, ac majori fortunæ assuetus, quàm ut reus esse sciret, et submittere se in humilitatem causam dicentium. Ubi dies venit, citarique absens est cœptus, L. Scipio morbum causæ esse, cur abesset, excusabat: quam excusationem quum tribuni, qui diem dixerant, non acciperent, et ab eâdem superbiâ non venire ad causam dicendam arguerent, quâ judicium et tribunos plebis et concionem reliquisset; et, quibus jus de se dicendæ sententiæ et libertatem ademisset, his comitatus, velut captos trahens, triumphum de populo Romano egisset, secessionemque eo die in Capitolium a tribunis plebis fecisset: "Habetis ergo temeritatis illius "mercedem. Quo duce et auctore nos reliquistis, ab eo "ipsi relicti estis: et tantum animorum in dies nobis de- "crescit, ut, ad quem, ante annos septemdecim, exercitum "et classem habentem, tribunos plebis ædilemque mittere "in Siciliam ausi sumus, qui prehenderent eum, et Romam

"reducerent, ad eum privatum ex villâ suâ extrahendum, "ad causam dicendam, mittere non audeamus." Tribuni plebis, appellati ab L. Scipione, ita decreverunt, "Si morbi "causâ excusaretur, sibi placere, accipi eam causam, diem"que a collegis prodici." Tribunus plebis eo tempore Ti. Sempronius Gracchus erat, cui inimicitiæ cum P. Scipione intercedebant: is, quum vetuisset nomen suum decreto collegarum adscribi, tristioremque omnes sententiam exspectarent, ita decrevit: "Quum L. Scipio excuset morbum "esse causæ fratri, satis id sibi videri. Se P. Scipionem, "priusquam Romam redîsset, accusari non passurum: tum "quoque, si se appellet, auxilio ei futurum, ne causam "dicat. Ad id fastigium rebus gestis, honoribus populi Ro"mani, P. Scipionem Deorum hominumque consensu per"venisse, ut sub Rostris reum stare, et præbere aures ado"lescentium conviciis, populo Romano magis deforme, "quàm ipsi, sit."

LIII. Adjecit decreto indignationem: "Sub pedibus ves"tris stabit, tribuni, domitor ille Africæ, Scipio? Ideo "quatuor nobilissimos duces Pœnorum in Hispaniâ, qua"tuor exercitus fudit fugavitque; ideo Syphacem cepit, "Hannibalem devicit, Carthaginem vectigalem nobis fecit, "Antiochum (recepit enim fratrem consortem hujus gloriæ "L. Scipio) ultra Tauri juga emovit, ut duobus Petilliis "succumberet, vos de P. Africano palmam peteretis? Nul"lisne meritis suis, nullis vestris honoribus, unquam in ar"cem tutam et velut sanctam clari viri pervenient; ubi, si "non venerabilis, inviolata saltem, senectus eorum consi"dat?" Movit et decretum, et adjecta oratio, non cæteros modò, sed ipsos etiam accusatores: et, deliberaturos se, quid sui juris et officii esset, dixerunt. Senatus deinde, concilio plebis dimisso, haberi est cœptus. Ibi gratiæ ingentes ab universo ordine, præcipuè a consularibus senioribusque, Ti. Graccho actæ sunt, quòd rempublicam privatis simultatibus potiorem habuisset: et Petillii vexati sunt probris, quòd splendere alienâ invidiâ voluissent, et spolia ex Africani triumpho peterent. Silentium deinde de Africano fuit. Vitam Literni egit sine desiderio Urbis: morientem rure eo ipso loco sepeliri se jussisse ferunt, monumentumque ibi ædificari, ne funus sibi in ingratâ patriâ fieret. Vir memorabilis: bellicis tamen, quàm pacis, artibus memorabilior prima pars vitæ, quàm postrema, fuit; quia in juventâ bella

assiduè gesta; cum senectâ res quoque defloruêre, nec præbita est materia ingenio. Quid ad primum consulatum secundus, etiamsi censuram adjicias? quid Asiatica legatio, et valetudine adversâ inutilis, et filii casu deformata, et post reditum necessitate aut subeundi judicii, aut simul cum patriâ deserendi? Punici tamen belli perpetrati, quo nullum neque majus neque periculosius Romani gessêre, unus præcipuam gloriam tulit.

EPITOME LIBRI UNDEQUADRAGESIMI.

Marcus Æmilius consul, Liguribus subactis, viam a Placentiâ usque Ariminum perductam Flaminiæ junxit. Initia luxuriæ, introducta ab exercitu Asiatico, referuntur. Ligures, quicumque citra Apenninum erant, subacti sunt. Bacchanalia, sacrum Græcum, et quidem nocturnum, scelerum omnium seminarium, quum ad ingentis turbæ conjurationem pervenisset, a consule investigatum, et multorum pœnâ sublatum est. A censoribus L. Valerio Flacco et M. Porcio Catone, et belli et pacis artibus maximo, motus est senatu L. Quintius Flamininus, T. Quintii frater, eò quòd, quum Galliam provinciam consul obtinuerat, rogatus in convivio a Philippo Pœno, quem amabat, scorto nobili, Gallum quemdam suâ manu occiderat; sive, ut quidam tradiderunt, unum ex damnatis securi percusserat, rogatus a meretrice Placentinâ, cujus amore deperibat. Exstat in eum M. Catonis oratio. Scipio Literni decessit. Et, tamquam jungente fortunâ circa idem tempus duo funera maximorum virorum, Hannibal, a Prusiâ Bithyniæ rege (ad quem, victo Antiocho, confugerat) quum dederetur Romanis, qui, ad exposcendum illum, T. Quintium Flamininum miserant, veneno sibi mortem conscivit. Philopœmen quoque, dux Achæorum, vir maximus, a Messeniis interemptus veneno, quum ab iis bello captus esset. Coloniæ Potentia, et Pisaurum, et Mutina, et Parma, deductæ sunt. Præterea res adversus Celtiberos prosperè gestas, et initia causasque belli Macedonici continet; cujus origo inde fluxit, quòd Philippus ægrè ferebat, regnum suum imminui a Romanis, et quòd cogeretur, a Thracibus aliisque locis præsidia deducere. [Cap. I — LVI. U. C. 565 — 570. A. C. 187 — 182.]

LIBRI QUADRAGESIMI

CAP. V—XVI. XXIV.

EPITOME LIBRI QUADRAGESIMI.

QUUM Philippus liberos eorum, quos occiderat, conquiri obsides jussisset, Theoxena, pro liberis suis et sororis admodum pueris verita regis libidinem, prolatis in medium gladiis et poculo, in quo erat venenum, suasit iis, ut imminens ludibrium morte effugerent: quod quum persuasisset, ipsa se cum viro e navi in mare præcipitavit. V. VI, &c. Certamina inter Philippi Macedoniæ regis liberos Persen et Demetrium referuntur: VIII. Et ut fraude fratris sui, Demetrius, confictis criminibus (inter quæ, accusatione parricidii et affectati regni) primùm petitus. XXIV. Ad ultimum, quoniam populi Romani amicus erat, veneno necatus est: regnumque Macedoniæ mortuo Philippo ad Persen devenit. Item res in Liguribus et in Hispaniâ contra Celtiberos a compluribus feliciter gestas continet. Libri Numæ Pompilii in agro L. Petilii scribæ sub Janiculo a cultoribus agri, in arcâ lapideâ clausi, et Græci et Latini, inventi sunt; in quibus quum plura, quæ dissolvendarum religionum, prætor, ad quem delati erant, legisset, juravit senatui, contra rempublicam esse, ut legerentur servarenturque: et ex senatûs-consulto in Comitio exusti sunt. Colonia Aquileja deducta est. Philippus, ægritudine animi confectus, quòd Demetrium filium, falsis Persei alterius filii delationibus impulsus, veneno sustulisset, et de pœnâ Persei cogitavit, voluitque Antigonum potiùs, amicum suum, successorem regni sui relinquere. Sed in hac cogitatione morte raptus est: regnum Perseus excepit. [CAP. I—LIX. U. C. 570—574. A. C. 182—178.]

[U. C. 570. A. C. 182.]

V. Hujus atrocitas facinoris novam velut flammam regis invidiæ adjecit, ut vulgò ipsum liberosque ejus exsecrarentur: quæ diræ brevi, ab omnibus Diis exauditæ, ut sæviret ipse in suum sanguinem, effecerunt. Perseus enim, quum in dies magis cerneret favorem dignitatemque Demetrii fratris apud Macedonum multitudinem crescere, et gratiam apud Romanos, sibi spem nullam regni superesse, nisi in scelere, ratus, ad id unum omnes cogitationes intendit. Cæterùm, quum se ne ad id quidem, quod muliebri cogitabat animo, satis per se validum crederet, singulos amicorum patris tentare sermonibus perplexis instituit. Et primò quidam ex his adspernantium tale quidquam speciem præbuerunt, quia plus in Demetrio spei ponebant: deinde, crescente in dies Philippi odio in Romanos, cui Perseus indulgeret, Demetrius summâ ope adversaretur, prospicientes

animo exitum incauti a fraude fraternâ juvenis, adjuvandum, quod futurum erat, rati, fovendamque spem potentioris, Perseo se adjungunt. Cætera in suum quæque tempus agenda differunt: in præsentiâ placet, omni ope in Romanos accendi regem, impellique ad consilia belli, ad quæ jam suâ sponte animum inclinâsset. Simul, ut Demetrius in dies suspectior esset, ex composito sermones ad [spretionem] Romanorum trahebant: ibi quum alii mores et instituta eorum, alii res gestas, alii speciem ipsius urbis, nondum exornatæ neque publicis neque privatis locis, alii singulos principum eluderent; juvenis incautus, et amore nominis Romani, et certamine adversus fratrem, omnia tuendo, suspectum se patri et opportunum criminibus faciebat. Itaque expertem eum pater omnium de rebus Romanis consiliorum habebat: totus in Persea versus, cum eo cogitationes ejus rei dies ac noctes agitabat. Redierant, quos forte miserat in Bastarnas ad arcessenda auxilia, adduxerantque inde nobiles juvenes, et regii quosdam generis; quorum unus sororem suam in matrimonium Philippi filio pollicebatur: erexeratque consociatio gentis ejus animum regis. Tum Perseus, "Quid ista prosunt?" inquit. "Nequâquam tantum "in externis auxiliis est præsidii, quantum periculi fraude "domesticâ. Proditorem nolo dicere, certè speculatorem "habemus in sinu; cujus, ex quo obses Romæ fuit, corpus "nobis reddiderunt Romani, animum ipsi habent. Omni"um pæne Macedonum in eum ora conversa sunt: nec "regem se alium rentur habituros esse, quàm quem Romani "dedissent." His, per se ægra, mens senis stimulabatur: et animo magis, quàm vultu, ea crimina accipiebat.

VI. Forte lustrandi exercitûs venit tempus, cujus solenne est tale. Caput mediæ canis præcisæ, et prior pars, ad dexteram, cum extis posterior ad lævam viæ ponitur: inter hanc divisam hostiam copiæ armatæ traducuntur. Præferuntur primo agmini arma insignia omnium ab ultimâ origine Macedoniæ regum: deinde rex ipse cum liberis sequitur: proxima est regia cohors custodesque corporis: postremum agmen Macedonum cætera multitudo claudit. Latera regis duo filii juvenes cingebant, Perseus jam tricesimum annum agens, Demetrius quinquennio minor; medio juventæ robore ille, hic flore; fortunati patris matura soboles, si mens sana fuisset. Mos erat, lustrationis sacro peracto, exercitum decurrere, et divisas bifariàm duas acies

concurrere ad simulacrum pugnæ. Regii juvenes duces ei ludicro certamini dati: cæterùm non imago fuit pugnæ, sed, tamquam de regno dimicaretur, ita concurrerunt, multaque vulnera sudibus facta; nec, præter ferrum, quidquam defuit ad justam belli speciem. Pars ea, quæ sub Demetrio erat, longè superior fuit. Id ægrè patiente Perseo, lætari prudentes amici ejus, eamque rem ipsam dicere præbituram causam criminandi juvenis.

VII. Convivium eo die sodalium, qui simul decurrerant, uterque habuit, quum vocatus ad cœnam ab Demetrio Perseus negâsset. Festo die invitatio benigna et hilaritas juvenalis utrosque in vinum traxit. Commemoratio ibi certaminis ludicri, et jocosa dicta in adversarios, ita ut ne ipsis quidem ducibus abstineretur, jacabantur. Ad has excipiendas voces, speculator ex convivis Persei missus, quum incautior obversaretur, exceptus a juvenibus forte triclinio egressis, malè mulcatur. Hujus rei ignarus Demetrius, "Quin comissatum," inquit, "ad fratrem imus; et iram "ejus, si qua ex certamine residet, simplicitate et hilaritate "nostrâ lenimus?" Omnes se ire conclamârunt, præter eos, qui speculatoris ab se pulsati præsentem ultionem metuebant. Quum eos quoque Demetrius traheret, ferrum veste abdiderunt, quo se tutari, si qua vis fieret, possent. Nihil occulti esse in intestinâ discordiâ potest: utraque domus speculatorum et proditorum plena erat. Præcucurrit index ad Persea, ferro succinctos nuntians cum Demetrio quatuor adolescentes venire. Etsi causa apparebat (nam ab iis pulsatum convivam suum audierat), tamen, infamandæ rei causâ, januam obserari jubet; et ex parte superiore ædium, versisque in viam fenestris, comissatores, tamquam ad cædem suam venientes, aditu januæ arcet. Demetrius, per vinum, quòd excluderetur, paulisper vociferatus, in convivium redit, totius rei ignarus.

VIII. Postero die Perseus, quàm primùm conveniendi potestas patris fuit, regiam ingressus, perturbato vultu in conspectu patris tacitus procul constitit: cui quum pater, "Sati'n' salvæ?" et, "quænam ea mœstitia esset?" interrogaret eum, "De lucro tibi," inquit, "vivere me scito. Jam non occultis a fratre petimur insidiis. Nocte "cum armatis domum ad interficiendum me venit: clausisque foribus, parietum præsidio me a furore ejus sum

"tutatus." Quum pavorem mixtum admiratione patri injecisset, "Atqui, si aures præbere potes," inquit, "manifestam rem teneas, faciam." "Enimvero se," Philippus dicere, "auditurum;" vocarique extemplo Demetrium jussit: et seniores duos amicos, expertes inter fratres certaminum, infrequentes jam in regiâ, Lysimachum et Onomastum arcessit, quos in consilio haberet. Dum veniunt amici, solus filio procul stante, multa secum animo volutans, inambulavit: postquam venisse eos nuntiatum est, secessit in partem interiorem cum duobus amicis, totidem custodibus corporis: filiis, ut ternos inermes secum introducerent, permisit. Ibi quum consedisset: "Sedeo," inquit, "miserrimus pa-"ter, judex inter duos filios, accusatorem parricidii, et "reum; aut conficti aut admissi criminis labem apud meos "inventurus. Jam pridem quidem hanc procellam immi-"nentem timebam, quum vultus inter vos minimè fraternos "cernerem, quum voces quasdam exaudirem. Sed inter-"dum spes animum subibat, deflagrare iras vestras, purgari "suspiciones, posse: etiam hostes, armis positis, fœdus "icisse, et privatas multorum simultates finitas: subituram "vobis aliquando germanitatis memoriam, puerilis quondam "simplicitatis consuetudinisque inter vos, meorum denique "præceptorum; quæ, vereor, ne vana surdis auribus ceci-"nerim. Quoties ego, audientibus vobis, detestatus exem-"pla discordiarum fraternarum, horrendos eventus eorum "retuli, quibus se stirpemque suam, domos, regna, funditus "evertissent! Meliora quoque exempla parte alterâ posui; "sociabilem consortionem inter binos Lacedæmoniorum re-"ges, salutarem per multa sæcula ipsis patriæque. Eam-"dem civitatem, postquam mos sibi cuique rapiendi tyran-"nidem exortus sit, eversam. Jam hos Eumenem Atta-"lumque fratres, a quàm exiguis rebus, propè ut puderet "regii nominis, mihi, Antiocho, et cuilibet regum hujus "ætatis, nullâ re magis, quàm fraternâ unanimitate, reg-"num æquâsse. Ne Romanis quidem exemplis abstinui, "quæ aut visa aut audita habebam; T. et L. Quintiorum, "qui bellum mecum gesserunt; P. et L. Scipionum, qui "Antiochum devicerunt; patris patruique eorum, quorum "perpetuam vitæ concordiam mors quoque miscuit. Ne-"que vos illorum scelus, similisque sceleri eventus, deterre-"re a vecordi discordiâ potuit; neque horum bona mens, "bona fortuna, ad sanitatem flectere. Vivo et spirante me, "hæreditatem meam ambo et spe et cupiditate improbâ

"crevistis. Eò usque me vivere vultis, donec, alterius vestrûm superstes, haud ambiguum regem alterum meâ morte faciam. Nec fratrem nec patrem potestis pati: nihil cari, nihil sancti est: in omnium vicem regni unius insatiabilis amor successit. Agite, conscelerate aures paternas: decernite criminibus, mox ferro decreturi: dicite palàm, quidquid aut veri potestis, aut comminisci libet. Reseratæ aures sunt, quæ posthac secretis alterius ab altero criminibus claudentur." Hæc, furens irâ, quum dixisset, lacrymæ omnibus obortæ; et diu mœstum silentium tenuit.

IX. Tum Perseus: "Aperienda nimirum nocte janua fuit, et armati comissatores accipiendi, præbendumque ferro jugulum, quando non creditur, nisi perpetratum, facinus; et eadem petitus insidiis audio, quæ latro atque insidiator. Non nequidquam isti unum Demetrium filium te habere, me subditum et pellice genitum appellant: nam, si gradum, si caritatem filii apud te haberem, non in me querentem deprehensas insidias, sed in eum qui fecisset, sævires: nec adeò tibi vilis vita esset nostra, ut nec præterito periculo meo movereris, neque futuro, si insidiantibus sit impunè. Itaque, si mori tacitum oportet, taceamus, precati tantùm Deos, ut a me cœptum scelus in me finem habeat, nec per meum latus tu petaris. Sin autem (quod circumventis in solitudine natura ipsa subjicit, ut hominum, quos nunquam viderint, fidem tamen implorent) mihi quoque, ferrum in me strictum cernenti, vocem mittere liceat; per te, patriumque nomen, quod utri nostrûm sanctius sit, jam pridem sentis, ita me audias, precor, tamquam si, voce et comploratione nocturnâ excitus, mihi quiritanti intervenisses, Demetrium cum armatis nocte intempestâ in vestibulo meo deprehendisses. Quod tum vociferarer in re præsenti pavidus, hoc nunc postero die queror. Frater, non comissantium in vicem jam diu vivimus inter nos. Regnare utique vis: huic spei tuæ obstat ætas mea, obstat gentium jus, obstat vetustus Macedoniæ mos, obstat verò etiam patris judicium. Hæc transcendere, nisi per meum sanguinem, non potes: omnia moliris et tentas: adhuc seu cura mea, seu fortuna, restitit parricidio tuo. Hesternâ die in lustratione, et decursu, et simulacro ludicro pugnæ, funestum propè prœlium fecisti; nec me aliud a morte vindicavit, quàm quòd

"me ac meos vinci passus sum. Ab hostili prœlio, tamquam fraterno lusu, pertrahere me ad cœnam voluisti. Credis, me, pater, inter inermes convivas cœnaturum fuisse, ad quem armati comissatum venerunt? credis nihil a gladiis nocte periculum fuisse, quem sudibus, te inspectante, propè occiderunt? Quid hoc noctis, quid inimicus ad iratum, quid cum ferro succinctis juvenibus venis? Convivam me tibi committere ausus non sum; comissatorem te cum armatis venientem recipiam? Si aperta janua fuisset, funus meum parares hoc tempore, pater, quo querentem audis. Nihil ego, tamquam accusator, criminosè nec dubia argumentis colligendo ago. Quid enim? negat se cum multitudine venisse ad januam meam? an ferro succinctos secum fuisse? Quos nominavero, arcesse: possunt quidem omnia audere, qui hoc ausi sunt; non tamen audebunt negare. Si deprehensos intra limen meum cum ferro ad te deducerem, pro manifesto haberes: fatentes pro deprehensis habe.

X. "Exsecrare nunc cupiditatem regni, et Furias fraternas concita: sed, ne sint cæcæ, pater, exsecrationes tuæ, discerne et dispice insidiatorem et petitum insidiis: noxium [huic esse] caput. Qui occisurus fratrem fuit, habeat etiam iratos paternos Deos: qui periturus fraterno scelere fuit, perfugium in patris misericordiâ et justitiâ habeat. Quò enim aliò confugiam, cui non solenne lustrale exercitûs tui, non decursus militum, non domus, non epulæ, non nox, ad quietem data naturæ beneficio mortalibus, tuta est? Si iero ad fratrem invitatus, moriendum est: si recepero intra januam comissatum fratrem, moriendum est: nec eundo, nec manendo insidias evito. Quò me conferam? Nihil, præter Deos, pater, et te, colui: non Romanos habeo, ad quos confugiam: perîsse expetunt, quia tuis injuriis doleo, quia ademptas tot urbes, tot gentes, modò Thraciæ maritimam oram, indignor. Nec me nec te incolumi, Macedoniam suam futuram sperant. Si me scelus fratris, te senectus, absumpserit, aut ne ea quidem exspectata fuerit, regem regnumque Macedoniæ sua futura sciunt. Si quid extra Macedoniam tibi Romani reliquissent, mihi quoque id relictum crederem receptaculum. 'At in Macedonibus satis præsidii est.' Vidisti hesterno die impetum in me militum. Quid illis defuit, nisi ferrum? Quod illis defuit interdiu, convivæ fratris

"noctu sumpserunt. Quid de magnâ parte principum loquar, qui in Romanis spem omnem dignitatis et fortunæ posuerunt, et in eo, qui omnia apud Romanos potest? Neque (Hercule!) istum mihi tantùm fratri majori, sed propè est, ut tibi quoque ipsi, regi et patri, præferant. Iste enim est, cujus beneficio pœnam tibi senatus remisit, qui nunc te ab armis Romanis protegit, qui tuam senectutem obligatam et obnoxiam adolescentiæ suæ esse æquum censet. Pro isto Romani stant, pro isto omnes urbes tuo imperio liberatæ, pro isto Macedones, qui pace Romanâ gaudent: mihi, præter te, pater, quid usquam aut spei aut præsidii est?

XI. "Quò spectare illas literas ad te nunc missas T. Quintii credis, quibus, et bene te consuluisse rebus tuis, ait, quòd Demetrium Romam miseris, et hortatur, ut iterum, et cum pluribus legatis et primoribus Macedonum, remittas eum? T. Quintius nunc est auctor omnium rerum isti et magister. Eum sibi, te abdicato patre, in locum tuum substituit. Illic ante omnia clandestina concocta sunt consilia. Quæruntur adjutores consiliis, quum te plures, et principes Macedonum, cum isto mittere jubet. Qui hinc integri et sinceri Romam eunt, Philippum regem se habere credentes, imbuti illinc et infecti Romanis delenimentis redeunt. Demetrius iis unus omnia est: eum jam regem, vivo patre, appellant. Hæc si indignor, audiendum est statim, non ab aliis solùm, sed etiam a te, pater, cupiditatis regni crimen. Ego verò, si in medio ponitur, non agnosco: quem enim suo loco moveo, ut ipse in ejus locum succedam? Unus ante me pater est: et, ut diu sit, Deos rogo. Superstes (et ita sim, si merebor, ut ipse me esse velit) hæreditatem regni, si pater tradet, accipiam. Cupit regnum, et quidem sceleratè cupit, qui transcendere festinat ordinem ætatis, naturæ, moris Macedonum, juris gentium. 'Obstat frater major, ad quem jure, voluntate etiam patris, regnum pertinet. Tollatur: non primus regnum fraternâ cæde petiero. Pater senex, et filio solus orbatus, de se magis timebit, quàm ut filii necem ulciscatur. Romani lætabuntur, probabunt, defendent factum.' Hæ spes incertæ, pater, sed non inanes sunt: ita enim se res habet: periculum vitæ propellere a me potes, puniendo eos, qui ad me interficiendum ferrum sumpserunt: si facinori eo-

"rum successerit, mortem meam idem tu persequi non poteris."

XII. Postquam dicendi finem Perseus fecit, conjecti eorum, qui aderant, oculi in Demetrium sunt, velut confestim responsurus esset: deinde diu fuit silentium, quum perfusum fletu appareret omnibus loqui non posse. Tandem vicit dolorem ipsa necessitas, quum dicere juberent; atque ita orsus est: "Omnia, quæ reorum antea fuerant auxilia, "pater, præoccupavit accusator. Simulatis lacrymis in alterius perniciem veras meas lacrymas suspectas tibi fecit. "Quum ipse, ex quo ab Româ redii, per occulta cum suis "colloquia dies noctesque insidietur; ultro mihi non insidiatoris modò, sed latronis manifesti et percussoris, speciem "induit. Periculo suo te exterret, ut innoxio fratri per eundem te maturet perniciem. Perfugium sibi nusquam gentium esse ait, ut ego ne apud te quidem quidquam spei reliquæ "habeam. Circumventum, solum, inopem, invidiâ gratiæ "externæ (quæ obest potiùs quàm prodest) onerat. Jam "illud quàm accusatoriè, quòd noctis hujus crimen miscuit "cum cæterâ insectatione vitæ meæ! ut et hoc, quod jam "quale sit, scies, suspectum alio vitæ nostræ tenore faceret; "et illam vanam criminationem spei, voluntatis, consiliorum meorum nocturno hoc ficto et composito argumento "fulciret. Simul et illud quæsivit, ut repentina et minimè "præparata accusatio videretur, quippe ex noctis hujus metu et tumultu repentino exorta. Oportuit autem, Perseu, "si proditor ego patris regnique eram, si cum Romanis, si "cum aliis inimicis patris, inieram consilia, non exspectatam fabulam noctis hujus esse, sed proditionis meæ antè "me accusatum: si illa, separata ab hac, vana accusatio "erat, invidiamque tuam adversus me magis quàm crimen "meum indicatura, hodie quoque eam aut prætermitti, aut "in aliud tempus differri; ut perspiceretur, utrùm ego "tibi, an tu mihi, novo quidem et singulari genere odii, insidias fecisses. Ego tamen, quantùm in hac subitâ perturbatione potero, separabo ea, quæ tu confudisti; et noctis hujus insidias, aut tuas aut meas, detegam. Occidendi sui consilium me inîsse videri vult; ut scilicet, majore "fratre sublato, cujus jure gentium, more Macedonum, tuo "etiam, ut ait, judicio, regnum est futurum, ego, minor, "in ejus, quem occidissem, succederem locum. Quid ergo illa sibi vult pars altera orationis, quâ Romanos a me

"cultos ait, atque eorum fiduciâ in spem regni me venisse? "nam si et in Romanis tantum momenti esse credebam, ut, "quem vellent, imponerent Macedoniæ regem, et meæ tan- "tum apud eos gratiæ confidebam, quid opus parricidio "fuit? An, ut cruentum fraternâ cæde diadema gererem? "ut illis ipsis, apud quos aut verâ aut certè simulatâ probi- "tate partam gratiam habeo, si quam forte habeo, exsecrabi- "lis et invisus essem? nisi T. Quintium credis, cujus vir- "tute et consiliis me nunc arguis regi, quum et ipse tali "pietate vivat cum fratre, mihi fraternæ cædis fuisse aucto- "rem. Idem non Romanorum solùm gratiam, sed Macedo- "num judicia, ac pæne omnium Deorum hominumque con- "sensum collegit, per quæ omnia se mihi parem in certa- "mine non futurum crediderit: idem, tamquam in aliis "omnibus rebus inferior essem, ad sceleris spem ultimam "confugisse me insimulat. Vis hanc formulam cognitionis "esse, ut, uter timuerit, ne alter dignior videretur regno, is "consilium opprimendi fratris cepisse judicetur?

XIII. "Exsequamur tamen quocumque modo conficti or- "dinem criminis. Pluribus modis se petitum criminatus "est, et omnes insidiarum vias in unum diem contulit. "Volui interdiu eum, post lustrationem, quum concurrimus, "et quidem (si Diis placet) lustrationum die occidere: "volui, quum ad cœnam invitavi, veneno scilicet tollere: "volui, quum comissatum gladiis accincti me secuti sunt, "ferro interficere. Tempora quidem qualia sint ad parri- "cidium electa, vides: lusûs, convivii, comissationis. Quid? "dies qualis? quo lustratus exercitus, quo inter divisam "victimam, prælatis omnium, qui unquam fuêre, Macedo- "niæ regum armis regiis, duo soli tua tegentes latera, pater, "prævecti sumus, et secutum est Macedonum agmen. Hoc "ego, etiam si quid antè admisissem piaculo dignum, lus- "tratus et expiatus sacro, tum quum maximè in hostiam "itineri nostro circumdatam intuens, parricidium, venena, "gladios, in comissationem præparatos, volutabam in ani- "mo: ut quibus aliis deinde sacris contaminatam omni sce- "lere mentem expiarem? Sed cæcus criminandi cupidita- "te animus, dum omnia suspecta efficere vult, aliud alio "confundit: nam, si veneno te inter cœnam tollere volui, "quid minùs aptum fuit, quàm pertinaci certamine et con- "cursu iratum te efficere, ut meritò (sicut fecisti) invitatus "ad cœnam abnueres? Quum autem iratus negâsses,

"utrùm, ut placarem te, danda opera fuit, ut aliam quærerem occasionem, quoniam semel venenum paraveram? an ab illo consilio velut transiliendum ad aliud fuit, ut ferro te, et quidem eo die, per speciem comissationis, occiderem? Quo deinde modo, si te metu mortis credebam cœnam evitâsse meam, non ab eodem metu comissationem quoque evitaturum existimabam?

XIV. "Non est res, quâ erubescam, pater, si die festo inter æquales largiore vino sum usus: tu quoque, velim, inquiras, quâ lætitiâ, quo lusu apud me celebratum hesternum convivium sit, illo etiam (pravo forsitan) gaudio provehente, quòd in juvenali armorum certamine pars nostra non inferior fuerat. Miseria hæc et metus crapulam facilè excusserunt; quæ si non intervenissent, insidiatores nos sopiti jaceremus. Si domum tuam expugnaturus, captâ domo, dominum interfecturus eram, non temperâssem vino in unum diem? non milites abstinuissem meos? Et, ne ego me solus nimiâ simplicitate tuear, ipse quoque minimè malus ac suspicax frater, 'Nihil aliud scio,' inquit, 'nihil arguo, nisi quòd cum ferro comissatum venerunt.' Si quæram, unde id ipsum scieris, necesse erit te fateri, aut speculatorum tuorum plenam domum fuisse meam, aut illos ita apertè sumpsisse ferrum, ut omnes viderent. Et, ne quid ipse aut priùs inquisîsse, aut nunc criminosè argumentari videretur, te quærere ex iis, quos nominâsset, jubebat, an ferrum habuissent; ut, tamquam in re dubiâ, quum id quæsîsses quod ipsi fatentur, pro convictis haberentur. Quin tu illud quæri jubes, num tui occidendi causâ ferrum sumpserint? num me auctore et sciente? Hoc enim videri vis, non illud, quod fatentur, et palàm est, et sui se tuendi causâ sumpsisse dicunt. Rectè an perperam fecerint, ipsi sui facti rationem reddent. Meam causam, quæ nihil eo facto contingitur, ne miscueris; aut explica, utrùm apertè an clam te aggressuri fuerimus. Si apertè, cur non omnes ferrum habuimus? cur nemo præter eos, qui tuum speculatorem pulsârunt? si clam, quis ordo consilii fuit? Convivio soluto, quum comissator ego discessissem, quatuor substitissent, ut sopitum te aggrederentur? quomodo fefellissent, et alieni, et mei, et maximè suspecti, quia paulò antè in rixâ fuerant? quomodo autem, trucidato te, ipsi evasuri fuerint? quatuor gladiis domus tua capi et expugnari potuit?

XV. "Quin tu, omissâ istâ nocturnâ fabulâ, ad id quod "doles, quod [invidiam] urit, reverteris? 'Cur usquam "'regni tui mentio fit, Demetri? cur dignior patris fortunæ "'successor quibusdam videris, quàm ego? cur spem me"'am, quæ, si tu non esses, certa erat, dubiam et sollicitam "'facis?' Hæc sentit Perseus, etsi non dicit: hæc istum "inimicum, hæc accusatorem faciunt: hæc domum, hæc "regnum tuum, criminibus et suspicionibus replent. Ego "autem, pater, quemadmodum nec nunc sperare regnum, "nec ambigere unquam de eo forsitan debeam, quia minor "sum, quia tu me majori cedere vis; sic illud nec debui "facere, nec debeo, ut indignus [te patre,] indignus omni"bus videar: id enim vitiis meis, non cedendo, cui jus fas"que est, non modestiâ, consequar. Romanos objicis mihi; "et ea, quæ gloriæ esse debent, in crimen vertis. Ego, "nec obses Romanis ut traderer, nec ut legatus mitterer "Romam, petii: a te missus ire non recusavi: utroque "tempore ita me gessi, ne tibi pudori, ne regno tuo, ne "genti Macedonum essem. Itaque mihi cum Romanis "amicitiæ causa tu fuisti, pater. Quoad tecum illis pax "manebit, mecum quoque gratia erit: si bellum esse cœ"perit, qui obses, qui legatus pro patre non inutilis fui, idem "hostis illis acerrimus ero. Nec hodie, ut prosit mihi "gratia Romanorum, postulo; ne obsit, tantùm deprecor: "nec in bello cœpit, nec ad bellum reservatur. Pacis pig"nus fui; ad pacem retinendam legatus missus sum: neu"tra res mihi nec gloriæ nec crimini sit. Ego, si quid "impiè in te, pater, si quid sceleratè in fratrem admisi, nul"lam deprecor pœnam: si innocens sum, ne invidiâ confla"grem, quum crimine non possim, deprecor. Non hodie me "primùm frater accusat; sed hodie primùm apertè, nullo "meo in se merito. Si mihi pater succenseret, te majorem "fratrem pro minore deprecari oportebat, te adolescentiæ, "te errori, veniam impetrare: in eo, ubi præsidium esse "oportebat, ibi exitium est. E convivio et comissationibus "propè semisomnus raptus sum ad causam parricidii dicen"dam; sine advocatis, sine patronis, ipse pro me dicere "cogor. Si pro alio dicendum esset, tempus ad meditan"dum et componendam orationem sumpsissem, quum quid "aliud, quàm ingenii famâ, periclitarer? Ignarus, quid ar"cessitus essem, te iratum et jubentem dicere causam, fra"trem accusantem audivi. Ille diu antè præparatâ, medi"tatâ, in me oratione est usus: ego id tantùm temporis,

"quo accusatus sum, ad cognoscendum, quid ageretur, habui. Utrùm momento illo horæ accusatorem audirem? an defensionem meditarer? Attonitus repentino atque inopinato malo, vix, quid objiceretur, intelligere potui; nedum satis sciam, quo modo me tuear. Quid mihi spei esset, nisi patrem judicem haberem? apud quem etiamsi caritate a fratre majore vincor, misericordiâ certè reus vinci non debeo. Ego enim, ut me mihi tibique serves, precor: ille, ut me in securitatem suam occidas, postulat. Quid eum, quum regnum ei tradideris, facturum credis in me esse, qui jam nunc sanguine meo sibi indulgeri æquum censet?"

XVI. Dicenti hæc lacrymæ simul spiritum et vocem intercluserunt. Philippus, submotis iis, paulisper collocutus cum amicis, pronuntiavit, "Non verbis se, nec unius horæ disceptatione, causam eorum dijudicaturum, sed inquirendo in utriusque vitam, mores, et dicta factaque in magnis parvisque rebus observando:" ut omnibus appareret, noctis proximæ crimen facilè revictum; suspectam nimiam cum Romanis Demetrii gratiam esse. Hæc, vivo Philippo, velut semina jacta sunt Macedonici belli, quod maximè cum Perseo gerendum erat. . . . . .

[U. C. 571. A. C. 181.]

XXIV. Demetrium iterum ad patrem accusavit Perseus. . . . . . Nihil tamen palàm gravius pronuntiatum de eo est, ut dolo potius interficeretur. . . . . . Ab Thessalonice Demetriadem ipsi quum iter esset, Astræum Pæoniæ Demetrium mittit cum eodem comite Didâ, Perseum Amphipolim, ad obsides Thracum accipiendos. Digredienti ab se Didæ mandata dedisse dicitur de filio occidendo. Sacrificium ab Didâ seu institutum, seu simulatum est; ad quod celebrandum invitatus Demetrius ab Astræo Heracleam venit. In eâ cœnâ dicitur venenum datum. Poculo epoto, extemplo sensit: et mox coortis doloribus, relicto convivio, quum in cubiculum recepisset sese, crudelitatem patris conquerens, parricidium fratris, ac Didæ scelus incusans, torquebatur. Intromissi deinde Thyrsis quidam Stuberæus et Berœæus Alexander, injectis tapetibus in caput faucesque, spiritum intercluserunt. Ita innoxius adolescens, quum in eo ne simplici quidem genere mortis contenti inimici fuissent, interficitur.

NOTES.

N. B. In the *Text*, the words included in brackets [ ] are either regarded as spurious or doubtful, or for some other reason are the subject of disagreement among critics. In the *Notes*, quotations are marked in the usual way by *double* commas; and *single* commas inclose whatever is intended to be a translation.

Line. Page.

1. *Operæ pretium*] i. e. *opus utile*, 'a thing worth the while.' This 3.
Preface happens to begin with the first four feet of a hexameter verse, and is cited by Quintilian (lib. ix. c. 4.) as a faulty use of poetic numbers in a prose composition.

4. *Rem*] referred by some to *res populi Romani*; 'aware that the matter is remote in time, and has often been treated.' Others refer *rem* to *perscribere res populi Romani*; 'a thing that has long since and often been done.' Others, again, refer *rem* to *Facturusne operæ pretium, etc.*; 'as I observe it is an old and common custom among writers *dicere se operæ pretium facturos*, each new writer believing he shall surpass his predecessors either in matter or style.'

8. *Pro virili parte*] by some understood as *pro viribus*, 'to the utmost of my ability'; but *virilis pars* or *portio* was a law phrase, signifying that portion of an inheritance distributed *viritim*, which fell to each of the heirs, and hence was used for 'share,' 'participation,' in general. 'That I also have done my share' or 'borne my part in recording the exploits,' etc.

9. *Scriptorum turbâ*] Many of whom are afterwards named by Livy; but hardly any thing remains of them except a part of Polybius (in Greek.)

13. *Magnitudine laboret*] In the same sense, Livy (lib. vii. c. 29.) has *magnitudo quæ vix sustinetur*, speaking of the Roman empire. So Horace (Odes, I. ix. 3.) describes the woods laden with snow as *laborantes*; and Ovid (Met. ii. 296.) applies the same word to Atlas supporting the heavens.

22. *Ante conditam condendamve*] 'before the city was begun to be built, or the design of building it was formed' by Romulus. *Condendam* here refers to the time of the transactions that gave occasion to the building of it, as, page 51, line 32, *principia condendi hujus operis* refers to what preceded the building of the temple there spoken of, after it was designed to be built, and before it was actually begun.

3. *Et*] This conjunction, as well as *que*, is often used by Livy to con- 4.
nect two words or clauses, of which the latter is merely explanatory of the former, and means the same thing. Thus *ad Deos referre auctores* here shows what is meant by *consecrare origines*.

3. *Ea*] 'that, such, so great.'

8. *Mihi*] is not without force here, intimating the author's own opinion, and connecting this sentence with the preceding. 'These and similar matters I shall not much insist on; but I would particularly direct the atten-

4. tion of every one,' etc. *Mihi, tibi,* etc. are seldom or never mere expletives, but serve at least to give liveliness to the discourse.

12. *Desidentes*] 'sinking.' This figure, taken from a building, the foundations of which are gradually giving way, is followed out in *magis magisque lapsi sint,* 'incline more and more,' and *ire præcipites,* 'fall headlong.'

20. *Nulla — nec*] Two negatives, in Latin, generally affirm. Here they strengthen the negation.

22. *Nec in quam civitatem*] for *Nec fuit civitas in quam.*

29. *Initio — ordiendæ rei*] A pleonasm, which figure is common in Livy. *Potiùs — libentiùs* , in the next sentence, furnish another example of it.

5. 13. *Majora initia rerum*] By enallage for *majorum initia rerum.* This figure, also, abounds in Livy; e. g. (page 7, line 42,) *ad justi cursum amnis,* for *ad justum cursum ;* (p. 12. l. 30.) *violati hospitii fœdus,* for *violatum hospitii fœdus.*

7. 7. *Dorso*] i. e. *ab situ urbis porrectæ in dorso,* scilicet *montis.*

35. *Secundum Deorum opes*] i. e. *post Deorum imperium.*

41. *Forte quâdam divinitus*] as if *forte quâdam divinâ,* like *θείᾳ τινὶ τύχῃ,* an expression found more than once in Plutarch. Some would insert *an* before *divinitus,* which would thus be contrasted with *forte.*

42. *Justi.*] See note, page 5, line 13.

8. 20. *Hoc.*] The *Lupercal* continued to be celebrated in the time of Livy.

26. *Quem*] referring to *Pana.*

29. *Ultro*] in the sense of *præterea, insuper.*

42. *Eòdem pervenit*] 'arrived at the same hope,' as Faustulus. Some for *eòdem* read *eò demum.*

9. 13. *Agmine*] Virgil also uses *agmen* when speaking of only two moving together. "*Illi* [*duo angues*] agmine *certo Laocoonta petunt.*" Æneid, ii. 212.

27. *Templa*] For an account of the rites of Augury, see Adam's Roman Antiquities, finding the subjects *Augures* and *Templa* by means of the 'Latin Index' at the end of the volume.

31. *Tempore — præcepto*] "Quòd tempore præcepissent seu priùs habuissent augurium, *regnum trahebant* ad se et ducem suum, Remum; sibi vindicabant jus imperii."

32. *Altercatione*] Observe the gradation, *altercatio, ira, cædes.*

39. *Muniit*] "Habitationi aptum commodumque fecit, ædificiis mœnibusque instruxit. Ea hîc vis est verbi *munire.*"

10. 22. *Miraculo literarum*] "Namque literarum usum e Græciâ secum ferens Italos docuerat."

39. *Potitii — Pinarii.*] See Adam's Roman Antiquities.

11. 9. *Habitu*] "Habitus est hîc qualitas et forma corporis externa; cultus ac splendor, qui ad ornandam insigniter personam quomodocunque pertinent."

18. *Munitionibus*] i. e. *ædificiis ac muris.* See note, p. 9. l. 39.

19. *Quàm ad id quod tum hominum erat*] Elegantly, for *quàm ad præsentem hominum multitudinem.*

20. *Vana*] "*Vanum* est id quod plus habet in specie quàm in re."

24. *Locum, qui — est*] This passage, of which there are various

readings, is obscure, and has been interpreted in different ways. Some, 11.
placing a comma after *septus*, explain it by this paraphrase ; *Qui nunc septus est, et ita situs, ut qui a Capitolio in eum descendere velint, ad utrumque latus lucum habent.* Or, placing a comma after *descendentibus*, the sense will be, *Qui nunc septus est, ne quis in eum descendat, et* Inter Duos Lucos *appellatur.* This latter meaning, according to which the words *Inter Duos Lucos* are considered as one proper name, is confirmed by Dionysius of Halicarnassus, who, in his account of the same subject, says, that the place was called μεθόριον δυοῖν δρυμῶν, which is equivalent to *Inter Duos Lucos*, 'The Pass of the Two Groves.' Doering gives still another interpretation, which, he thinks, frees the passage from all difficulty ; *Qui nunc eorum causâ, qui de illo in planitiem descendunt, ab utrâque parte inter duos lucos septus est ;* or *Ubi nunc homines per viam, inter duos lucos septam, descendunt.*

27. *Roboris*] construe this word after *primum*.

28. *Consilium — viribus parat*] i. e. *vires consilio temperare studet.* So Horace (Odes, III. iv. 65.), "Vis consilî expers mole ruit suâ."

30. *Soli centum*] "Ob personam, gravitatem, prudentiam."

31. *Patres*] "*Patres* dicebantur, quoniam a plebe tanquam patres venerandi, plebs verò ab iis tanquam a patribus tutanda erat. Hinc etiam ab hac appellatione *patrocinium* et *patrocinari* descendunt."

30. *Violati hospitii fœdus*] *Violati* for *violatum*. See note, p. 5. l. 13. 12.

31. *Fas ac fidem*] "*Fas* refertur ad Deum, cujus solenne visuri convenissent ; *fides* refertur ad Romanos, quibus credidissent Sabini."

12. *Nomen*] used by Livy for *populus*, much in the same way as we use 13.
denomination for *sect*, when we speak of the *Lutheran denomination*, etc.

34. *Per occasionem ac solitudinem*] i. e. *per occasionem solitudinis, opportunè per solitudinem.*

2. Nomina darent] *Nomen dare*, in reference to a colony, the army, or 14.
the navy, signifies 'to enlist.'

20. *Tamen*] refers to the preceding sentence. 'Be it as it may, *yet*, etc.

41. *Primores*] 'the front rank' ; corresponding to the Greek προμάχους.

42. *Princeps*] i. e. *primus*.

21. *Nepotum — liberûm progeniem*] for *nepotes* and *liberos*, simply ; the 15.
genitives having here the force of explanatory epithets.

22. *Inter vos*] Similar changes from the third person to the first and second (from *oblique* to *direct* discourse, as it is called,) and the contrary, are not uncommon in the best ancient writers. In English it is necessary to give notice of the change by *said they*, or some such phrase.

14. *Occupant bellum facere*] *Occupant* refers to *priusquam*. 'Are 16.
beforehand with them in making war.' *Occupare*, 'to anticipate,' is again used, p. 30. l. 41.

22. *Locis circa densa obsita virgulta obscuris*] Scarcely any passage in Livy has more puzzled commentators than this. Some regard it as corrupt, though ancient copies, both manuscript and printed, agree in the reading above given.

Of those who consider the text as sound, some think *densa* is used adverbially for *densè* (as in Virgil, Georgics, ii. 275. *Densà sere*), and qualifies *obsita* : some make *densa* and *obsita* both agree with *virgulta*, and interpret *obsita* by *adsita, adjacentia* : and some write *ob sita* as two words, either

16. placing a comma after *circà*, thus *locis circà, densa ob sita virgulta obscuris*, or, without a comma, construing as if, *ob circà densa sita virgulta*. To those of the above modes in which *obsita* is written as one word, it is objected, that, in its usual sense of 'set thick with,' 'overgrown or covered with,' it always agrees with the thing covered, and not with that which covers; thus *loca obsita virgultis* is a proper expression, but not so *virgulta obsita locis* (for our text supposes *locis* to be understood after *obsita*): while the interpretation of *obsita* by *adjacentia* is not warranted by a single example. It has also been objected that the construction, which occurs in the above modes, of two adjectives before one substantive, is harsh and unusual; but examples sufficient to justify this are found in Livy, as well as other authors, e. g. *curulis regia sella*, *speciosus ultimus dies*, etc.

Those who think the text corrupt are no less at variance with each other as to the manner of restoring it. One reading proposed is *locis circà denso obsito virgulto obscuris*, another, *densè obsito virgulto*, (both of which are open to the objection, mentioned above, of applying *obsito* to the wrong object); another, *partem militum locis circà denso obsitis virgulto obscuram*. A fourth reforms the passage by leaving out *obsita*, as a gloss (or explanatory word) in the margin of the manuscript, which by accident came into the text; while a fifth and the happiest emendation of all, is by Heinsius, *locis circà denso obsitis virgulto ac obscuris*.

This note, which is chiefly a mere abstract of the accumulated annotations on the passage in Drakenborch's edition of Livy (omitting a long array of citations and the names of a multitude of critics), is here placed before the young student as a specimen of the sort of apparatus which accompanies a copious *variorum* edition of an ancient classic.

Drakenborch mentions the opinion of a learned friend of his, that, the common reading may be defended, and the whole difficulty done away, by considering *virgultâ* as a feminine noun of the first declension in the ablative case, and *densâ* as agreeing with it. But the only authority he cites for *virgulta* in this form is Lutatius or Lactantius, a grammarian of the fourth century, and to him Drakenborch will allow no weight against the usage of Livy, who uniformly in other places has this noun in the neuter, the only form, it is said, in which it is used by the earlier and purer writers. Bailey, however, in his supplement to the Lexicon of Forcellinus, cities Columella as using *virgultas* in the accusative. Columella's authority could not be set aside on the same grounds; but the *s* is not found in all good editions.

18. 3. *Gravis — auctor*] "Quamvis Proculus Julius rem magnam, et quæ vix fidem inventura videbatur, nunciaret, erat tamen *auctor gravis*, i. e. nuncius multæ auctoritatis, cui populus nuncianti credebat." *Levis auctor* in an opposite sense, coupled with *nec satis fidus*, is also used by Livy, lib. v. c. 15.

42. *Auctores fierent*] 'should approve.'

19. 1. *Vi ademptâ*] The act of the senate becoming nugatory, because their approval is given beforehand, *priùs auctores fiunt*, *quàm*, etc.

18. *Quæ fama, etc.*] *Quâ famâ in Sabinos* is a reading adopted by some, *perlatâ* being understood, and *famâ in Sabinos* being considered as an elliptical expression of the same sort with *fons ex opaco specu*, p. 21. l. 34., where *profluens* is understood. In the same way as this would mean 'foreign reputation,' Tacitus (Ann. xi. 6.) uses the phrase *famam in posteros*, for

'posthumous fame.' If *quæ* be retained, *penetrare potuisset* may be sup- 19.
plied: or, making *excivisset* agree with *fama*, Gronovius's explanation may be received; "'Quæ tanta tum temporis alicui poterat contingere nominis fama, inter populos dissociabiles et proxima quæque ignorantes, ut ob eam vocaretur ex Magnâ Græciâ in Sabinos ad discendi cupidum? et si contigisset fama, quo eadem sermonis commercio, quum nullum esset, id effecisset?' *Famam* eleganter dicit *excire eum* qui ob famam evocatur."

35. *Augur ad lævam, etc.*] See Adam's Rom. Antiq. under *Augures*.

7. *Eam*] sc. *urbem*. A pleonastic repetition after a parenthetical clause. 20.

10. *Janum*] i. e. *Jani templum*.

11. *Argiletum*] A *vicus*, 'district,' or 'ward' of Rome, divided into *summum* and *imum*, by the city wall, the former being *within* and the latter *without*.

27. *In duodecim menses describit annum*] The *solar* year, as measured by the revolution of the earth round the sun, or by the *apparent* revolution of the *sun* about the earth (i. e. *annus qui solstiali circumagitur orbe*), consists of $365\frac{1}{4}$ days (neglecting odd minutes and seconds, which the calendar of Numa also disregarded.) The *lunar* year is 354 days, being made up of 12 revolutions of the *moon* about the earth (or 12 *months*), each consisting of $29\frac{1}{2}$ days (*quia tricenos dies singulis mensibus luna non explet.*) There is, then, a difference of $11\frac{1}{4}$ days between a solar and a lunar year. Supposing, therefore, the sun and moon to set out from the same point in the heavens, when the sun had returned to that point (or *meta*), the moon, having finished 12 complete revolutions, would now be performing the 13th, and would require $11\frac{1}{4}$ days to arrive at the point from which she set out with the sun. Thus the *lunar* year would be constantly falling behind the *solar*, and the names of the months, or portions of the lunar year, would cease to be associated with the several seasons, as these depend on the sun, i. e. the solar year. To keep, therefore, the lunar years adjusted to the solar, so that nearly the same months shall always be in the same seasons, it is necessary from time to time to *intercalate* or insert (*intercalare, interponere*) a certain number of days in the calendar of the lunar years. This Livy informs us that Numa did, (*intercalaribus mensibus interponendis*) in such a way, that at the end of 24 years he had inserted days enough to amount to the difference between that number of solar and of lunar years (*plenis annorum omnium spatiis*), so that the sun and moon were again together at that point of the heavens or of the sun's path at which this series of years began, and solar time again agreed with lunar at this point (*ut dies congruerent ad metam eamdem solis, unde orsi essent*). This interval between one agreement of solar with lunar time, and another, is called a *cycle*. Numa is said to have made up his *cycle* of 24 years thus: dividing it into three periods of 8 solar years, he gained in each period $8 \times 11\frac{1}{4} = 90$ days, which distributing into 4 intercalary months (viz. two of 22 days each, and two of 23 days each) he inserted one of these (a short and a long one alternately) every second year, after the 23d day of February. But as he made the lunar year to consist of 355 days (instead of 354) in order to have an *odd* number, which was considered as a fortunate number, he was thus intercalating 24 days. In the third period of 8 years, therefore, he had instead of 90, only 66 days to insert, which he did in three intercalary months of 22 days each. Though Numa's cycle was afterwards disused, yet the *principle* of *cycles* and *intercalation* is the same in all subsequent reforms of the calendar.

20. 33. *Nefastos dies fastosque*] For the origin and meaning of these terms, see Adam's Roman Antiquities, under *Prætores.*

21. 5. *Salios*] See Roman Antiquities, under *Salii* and *Ancile.*

20. *Susciperentur atque curarentur*] " *Suscipere prodigium* est, judicare eventum quendam extraordinarium esse, pro *prodigio* habendum, id est, pro re, per quam Dii aliquid indicare vellent hominibus. Non enim quivis eventus extraordinarius prodigium erat. At *curare* vel *procurare prodigium* idem est ac *expiare,* seu ea facere, quæ pertinent ad expiationem alicujus piaculi et ad placanda numina, quorum ira animadvertitur ex prodigio."

27. *Proximo — metu*] " Fides scilicet et jusjurandum in regendâ civitate *primum* quasi locum, metus verò legum et pœnarum *secundum* vel *proximum* locum habebat."

34. *Ex opaco specu fons*] See note, p. 19. l. 18.

37. *Soli Fidei*] Some critics reject *soli* from the text; and those who keep it, explain it in different ways, among which are, 1. ' To Faith *alone,* whereas the grove was dedicated to the muses *jointly.* 2. " *Et soli Fidei,* præ cæteris Diis Deabusque omnibus, quia, ut antè dictum est, jurejurando et *fide* imprimis civitatem regendam censebat, *solenne* instituit, i. e. sacra solenni et singulari quodam more celebranda instituit."

22. 10. *Auctores*] See note, p. 18. l. 42.

23. 7. *Orsum*] sc. " poenas expetere, *ab ipso capite,* ab ipso rege."

10. *Ducit*] " absolutè ponitur pro *exercitum ducit.*"

19. *Cluilium*] " Supplendum hìc *dicentem,* vel *præ se ferre,* quod statim sequitur."

24. 11. *Fecialis*] For an explanation of the terms used in the account of this ceremony, consult Roman Antiquities, article *Feciales.*

21. *Fit*] This verb agrees with *pater patratus.*

26. *Utìque*] *Que* is here a copulative ; 'and as.'

25. 5. *Publicum*] *Sed* is understood before this word, an ellipsis frequently used by Livy, in similar constructions.

11. *Anceps*] i. e. " utrinque facta."

26. 14. *Immaturo*] ' unseasonable.'

27. 19. *Vanum*] i. e. *instabile.*

30. *Ad confluentes*] sc. *amnes, Anienim et Tiberim.*

41. *Esse*] sc. *cœpit,* which in historical writings is commonly to be supplied before an infinitive used without a finite verb expressed.

28. 11. *Coloni additi Romanis*] When a Roman colony was established at any place, the original inhabitants of that place were often taken in as a part of it, as was the case with the colony at *Fidenæ.*

29. 10. *Civitatem*] i. e. *jus civitatis,* according to a frequent use of the term.

28. *Legum humanarum*] i. e. " sensûs quo regi debent homines, humanitatis."

30. 2. *Raptim, quibus, etc.*] for " *raptim* iis, *quæ quisque poteret* efferre, *elatis ;*" the relative *quibus* elegantly agreeing with the antecedent in case, after the Greek idiom, though *efferre* regularly governs the accusative.

19. *Templum*] The *curia* was so call because it was consecrated by augury. Thus Cicero calls the senate-house *templum publici consilii.*

41. *Occupat — transire*] See note, p. 16. l. 14.

31. 11. *Vocem, etc.*] sc. monentem, *ut, etc.*

18. *Quandoque*] i. e. *quandocunque.* 31.
33. *Operatum*] The supine, implying end or design.
4. *Cætera*] In the accusative, by a Greek construction, *secundum* or 32.
quoad being understood. 'In other respects.'
5. *Antiquissimum*] i. e. *primum et gravissimum, optimum factu.* By the same natural figure, πρεσβύτερον is used in a similar sense in several Greek authors.
10. *Abiturum*] i. e. *transiturum.* Thus Ovid (Heroid. xv. 83.) has, " Sive *abeunt* studia in mores."
33. *Siris*] for *siveris.*
34. *Quicumque*] sc. *apud eum, quicumque.*
2. *Rerum, litium, causarum*] governed by *causâ, gratiâ,* or *ergô,* un- 33.
derstood.
3. *Condixit*] i. e *pactus est, constituit, convenit,* referring to a former treaty made in the reign of Tullus.
3. *Quiritium*] governed by *populi,* as it would appear from lines 15 and 16 on this page. *Quirites* is sometimes, however, put in apposition with *populus,* the phrases *populus Romanus Quirites* and *populus Romanus et Quirites* being also used. For the origin of the term, as applied to the Romans, see page 15, lines 29, etc.
3. *Ad Murciæ*] sc. *ædem.* According to Pliny, *Murcia* is a name of 34.
Venus, derived from *myrtus,* which was sacred to her.
8. *A planioribus aditu locis*] i. e. " adversus loca planiora, a quibus aditus ad urbem patebat." *Aditu* is a supine here.
33. *Ea, quæ innupsisset*] i. e. " ea, quæ per conjugium adepta erat ; " 'the condition into which she married.'
29. *Ambitiosè*] Remark the primitive meaning of *ambitio,* as derived 35.
from *ambire,* '*to go about* among the people, conciliating their favor ' ; hence, ' to practise popular arts in order to gain influence,' ' to be fond of popularity ' ; and finally, ' to love and seek distinction and power, in general.'
6. *Minorum gentium*] ' of the second rank,' Hence is borrowed the 36.
appellation of the subordinate deities, *Dii minorum gentium.*
12, *Spectacula*] ' Seats or *boxes*,' from which to view the entertainment.
14. *Impacta sublicis, etc.*] Some punctuate thus, *et pleraque in ratibus,* 37.
impacta sublicis quum hærerent, and explain *impacta* by *adacta, illisa.*
19. *Insignem —fecère*] ' signified,' ' made known.'
24. *Reges*] i. e. *regem et reginam.* 38.
32. *Materiem*] Elegantly applied to natural qualities or parts, to be *fashioned* by education.
35. *Ad magnæ fortunæ cultum*] i. e. " ad magnam fortunam eâ, quæ decet, dignitate tuendam."
14. *Non modò*] for *non modò non.* 39.
25. *Quia*] Some critics would reject this word from the text, but it may be construed thus ; *Sed eos stimulabat et injuriæ dolor — et quia gravior ultor cædis rex erat, — tum* (i. e. præterea) quia *videbatur, etc. Et — et* correspond to each other in the usual way, the member of the sentence *et quia, etc.* serving as the nominative to *stimulabat* understood.
17. *Ad Jovis Statoris*] See note, p. 34. l. 3. 40.
28. *Tum demum palàm facto*] sc. *regem esse mortuum,* the neuter parti-

40. ciple being put in the ablative absolute with part of a sentence instead of a noun, as is not uncommon in our author. This may be rendered, 'It having at length transpired that the king was dead.' But let it be observed that *to transpire* can be used with propriety only in the sense of 'to escape from secrecy to notice'; though ignorant or careless writers sometimes employ it as merely synonymous with 'to happen,' 'to come to pass,' disregarding the peculiar force of the term.

41. 3. *Periclitaretur*] 'should make trial of'; according to the primary sense of *periculum*, 'trial,' 'experiment.'

7. *Censum*] *Census*, in modern usage, has dropped its primary import of a *valuation* of property, and a registering of the whole people, distributed into classes founded on this valuation; and now means a simple enumeration of the inhabitants of a country, in classes founded on other circumstances.

12. *Centum millium*] governed by *censum*.

12. *Æris*] i. e. *assium æris*.

13. *Centurias*] here used for an indefinite number, without regard to its primitive meaning as derived from *centum*.

39. *Quibus*] i. e. "*et viduæ attributæ sunt*, sc. equitibus, *quæ penderent in annos singulos bina millia æris, quibus*, sc. binis millibus, *equos alerent* equites. Non autem sic intelligendum est, quasi a singulis viduis hæc bina millia data essent, sed omnes viduæ tributum conferebant, ex quo singulis equitibus bina millia dabantur." Some propose, instead of *quibus*, to read *quî*, in the sense of *ut ita*, or *quâ ratione*.

43. 36. *Ferre*] sc. *rogationem*, which is frequently thus understood after *ferre*.

44. 41. *Patris imago*] i. e. *nobilitas tua*. See Adam's Roman Antiquities, under *Nobiles*.

45. 13. *Regis criminibus*] i. e. *criminando regem*.

20. *Esset*] sc. *ipsis*.

21. *Ultimâ*] i. e. *infimâ*.

46. 13. *Dianium*] i. e. *templum seu sacellum Dianæ*; after the Greek manner of using 'Ηρακλεῖον for 'the Temple of Hercules,' etc.

47. 15. *Ei Mamilio*] A pleonastic repetition. See note, p. 20. l. 7.

32. *Quod*] sc. *imperium*. *Ei* is understood after *crediderint*.

49. 5. *Novantem res*] 'Plotting or attempting a revolution'; corresponding to the Greek, *νεωτερίζοντα*.

23. *Secretum*] i. e. *separatum*.

27. *Nec — pravus*] So Ovid (Fast. ii. 688.)

"Ultima Tarquinius Romanæ gentis habebat
Regna; *vir injustus, fortis ad arma tamen*."

Compare with Livy's account of the Tarquins, that given by Ovid in his Fasti, book ii. lines 685 — 852.

28. *Degeneratum*] i. e. "*nisi id, quod in aliis ab eo degeneratum esset;*" 'his degeneracy in other respects.' Livy is fond of using the participle in the neuter gender substantively, in this way, when it denotes the *cause* of any thing. Thus, *tentatum*, 'an attempt'; *pronuntiatum*, 'a proclamation.'

51. 17. *Juxtà atquè*] i. e. *æquè ac*.

31. *Inter principia condendi*] See note, p. 3. l. 22.

52. 5. *Fabio*] i. e. Fabius Pictor, the historian. See p. 42. l. 24.

9. *Et nullius, etc.*] sc. *et non exsuperaturam fundamenta nullius* ope-

ris, *ne h rum quidem operum magnificentiæ*, i. e. operum magnificorum quæ nunc sunt. Others regard *nullius* as agreeing with *magnificentiæ*; 'more than sufficient for the most magnificent foundation even of our modern edifices.' 52.

18. *Cloacamque maximam*] This was begun by Tarquinius Priscus (see p. 38. l. 17.), and, after the lapse of about twenty-four centuries, a portion of it yet remains entire, one of the most striking monuments of the magnificence of ancient Rome, and of the superiority, in some respects, of the architecture of those early ages, over that of modern times. It is a subterranean canal, arched at the top and built of hewn stones, kept together by their own weight without cement, each stone being from 4 to 5 feet long and from 2 to 3 thick. The mouth of this drain, where it enters the Tiber, is still in good preservation, and is visible when the river is low. The shore on each side of it is faced with a solid wall more than 40 feet thick (called the *Pulchrum Litus*), and the arch of the *cloaca*, as it passes through this wall, consists of three courses of stones. The passage, for the distance of more than 500 paces from the river is nearly 30 feet high and about 13 wide, being here enlarged to admit the confluence of other drains. The massive strength and perfect neatness of the masonry are the wonder of architects. The *Cloaca Maxima* is no longer *receptaculum omnium purgamentorum urbis*, but is the channel through which pass off several little brooks from the purest and most wholesome springs in Rome.

38. *Interfectum*] agreeing with the nearest substantive *fratrem*, but referring equally to *primores*.

41. *Ex industriâ factus ad imitationem stultitiæ*] So Ovid, "Brutus erat stulti sapiens imitator." See note, p. 49. l. 27.

5. *Cavato ad id*] i. e. "cavato ut esset aurei baculi theca et receptaculum." 53.

39. *Spectatissimum*] *Spectatus* means 'tried by the application of a test,' as metals, &c.; 'proved by experiment.' *Id spectatissimum sit*, 'that must be most unexceptionable proof.'

4. *In medio ædium*] i. e. in the *atrium*, or central court of the house, around which were the various rooms for particular purposes. See Rom. Antiq. That this branch of housewifery was practised in the court, appears from Asconius on Cicero (Pro Milone, c. 5.) "Telæ ex vetere more in atrio texebantur." 54.

35. *Sati'n' salvæ*] i. e. *Satisne salvæ?* sc. *res*. 'Is all well?'

7. *Eum*] See note, p. 20. l. 7. 55.

28. *Pari presidio relicto*] Some understand *pari* to imply equality with the number that proceeded to Rome, and others to mean '*equal* to the defence of the place,' 'leaving an *adequate* guard at Collatia.' But this use of *pari* is without other authority; and Gronovius suggests as an emendation of the text, *Inde pars præsidio relicti Collatiæ, ad portas custodibus datis, etc.* *Pars* is actually found in one manuscript.

29. *Regibus*] See note, p. 38. l. 24.

33. *Haud temerè esse*] i. e. *rem gravem esse*.

40. *Tricipitini*] *Spurius Lucretius Tricipitinus*, the name of her father.

7. *Subjicit*] i. e. 'naturally suggests to one on the spot.' 56.

8. *Pessimo publico*] i. e. *maximo reipublicæ damno*. *Pessimum* is here used substantively for *res pessima, maximum malum*, in the same manner as *bonum* and *malum* in the phrases, *bono publico, malo suo*, etc. 58.

12. *Inviolati templi*] The asylum opened by Romulus.

59. 37. *Alternis*] sc. *vicibus*.

60. 22. *Belli materia*] Not *matter* in the sense of *cause* or *occasion*, as it often means (e. g. *Nec ullum belli civilis præbituros materiam*, in Paterculus, lib. ii. c. 62.), but used metaphorically in its signification of wood or other *fuel* for the support of fire. In nearly the same sense the French employ *matériel de la guerre* to express the physical means of carrying on war, 'munitions of war,' 'materials for war.'

40. *Quî*] The ellipsis may be supplied by *sibi persuadeant*, sc. *legati*. *Eos credituros* refers to the Tarquins.

61. 23. *Immissa*] Some regard this word as in the accusative, governing *corbibus* in the dative, and referring to *cum stramento segetem*, used for *segetem et stramentum*, which would regularly require the participle to be in the neuter plural. Others make it agree with *vis* in the nominative feminine (*magna vis hominum immissa*, sc. in segetem), and consider *corbibus* as the instrument of *fudêre*, in the ablative.

27. *Temerè*] i. e. *casu*.

62. 4. *Secundum*] i. e. *statim post*.

7. *Vindictæ*] See *Vindicta* in Adam's Roman Antiquities.

15. *Se*] in the ablative, depending on *ortum*, and referring to the persons addressed; *ne sinerent* hominem *ortum*, ex *se* ipsis *perire*, *etc*.

64. 14. *Vicæpotæ*] A name of Victory, derived from *vincere* and *potiri*, according to Cicero (De Legibus, lib. ii. c. 11.). *Ædes* is understood here; see note, p, 34. l. 3.

17. *Popularem*] "Hinc facile apparet, qui dicti fuerint *viri populares*; nimirum qui populum colebant, causam populi agebant, et ad populi gratiam sibi comparandam omnia faciebant." This active meaning is not retained in our term *popular*, which, applied to a man, denotes him to be the object, but not necessarily the seeker, of public favor.

65. 2. *Salis, etc.*] This difficult sentence, as it here stands, seems to admit of but one meaning; and in order to that, *translato, recepto, reducto*, or some such participle, must be supplied after *sumptu*. 'The exclusive privilege of selling salt, was, on account of the high price of the commodity, taken away from private individuals [to whom it had been farmed or let out], the whole expense [of making it, of managing the salt-works] being transferred to the public treasury,' i. e. the manufacturing and selling of it being assumed by the government, that it might be afforded to the people at a cheaper rate, since the profits formerly made by the private contractors, or farmers, no longer formed a part of the price.

But the text is generally thought to be corrupt, and in *publicum omne sumptum* is proposed as an emendation, which is said to be not without the authority of some manuscripts. The meaning would thus be, 'The privilege of vending salt, because it was sold at an exorbitant price [by the contractors], was wholly assumed by the government as a matter of public administration, and taken out of the hands of private persons.'

5. *Stipendii*] 'taxes'; so called because at first levied to pay soldiers' stipend.

37. *Servitia*] "tanquam *servos*. *Immemores* respicit non ad vocem, sed ad significationem."

66. 1. *Ingenti gradu*] Some interpret this, 'by great strides,' from side to side of the bridge, to prevent any one from passing, as "ingentes ferre gradus," in Ovid, certainly has this import, similar to that of the Homeric phrase μακρὰ βιβάς. Others explain it by *stabili gradu, diductis pedibus et firmiter*

positis, 'by taking a firm stand'; as *gradu*, in speaking of gladiators, and 66.
soldiers in battle-array, is often used in the sense of *station, position, posture*.
7. *Ita*] i. e. "his fusis ad Tiberinum precibus."
Sic armatus] "accoutred as he was."
8. *Jure belli liberum*] i. e. "liberum ab omni supplicio, quo ex jure belli 68.
te afficere possem."
16. *Scævolæ*] From σκαιὸς, 'left-handed.' Thus ᾠὸν, *ovum*, δῖα, *diva*,
etc.; the *v* representing the sound of the digamma which such words had
in the Æolic dialect, one of the chief sources of the Latin language.
22. *Ordines duxisse*] i. e. 'that he had been a centurion'; as we should 69.
say, 'He commanded a company,' for 'He was a captain.'
37. *De maximâ, etc.*] 'concerning the largest part, certainly, but still 70.
only a part.'
11. *Salubres*] sc. *sententias esse putabant*; if the text be sound. 74.
20. *Suo*] sc. *ingenio*.
39. *Me dius fidius*] Sometimes written *mediusfidius* and *medius Fidius*.
As it stands in the text, it is considered as *me* Διὸς *fidius* (i. e. *me Jovis fi-*
lius, *d* being anciently put for *l*), equivalent to the common *me Hercules*,
sc. *juvet*. A form of asseveration corresponding to 'So help me, Heaven!'
5. *Suam vicem*] i. e. *plebis conditionem*, governed by *indignantem*, 75.
which refers to *Valerium* understood.
7. *Quoniam per eum, etc.*] i. e. "quoniam non ipse, quò minùs illa
præstaretur, in culpâ fuisset."
12. *In consulum verba*] i. e. *se consulum imperio obedientes fore*.
13. *Per causam*] i. e. *sub prætextu*.
17. *Religionem*] 'religious obligation.' "*Religionem exsolvere* est con-
scientiæ metum eximere, seu obligationem tollere, quâ quis ita obstrictus est
ut Deorum pœna timenda sit, si ab eâ recedat."
11. *Diem dixissent*] 'summoned him to appear for trial on a certain 77.
day'; for such is the force of the legal phrase *dicere diem alicui*.
13. *Luxuriavêre*] i. e. "tam læta fuêre, ut magistratus ille immodera- 81.
tiùs se et insolentiùs gereret."
28. *Omnisque auræ popularis captator*] 'an eager candidate for popular
applause.' "*Captare auram popularem* dicebatur Romanis, qui *plebis fa-*
vorem sibi conciliare studeret, ductâ *ab auris vela impellentibus* metaphorâ.
Aura secunda ad optatum ducit portum; favor plebis, ad optatos honores."
32. *Qui consensus, etc.*] i. e. "qui magistratuum consensus civibus per-
niciosus futurus esset, vel esse solet."
1. *Quum promptum, etc.*] i. e. "*Quum summi pariter infimique hoc* 82.
jus, velut ex oraculo promptum (depromptum) *incorruptum* (nullius vi de-
pravatum et imminutum) *ab his* (decemviris) *ferrent* (acciperent sive acce-
pissent), *tum*, etc.
10. *Coitionem*] 'coalition,' in a bad sense; 'complot.' 83.
23. *Impotentibus*] i. e. "*immoderatis, violentis, tyrannicis*; nam *impo-*
tens non modò est *qui nihil potest, infirmus*, sed *impotentes* dicuntur homines,
vel eorum cupidates, quum *de potestate mentis exierunt*, et modum adhibere
libidini suæ non possunt."
37. *Invicta sibi quædam, etc.*] i. e. "*civitas patientissima justi imperii*, 139.
fecerat quædam sibi invicta (sanctissima, inviolabilia), qualis erat dictatoria
vis."
10. *Exercitû*] in the dative, for *exercitui*. 151.

ELOGIO DI TITO LIVIO.

[Estratto dall' *Origine, Progressi e Stato Attuale di Ogni Letteratura*, di Giovanni Andres. Tomo II. Parte II. cap. I. § 29.]

. . . . . " Invaghito delle egregie parti e delle nobili doti delle storie di *Livio*, non so rimanermi di non portare la storica corona su la fronte del Patavino, in concorrenza di tutti gli altri Greci e Romani, antichi e moderni. Che generoso coraggio di abbracciare l' ampia materia di si varie vicende, di azioni si grandi, delle leggi, dei costumi, della nascita, della grandezza e del decadimento di si vasto impero, presentato in poche parole fin dal principio con tanta chiarezza e semplicità! Che ingegno penetrante, e che vasta mente per vedere d' un colpo cose sì distaccate e cotanto involuti fatti, e disporli tutti con sì bel metodo e con sì saggia economia, che tutto sia al suo luogo, tutto vicendevolmente si presti lume, niente fermi il corso della lettura, niente distragga, niente sia oscuro o confuso, in tutto regni la chiarezza, il buon ordine, e la dovuta distribuzione! Quante diverse cognizioni, quanti varj talenti per formare tanta infinità di quadri, i cui caratteri esigono tratti e colori tanto contrarj, per dipingere tante rivoluzioni, e le passioni e le virtù ed i vizj che le produssero! Che profondo giudizio per pesare tutte le azioni, esaminare i consigli e gli eventi, e dare ad ogni cosa nella sua storia l' estensione e grandezza che realmente si merita! Quanta filosofia, politica, e critica senza la pompa di oziose sentenze e di studiate riflessioni, senza il prurito di ragionare sopra ogni fatto, senza abbandonarsi a pedantesche discussioni! Io non so se più sia da lodare in *Tito Livio* la vastità della mente, l' acutezza dell' ingegno, la maturità del giudizio, l' immensità delle cognizioni, o la sobrietà, saviezza, moderazione e semplicità. Ma quantunque tutto in *Livio* sia singolare e maraviglioso, rapiscemi sopra tutto la sovrana sua eloquenza, che sa far parlare con tanta forza e verità i suoi eroi, che ci presenta sì vaghe e vivissime descrizioni, narrazioni sì energiche ed evidenti, racconti sì patetici e vivi.

" Ebbe ben ragione il *Pontano* di guardare *Livio* come un vero poeta. Poetico trova egli il passagio del Rodano, tutto l' ingresso di *Annibale* nell' Italia, e poetica sopra ogni poesia la descrizione della cima delle Alpi: ma e perchè non trovare ugualmente poetica tutta la storia? Una storia ben fatta può chiamarsi un bellissimo poema. . . . . . Ma venendo particolarmente ai tratti che voglion dirsi poetici, la guerra e l' incendio di Sagunto, la presa di Cartagena in Ispagna, e tutte in somma le descrizioni delle grandi azioni sono fatte di mano di un poeta, che non si contenta di raccontare, ma vuole dipingere vivamente, e mettervi davanti gli occhi ciò che racconta. Può darsi passo più poetico che la disgraziata spedizione delle Forche Caudine? La ritirata dei Romani al Campidoglio, l' ingresso in Roma dei Galli, la venuta di *Camillo*, e tutta la narrazione di quella guerra e vittoria Gallica non è scritta coi veri colori della poesia? Le catastrofi di *Lucrezia*, di *Virginia*, di *Coriolano* ed altre simili non fanno elleno di *Tito Livio* l' *Euripide* Romano? *Filippo* seduto a giudicare i suoi figliuoli *Perseo* e *Demetrio*, non ci dà egli una scena degna del gran *Cornelio*? . . . . . *Livio* in somma dee essere riputato come pittore, come poeta, come storico e come oratore, e in ciascuna di queste parti eccellente. . . . . .

" Alcuni ardiscano di reprendere *Tito Livio* di troppa verbosità: ma non è più conforme alla storica eloquenza una ricca ubertà di voci e di sentenze, che la tronca concisione, e l'oscuro e duro risparmio di parole, che vantasi da molti come filosofica brevità? E poi si provi chi abbia sapore di eloquenza di torre una parola a *Tito Livio*, senza detrarre alla forza e chiarezza del sentimento, o alla vivezza e verità dell' espressione, e vedrà se puossi giustamente accusar quello storico di soverchia verbosità. *Livio* confonde, scoraggisce ed umilia: la lettura della sua storia fa cader d' animo ogni attento lettore, nè si ardisce desiderare di più in quella sorta di scritti." . . . . .

